
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 29

ВІННИЦЯ
2019

УДК 93/94(06)

Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 29. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 128 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2019-29

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №528 від 12.05.2015 р.)
Видання індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar**.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №1 від 29.08.2019 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Заступник головного редактора: Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Відповідальний секретар: Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, заступник декана з наукової роботи факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії:

Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);

Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна);

Казімеж Латак, доктор габілітований, професор, професор відділу суспільних наук Інституту історії Університету кардинала Стефана Вишинського (Польща);

Тетяна Каросва, доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);

Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);

Валерій Кононенко, доктор історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);

Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна);

Григорій Лазько, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Гомельського державного університету ім.Ф.Скорини (Білорусь);

Лех Мруз, доктор габілітований, професор Інституту культурної антропології Варшавського університету (Польща);

Іван Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);

Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна);

Юрій Степанчук, доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);

Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна);

Ігор Фареній, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; <https://vspu.net/nzhist>; e-mail: naukzapvdu@meta.ua.

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2019

© Автори статей, 2019

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143

*The certificate on the state registration of
printed mass media
Series KV № 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE XXIX

VINNYTSIA
2019

УДК 93/94(06)

Н 34

Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.
Series: History. Issue. 29. Collection of scientific researches / By the general editorship of
the professor O. Melnychuk. – Vinnytsia: LLC «TVORY», 2019. – 128 p.
DOI: 10.31652/2411-2143-2019-29

The collection is included in the list of scientific professional publications in which the results of dissertation researches on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 528 dated May 05/12/2015)

*The collection is indexed in the international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No. 1 dated August 29, 2019).

Editorial Board

Editor in Chief: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Deputy editor: Yuri Zinko, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Ethnology and Law of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine, Deputy Dean for Scientific Work of the Faculty of History, Ethnology and Law of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board:

Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine);

Viktor Danylenko, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the second half of the twentieth century, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);

Kazimierz Latak, Dr. hab. (History), Professor, Professor of social sciences at the Institute of History of the University of Cardinal Stefan Wyszyński (Poland);

Tetiana Karoyeva, Dr (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine, of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine)

Olha Koliastruk, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine);

Valerii Kononenko, Dr. (History), Associate Professor of Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine)

Serhiy Kornovenko, Dr. (History), Professor, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine);

Grygory Lazko, Dr (History), Professor of the department of world history of the Gomel State University named after F.Skorina (Belarus);

Lech Mruz, Dr. hab. (History), Professor at the Institute of Cultural Anthropology, University of Warsaw (Poland);

Ivan Romanyuk, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine);

Halyna Starodubets, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine);

Yurii Stepanchuk, Dr (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine);

Victoria Telvak, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and special historical disciplines Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine);

Igor Farenii, Dr. (History), Professor Department of Archeology and special branches of historical science the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine).

Editorial office address::

21100, Ukraine, Vinnytsia, st. K. Ostrozky, 32, building 3, room 323. **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapVDPU@meta.ua **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

Яна Галецька Влодзімеж Дзедушицький та його внесок у розвиток природничих досліджень в Україні у XIX ст.	9
Володимир Очеретяний, Інна Ніколіна Міжнародно-інформаційна діяльність дипломатичної місії УНР у Празі 1921-1923 рр.	14
Іваненко Аліна Функціонування місцевих юридичних установ у зоні відповідальності Військової адміністрації окупованої України (1941 – 1943 рр.)	19
Ольга Силка, Іван Романюк Основні засади діяльності дитячих трудових виховних колоній в Україні 1942-1945 рр.	26
Олена Геча Пам'ять про Бабин Яр: загальнолюдський та персональний вимір (на прикладі родини Рабіновичів)	31
Олексій Серветнік Молдовське населення України у світлі післявоєнних переписів	38
Костянтин Левчук Криза та занепад КПРС-КПУ у 1986-1991 рр.	43
Тетяна Мельничук, Людмила Романець Діяльність молодіжних релігійних організацій Української православної церкви Київського Патріархату (1992-2018)	47

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Олександр Марчук Вінницький період діяльності міністра освіти УНР Івана Огієнка: внесок у процес формування національної освітньої системи (лютий 1919 р.)	54
Наталія Кузьмінець Місце надзвичайних органів влади в системі радянського режиму на Поділлі в першій половині 1920-х рр.	60
Лариса Божко Етнографічні дослідження Кабінету вивчення Поділля	66
Михайло Панасюк Антицерковна діяльність радянської влади як невід'ємна складова політики формування комуністичного суспільства в 20-х роках XX ст. (на матеріалах Поділля)	71
Сергій Гальчак Становище подільських репатріантів – представників інтелігенції в умовах сталінської диктатури післявоєнного періоду	76

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олександр Кравчук

Розбудова інституту президентства у Чехословацькій республіці у 1918-1919 рр. **83**

Олександр Неприцький, Юля Окуньовська

«Солідарність» – чинник демократизації і формування міжнародного іміджу Польщі **89**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Ірина Батурева

Повсякденне життя православного духовенства Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на сторінках часопису «Подольские епархиальные ведомости» **94**

Дмитро Щербанюк, Олег Мельничук

Міське самоврядування на Поділлі 1870-1917 рр. в сучасній українській історіографії **100**

Олеся Коваль

«Держава загального добробуту» та «шведська модель»: історико-теоретичний аналіз понять **109**

РЕЦЕНЗІЇ

Юрій Зінько, Олена Зінько

Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: Повсякденна історія: монографія / Т. Ю. Герасимов. – Вінниця, ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 436 с. **117**

Олександр Криворучко

Даниленко В.М. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії. – Київ: Інститут історії НАН України, 2018. – 278 с. **119**

Ігор Мазило

Україна на розломі цивілізацій / Автор-упорядник О. Домбровський. – Вінниця, 2018. – 174 с. **121**

Для авторів **125**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

<i>Yana Haletska</i> Włodzimierz Dzieduszycki and his contribution to the development of natural sciences research in Ukraine in the nineteenth century	9
<i>Volodymyr Ocheretiany, Inna Nikolina</i> International information activities of the diplomatic mission of the UNR in Prague 1921-1923.	14
<i>Ivanenko Alina</i> Local legal institutions functioning in the field of military administration responsibility in the occupied Ukraine (1941-1943)	19
<i>Olga Sylka, Ivan Romaniuk</i> Basic principles of activity of child labor educational colonies in Ukraine 1942-1945.	26
<i>Elena Hecha</i> The remembrance of Babin Yar from universal and personal perspectives exemplified by the precedent of the Rabinovich family	31
<i>Oleksii Servetnik</i> Moldovan population of Ukraine in the light of post-war censuses	38
<i>Kostiantyn Levchuk</i> The crisis and decay of the CPSU-CPU in 1986-1991	43
<i>Tetiana Melnychuk, Liudmyla Romanets</i> Activities of youth religious organizations Ukrainian Orthodox Church of the Kiev Patriarchate (1992-2018)	47

HISTORY OF PODILLIA

<i>Oleksandr Marchuk</i> Vinnytsia period of the activity of UNR Minister of Education, Ivan Ogienko: contribution to the process of the national educational system formation (February 1919)	54
<i>Natalia Kuzminets</i> Place of emergency government bodies in the system of the soviet mode on Podillya in the first half 1920th	60
<i>Larysa Bozhko</i> Ethnographic Research of the Podillia Laboratory	66
<i>Mykhailo Panasiuk</i> Soviet power anti-church activity as an integral part of the forming policy of a communist society in the 20s of the 20th century (on Podillia materials)	71
<i>Serhii Galchak</i> The situation of Podilsky repatriates – representatives of the intelligentsia in the conditions of the Stalinist dictatorship of the post-war period	76

WORLD HISTORY

Oleksandr Kravchuk

The development of the institute of Presidency in the Czechoslovak republic in 1918-1919 83

Oleksandr Neprytskyi, Yulia Okuniovska

“Solidarity” – Factor of Democratization and International Image Formation of Poland 89

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Iryna Batyrieva

The Everyday Life of the Orthodox Clergy of Podillia of the Second Half of the XIX – the Beginning of the XX Centuries published in the “Podillian Diocesan News” 94

Dmytro Shcherbaniuk, Oleh Melnychuk

City Self-Government in Podillia 1870-1917.in modern Ukrainian historiography 100

Olesia Koval

“Welfare state” and “Swedish model”: historical-theoretical analysis of concepts 109

REVIEWS

Yurii Zinko, Olena Zinko

Gerasimov T. U. Cities of the Right-Bank Ukraine and the First World War: Daily Story: Monograph / T. U. Gerasimov - Vinnitsa LLC 117
«Mercury-Podillia», 2017. - 436 pp.

Olexandr Kryvoruchko

Danylenko V.M. Ukraine in 1985–1991: the last chapter of Soviet history. - K.: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2018. - 278 p. 119

Ihor Mazylo

Ukraine on the Breakdown of Civilizations. / Author of the compiler 121
O.Dombrovskyi. – Vinnytsia. 2018. – 174 p.

For Authors 125

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477): (092)+069.02:5

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-9-14>**Яна Галецька**Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
аспірантка (Україна)

Влодзімеж Дзедушицький та його внесок у розвиток природничих досліджень в Україні у XIX ст.

Анотація. На основі аналізу літературних джерел розглянуто внесок польського вченого Влодзімежа Дзедушицького (1825-1899) у розвиток природничих досліджень. З'ясовано його роль у становленні краєзнавчого руху в Україні. Проаналізовано біографічні дані і творчий доробок польського дослідника. Розглянуто передумови створення польським дослідником першого приватного Природознавчого музею у Львові, окреслено експонати та бібліотечні фонди, їх номенклатуру і стан, відповідність розвитку тогочасної наукової природознавчої думки, а також вплив музею на суспільне життя краю.

Ключові слова: Влодзімеж Дзедушицький, меценат, польський вчений, природничі дослідження, музей, бібліотека, виставка, Львів, Україна.

З-поміж польських дослідників природничої науки України XIX ст. помітне місце належить графу Влодзімежу Дзедушицькому (1825-1899). Сфера інтересів вченого була досить широкою – це і зоологія, і етнографія, і археологія. Відомий як великий патріот свого краю, як організатор першого на цих теренах музею природознавчого спрямування й творець природничих (нерухомих) пам'яток, які зайняли лише їм властиве місце в загальнолюдському та інтелектуальному просторі України.

У результаті аналізу опублікованої літератури були досліджені праці, в яких висвітлюються бібліографічні дані про польського вченого (Л. В. Баженов [1], В. Колесник [8] М. М. Рогожа [12] та ін.). Крім того, багато сучасних дослідників-краєзнавців описують його діяльність (А. М. Заморока [6], Ю. Корицька-Голуб [9], О. Проців [11], Ю. М. Чорнобай [15] та ін.). Важливим джерелом для написання цієї розвідки склали матеріали Державного архіву Вінницької області і безпосередньо самі праці польського вченого. Але через ідеологічну заангажованість радянської історіографії цілісного дослідження з цієї проблеми ще немає. У цьому і полягає актуальність. Освоєння творчої спадщини польської історіографії, безперечно, сприятиме поступу української історичної науки.

У дослідженні поставлено ціль проаналізувати наукову діяльність польського вченого та показати його внесок у активізацію природничого руху в Україні.

Влодзімеж Ксаверій Тадеуш Дзедушицький (Włodzimierz Ksawery Tadeusz Dzieduszycki) походив з давнього польського графського роду Сасів; народився 22 червня 1825 року в селі Яричеві поруч зі Львовом. Отримав ґрунтовну домашню освіту [1, с. 191]. Мати, захоплюючись колекціонуванням місцевої фауни і флори, виховувала сина в любові до природи. Влодзімеж Дзедушицький так згадував про своє дитинство: «Почав складати у шафі в дитячому покої принесених з прогулянки равликів, жуків, метеликів, зібрані при дорозі квіти і рослини, а оскільки ріс у Львові, то зносив ці предмети з Погулянки, Софіївки, Цетнерівки, Залізної Води та ін.» [10]. Закінчив Львівський університет. Ще в юності виявив яскраві природничі зацікавлення, здійснюючи часті прогулянки в ліси під Львовом, вивчаючи природу краю і збираючи перші колекції. У 40-х роках, з метою поповнення знань і ознайомлення з іноземними колекціями, здійснив закордонну подорож, зокрема побував у Парижі та Геттінгені [2]. Після смерті батька успадкував значні маєтності, зокрема Заріччя й Поторицю в Галичині, а також Яришів і Слободу-Яришівську на Поділлі. У 1848 р. став членом Галицького господарського товариства [8, с. 167].

На меті у нього було створити музей, для якого постійно збирав матеріали. Поторицькі колекції перевіз до Львова. Крім того, він був ще і меценатом. Захоплювався такими природничими науками, як зоологія, ентомологія, ботаніка, геологія та палеонтологія, у зв'язку з чим фінансово підтримував цілу низку галицьких натуралістів, з-поміж яких найвидатнішими були Максиміліан Сила-Новицький та Мар'ян Ломницький [9]. Він виділяє гроші на експедиції, видання монографій, підручників та ґранти на навчання для обдарованих науковців в університетах Львова, Кракова і Відня. Найвизначнішою подією у житті Влодзімежа Дзедушицького, яка не втратила значення і до сьогодні, було заснування Природознавчого музею, що закладався у 1855 році спочатку як аматорська колекція мінералів, комах та гербаріїв

[4, арк. 12]. Колекції зберігалися в Заріччі, Поториці та Львові, а з 1875 року їх перевезли до Львова і розмістили в будинку по вулиці Театральній, де він знаходиться і сьогодні [6].

В етнографічному відділі однією з найбагатших була колекція галицьких писанок. Крім неї були представлені збірка одягу, зразки місцевих народних промислів і акварельні портрети антропологічних типів населення [14, с. 74].

Створення музею переслідувало кілька цілей: дослідження, охорона, збереження та популяризація пам'яток природничої історії регіону. Об'єктом дослідження та музеєфікації стала природа та її найвищий прояв – життя рослин, тварин і людини. Уявляється, що до думки про створення музею саме такого профілю В. Дзедушицького привело власне усвідомлення потреби збереження природи та старожитностей, котрі з часом ставали пам'ятками культурної спадщини [12, с. 130].

Цю добу становлення своєї найважливішої справи фундатор описав на схилі життя: «Та й повстала провідна думка років 50 тому фундаційно затвердити та поставити Музей, чим створити вірець того, наскільки суттєвими є можливості усього, що має і мала природа по давніх угіддях нашої землі. Така думка природним чином розвивалася і розвивалася надалі. Вже утворилися розділи: зоологічний, геологічно-мінералогічний, палеонтологічний, ботанічний, а останнім часом додалися етнографічний та археологічний, і дай Боже, аби тих розділів додавалося якнайбільше, було нашим рідним, відкривало та висвітлювало нові багатства нашої природи, творилися нові праці, відкривалися нові обрії краєзнавства землі нашої» [19, с. 14].

Ця настанова, яку можна трактувати як провідний принцип створення Природничого музею у Львові, свідчить, що В. Дзедушицький формував музей не як кінцеве явище чи інституцію, а супроводжував практичну справу цілісною мережею наукових, культурологічних, традиціоналістських і навіть політичних зв'язків. Насправді, кожен підрозділ музею трактувався як пізнавальне вікно до певної частини природи, відтак і до участі людини у загальній картині світу [15, с. 9].

Окремо варто відзначити прекрасно організовану бібліотеку музею. Бібліотека за характером зібраної в ній літератури поділялася на загальну та геологічну. Загальна бібліотека нараховувала, згідно з бібліотечними книгами, 4956 томів (номерів), відбитків і брошур (сепаратів) – 4387, вирізок із газет – 651, альбомів фотографічних – 31, карт – 187 примірників. За задумом В. Дзедушицького, окремо була сформована бібліотека літератури геологічного спрямування, вона нараховувала 991 том, 200 брошур і відбитків та біля 200 карт [7, арк. 14].

У 1861 р. був обраний до Галицького сейму [16, с. 400]. Присвятив себе впорядкуванню, збільшенню та каталогізації колекцій, перериваючи ті праці лише тоді, коли того вимагали заходи з організації крайових виставок або участі Галичини в закордонних. Організував польський доісторичний і етнографічний відділи на виставках у Відні 1873 р. і Парижі 1878 р., де польські і гуцульсько-руські вироби художнього промислу викликали величезне зацікавлення англійських і американських купців [22, с. 123]. В основному його зусиллями 1877 р. у Львові відкрилася перша крайова промислова виставка, яка показала досягнення краю у виробництві машин, сільському господарстві та народних художніх промислах. Отримав за неї звання почесного громадянина Львова, а наступного року за виставку в Парижі – орден Почесного легіону. Спричинив організацію археологічної й етнографічної виставки у Львові (1885) і двох виставок у Кракові: рибальської, мисливської і лісової та сільськогосподарсько-промислової (1887). Виключно його заслугою були етнографічний відділ і павільйон мистецтва на ювілейній крайовій виставці у Львові 1894 р., де застосував метод реалістичної подачі середовища – метод скансену [13, с. 243]. Велику увагу приділяв розвитку професійної освіти в Галичині. Був співзасновником і першим куратором (від 1874) школи лісового господарства, сам створив у Коломиї гончарну школу (1876), багато праці й коштів віддав на заснування музею художнього промислу у Львові (1874). У 1880 р. передав природничий музей ім. Дзедушицьких у Львові краю і забезпечив його матеріальною базою, об'єднавши з Поторицьким маєтком (1893). Музей з великою кількістю природничих, історичних, етнографічних колекцій, першокласно обладнаний лабораторією препаратів і консервантів, бібліотекою і майстернею, став одним з найвідоміших у Європі [8, с. 168].

В. Дзедушицький розпочав власним коштом серійне видання наукових праць музею під назвою «Muzeum im. Dzieduszyckich» і часопису, присвяченого музейній справі [17, с. 24]. Сам теж займався науковою роботою (проводив дослідження в галузі орнітології), однак, переважаний музейними справами, опублікував лише 2 томи путівника по музею (по відділах птахів і етнографії) та працю «Nasze zwierzęta kręgowie stale i wędowne» («Наші хребетні тварини, осілі та мігруючі»). З публіцистики теж залишив небагато: «Myśli luźne, rzucone ludziom dobrej woli» (Окремі думки для людей доброї волі) і «Galicja i Wystawa we Wiedniu» («Галичина й виставка у Відні»). Натомість брав активну участь у наукових крайових імпрезах і міжнародних конгресах. Часто подорожував, переважно по Австрії, Німеччині, Угорщині, Адріатиці, завжди повертаючись із багатим урожаєм збирача. Був почесним і дійсним членом багатьох польських

та іноземних наукових товариств [3, арк. 7]. Міжнародне визнання його заслуг у природознавстві було увічнене доданням прізвища Дзедушицький до наукової номенклатури кільканадцяти нових видів рослин і тварин [18, с. 128].

У 1884 р. організований (як заповідний) В. Дзедушицьким буковий лісовий масив площею в 22,4 га був названий «Пам'ятка Пеняцька», фахівці-лісівники й історики відзначили його як особливе явище [21, с. 361]. Це перший на території України заповідний ліс, створений не для власних мисливських розваг, хоч полювання було одним із улюблених захоплень мецената, а якраз для вивчення світу живої природи у її первісному стані та розвитку. В. Дзедушицький пізніше виступив одним з ініціаторів й організаторів створення у Львові лісового інституту. Цей вищий навчальний заклад з часом набув загального визнання завдяки формуванню наукових лісівничих шкіл, адже його діяльність поширювалася не тільки на ліси Карпат і Прикарпаття, але й на рівнинні частини краю, а також стосувалася питання підготовки наукових і практичних працівників лісової справи [12, с. 128].

Особливі заслуги В. Дзедушицький мав перед польським мисливством: він організовував дуже популярні поторицькі полювання, заснував 1855 р. Малопольське мисливське товариство [11]. Був засновником і Галицького мисливського товариства, яке розпочало свою діяльність у Львові у 1876 р.

За спогадами самого Дзедушицького, він змалку захоплювався природою, що проявилось у збиранні гербаріїв. Лише після переїзду на постійне проживання до сільської місцевості в ньому пробудився мисливський азарт. Чільне місце у музейній колекції Дзедушицького займали мисливські види тварин, які у великій кількості дарували мисливці. Серед тварин він найбільше любив збирати колекцію пернатих. Серед мисливської пернатої дичини найбільшу групу становили глухарі, зокрема подаровані: Ернестом Шауером (добутий у Дорі на горі Синячка 26 червня 1856 року); князем Яном Павлом Сапегою (добутий 4 липня 1889 року у Вигоді Долинського повіту); графом Станіславом Голуховським (добутий у 1870 році); Францішеком Хессом, (добутий 5 травня 1871 року); графом Потоцьким (добутий 17 квітня 1876 року на Волині); Фердинандом Кратером (добутий у ревірі Зелениця Надвірнянського повіту) [20, с. 112].

Підтримував розвиток як польської, так і української культури, любив руський фольклор, а на розвиток народного художнього промислу витрачав кошти, незважаючи на національність. У його дворі в Пенях жила давня традиція порозуміння обох національностей, культурного піднесення та зближення до Рима уніатського кліру. Будував як костьоли, так і церкви, зокрема зробив значну пожертву на будівництво церкви Покрови Пресвятої Богородиці в с. Слободі-Яришівській.

Помер 18 вересня 1899 р. в Поториці [5, с. 337]. Похорон в с. Заріччі став вражаючою маніфестацією пошани, панахида відправлялася за грецькою і латинською літургіями.

Підсумовуючи, відзначимо, В. Дзедушицький був людиною багатогранною. Він був і природником, і колекціонером, меценатом, зоологом, археологом, етнографом. Залишив величезну творчу спадщину після себе. А створення Природничого музею у Львові виконало важливі наукові та соціокультурні функції, дозволило з часом перетворити його у науковий і дослідницький центр краю, принципово важливий в умовах приналежності території до неукраїнських державних утворень. Музей зі збирача та хранителя пам'яток історії та культури Галичини і Поділля як, по суті, цілісного явища з властивими йому ознаками, перетворився в один із духовних центрів зі збереження автентичності українського народу. Вчений виявив себе яскравою особистістю української природознавчої науки та її історії. Сьогодні праці Дзедушицького є джерелом до вивчення історії природи України і заслуговують на всебічне використання при створенні об'єктивної історії краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
2. Борейко В. Володимир Дзедушицький як організатор першого заповідника в Україні // Зелений Світ. 1995. № 5.
3. Держархів Вінницької області. Ф. 472. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 7.
4. Держархів Вінницької області. Ф. 472. Оп. 5. Спр. 19. Арк. 12.
5. Дзедушицький В. // Українська Радянська енциклопедія : у 12 т. / ред. рада : М. П. Бажан (голова) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1979. Т 3. С. 337.
6. Заморока А. М. Одна людина: Володимир Ксаверій Тадеуш Дзедушицький // Станіславський натураліст: електрон. версія. URL: <http://www.naturalist.if.ua/?p=147>. (дата звернення : 23.01.2019).
7. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 14.

8. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця : Розвиток, 2007. 1008 с.
9. Корицька-Голуб Ю. Граф Дідушицький – ентузіаст науки і мистецтв // Zaxid.net. URL: https://zaxid.net/graf_didushitskiy__entuziast_nauki_i_mistetstv_n1442 221. (дата звернення : 23.01.2019).
10. Прихід В. Зачинені двері природи // Поступ. 2000. № 132 (576). URL: http://postup.brama.com/000808/132_9_1.html. (дата звернення: 20.01.2019).
11. Проців О. Діяльність графа Володимира Дідушицького для розвитку галицького мисливства // Фотографії Старого Львова. URL: <http://photo-lviv.in.ua/diyalnist-grafa-volodymyra-didushytskogo-dlya-rozvytku-galytskogo-myslyvstva/>. (дата звернення 25.01.2019).
12. Рогожа М. М. Володимир Дзедушицький – організатор першого приватного природознавчого музею та пам'яткознавець // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. / ред. рада: О.М. Титова (голова) та ін. ; Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. Вип. 27. С. 127—133.
13. Сеньків С. Фундатори і меценати львівських музеїв кінця XIX – початку XX століть // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. Чернівці, 2007. Вип. 8. С. 242-256.
14. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України : становлення і розвиток / відп. ред. Б. В. Попов; Академія наук Української РСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ : Наукова думка, 1989. 301 с.
15. Чорнобай Ю. М. Зодчий власної Ойкумени // Наукові записки Державного природознавчого музею. Львів, 2000. Т. 15. С. 5-15.
16. Чорновол І. П. Дідушицький Володимир // Енциклопедія історії України : у 10 т. / ред. рада: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН історії України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 2. С. 400.
17. Brzek G. Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie i jego twórca. Lublin : Lubelskie Nowe, 1994. 299 s.
18. Dzieduszycki M. Kronika domowa Dzieduszyckich. Lwów : Drukarnia Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1865. 480 s.
19. Dzieduszycki W. Przewodnik po muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie. Lwów, 1895. 35 s.
20. Kronika// Łowies. 1881. № 7. S.112.
21. Szafer W. Pamiątka Pieniacka // Sylwan. 1912. № 30. S. 361—366.
22. Tyrowicz M. Dzieduszycki Włodzimierz (1825–1899) // Polski Słownik Biograficzny. Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1948. T. VI. S. 123-126.

Яна Галецкая

Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко,
аспирантка (Украина)

Влодзимеж Дзедушицький и его вклад в развитие естественных исследований в Украине в XIX в.

Аннотация. На основе анализа литературных источников рассмотрены вклад польского ученого Влодзимежа Дзедушицького (1825-1899) в развитие естественных исследований. Выявлено его роль в становлении краеведческого движения в Украине. Проанализированы биографические данные и творчество польского исследователя. Рассмотрены предпосылки создания польским исследователем первого частного Природоведческого музея во Львове, определены экспонаты и библиотечные фонды, их номенклатуру и состояние, соответствие развития тогдашней научной естественнонаучной мысли, а также влияние музея на общественную жизнь края.

Ключевые слова: Влодзимеж Дзедушицьких, меценат, польский ученый, естественные исследования, музей, библиотека, выставка, Украина.

ABSTRACT

Yana Haletska

Kamianets-Podilsky National University after Ivan Ogienko,
postgraduate student (Ukraine)

Włodzimierz Dzieduszycki and his contribution to the development of natural sciences research in Ukraine in the nineteenth century

On the basis of the analysis of literary sources the contribution of the Polish scientist Włodzimierz Dzieduszycki (1825-1899) to the development of natural sciences research was

considered. His role in the making of the local lore movement in Ukraine was found out. The biographical data and creative achievement of the Polish researcher were analyzed. The scientific achievement of the Polish scientist is noted for its scientific quality and purposefulness.

The article is noted for topicality for the needs of modern historiography, it returns to the present society the forgotten figure of the Polish scientist V. Dzieduszycki and rejects the inherent ideological obsession of Soviet historiography in describing of this figure. The mastering of the creative heritage of Polish historiography will undoubtedly contribute to the advancement of Ukrainian historical science, as the scientist has shown himself as an outstanding personality of Ukrainian natural science and its history.

The main attention is paid to the creative and social activities of the Polish scientist, the value of his natural, museum, and journalistic works for the development of science and Ukrainian studies.

The preconditions of creation of the first private natural museum by the Polish researcher in Lviv are examined, the exhibits and library stocks, their nomenclature and condition, the correspondence of the development of contemporary scientific natural opinion, and also the influence of the museum on the social life of the region are outlined. He was one of the first who was able to express the unbreakable link between man and nature through the museum expedition and guessed the coming era of biosphere thinking without mistakes.

The Polish scientist was also engaged in organization of local and international exhibitions. In addition to his natural activities, he was a patron. He sponsored the talented scholars and researchers from small Galician towns and villages. V. Dzieduszycki admired the hunting. It was revealed in his participation in many societies, whose activities were associated with the preservation and increase of the Galician fauna. He becomes the main founder of the Galician Hunting Society, which in 1876 began its activity in Lviv.

Key words: Włodzimierz Dzieduszycki, patron, Polish scientist, natural sciences research, museum, library, exhibition, L'viv, Ukraine.

REFERENCES:

1. Bazhenov L. V. Podillja v pracjakh doslidnykiv i krajeznavciv XIX—XX st. : Istoriografija. Biobibliografija. Materialy. Kam' janecj-Podiljskij, 1993. 480 s.
2. Borejko V. Volodymyr Dzedushycykij, jak orghanizator pershogho zapovidnyka v Ukrajinі // Zelenyj Svit. 1995. № 5.
3. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. 472. Op. 1. Spr. 451. Ark. 7.
4. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. 472. Op. 5. Spr. 19. Ark. 12.
5. Dzedushycykij V. // Ukrajsjka Radjansjka encyklopedija : u 12 t. / red. rada : M. P. Bazhan (gholova) ta in. Kyjiv : Gholov. red. URE, 1979. T 3. S. 337.
6. Zamoroka A. M. Odnа ljudyna: Volodymyr Ksaverij Tadeush Didushycykij // Stanislavsjkij naturalist: elektron. versija. URL: <http://www.naturalist.if.ua/?p=147>. (data zvernennja : 23.01.2019).
7. Instytut arkhivoznavstva Nacionaljnoji biblioteki Ukrajinij im. V. I. Vernadsjkogho. F. 258. Op. 1. Spr. 90. Ark. 14.
8. Kolesnyk V. Vidomi poliaky v istorii Vinnychchyny: Biografichni slovnyk. Vinnycja : Rozvytok, 2007. 1008 s.
9. Korycjka-Gholub Ju. Ghraf Didushycykij – entuziast nauky i mystectv // Zaxid.net. URL: https://zaxid.net/graf_didushitskiy__entuziast_nauki_i_mistetstv_n1442_221. (data zvernennja : 23.01.2019).
10. Prykhid V. Zachyneni dveri pryrody // Postup. 2000. № 132 (576). URL: http://postup.brama.com/000808/132_9_1.html. (data zvernennja: 20.01.2019).
11. Prociiv O. Dijalnistj ghrafa Volodymyra Didushycjkogho dlja rozvytku ghalycjkogho myslyvstva // Fotoghrafiji Starogho Ljvova. URL: <http://photo-lviv.in.ua/diyalnist-grafa-volodymyra-didushytskogo-dlya-rozvytku-galytskogo-myslyvstva/>. (data zvernennja 25.01.2019).
12. Roghozha M. M. Volodymyr Dzedushycykij – orghanizator pershogho pryvatnogho pryrodoznavchogho muzeju ta pam'jatkoznavecj // Praci Centru pam'jatkoznavstva : zb. nauk. pr. / red. rada: O. M. Tytova (gholova) ta in. ; Centr pam'jatkoznavstva Nac. akad. nauk Ukrajinij i Ukr. t-va okhorony pam'jatok istoriji ta kuljтуры. K. : Centr pam'jatkoznavstva NAN Ukrajinij i UTOPIK, 2015. Vyp. 27. S. 127-133.
13. Senjkiv S. Fundatory i mecenaty ljuvsvjkykh muzejiv kincja XIX – pochatku XX stolitj // Skarbnycja ukrajinsjkoji kuljтуры : Zb. nauk. pr. Chernighiv, 2007. Vyp. 8. S. 242-256.
14. Skrypnyk Gh. A. Etnoghrafichni muzeji Ukrajinij : stanovlennja i rozvytok / vidp. red. B. V. Popov; Akademija nauk Ukrajsjkoji RSR, Instytut mystectvoznavstva, folkloru ta etnoghrafiji im. M. T. Rylsjkogho. Kyjiv : Naukova dumka, 1989. 301 s.
15. Chornobai Ju. M. Zochyj vlasnoji Ojkumeny // Naukovi zapysky Derzhavnogho pryrodoznavchogho muzeju. Ljviv, 2000. T. 15. S. 5—15.

16. Chornovol I. P. Didushycykj Volodymyr // Encyklopedija istoriji Ukrajiny : u 10 t. / red. rada: V. A. Smolij (gholova) ta in. ; NAN istoriji Ukrajiny, In-t istoriji Ukrajiny. Kyjiv : Nauk. dumka, 2004. T 2. S. 400.
17. Brzek G. Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie i jego tworca. Lublin : Lubelskie Nowe, 1994. 299 s.
18. Dzieduszycki M. Kronika domowa Dzieduszyckich. Lwów : Drukarnia Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1865. 480 s.
19. Dzieduszycki W. Przewodnik po muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie. Lwów, 1895. 35 s.
20. Kronika// Łowiec. 1881. № 7. S.112.
21. Szafer W. Pamiatka Pieniacka // Sylwan. 1912. № 30. S. 361-366.
22. Tyrowicz M. Dzieduszycki Włodzimierz (1825–1899) // Polski Słownik Biograficzny. Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1948. T. VI. S. 123-126.

Статтю надіслано до редколегії 28.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 05.06.2019 р.

УДК:94(477) «18-19»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-14-19>

Володимир Очеретяний

Вінницький навчально-науковий інститут економіки
Тернопільського національного економічного університету,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Інна Ніколіна

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**Міжнародно-інформаційна діяльність дипломатичної місії УНР
у Празі 1921-1923 рр.**

Анотація. Стаття є продовженням дослідження міжнародно-інформаційної, видавничої та пропагандистської діяльності Української надзвичайної дипломатичної місії УНР у Чехословаччині протягом 1921-1923 років. У дослідженні приділена увага вивченню наявної інформаційної та видавничої роботи дипломатичної місії у Празі з початком екзильної діяльності Державного Центру УНР. У своїй роботі дипмісія в Празі намагалась повернути увагу європейських політичних кіл до долі України, її законних державних прав і геополітичних інтересів. Ця стаття є спробою узагальнюючого підходу до дослідження історії міжнародної інформаційної діяльності Української надзвичайної дипломатичної місії у ЧСР.

Ключові слова: зовнішньополітична пропаганда, інформаційний вплив, антиукраїнська пропаганда, пресове бюро, часопис, інформаційний відділ.

Після остаточної втрати території та державної незалежності України, розпочався еміграційний період життя та діяльності М. Славинського (1921-1945). Діяльність очолюваної ним дипломатичної місії була спрямована на інформування міжнародної спільноти про державотворчі процеси у зв'язку з утворенням Державного Центру УНР в екзилі.

Ціль нашої статті: проаналізувати публікації, що стосувалися міжнародно-інформаційної та видавничої діяльності Української надзвичайної дипломатичної місії (далі – УНДМ) у Празі впродовж 1921-1923 рр.

Наявний обсяг публікацій про видавничу та інформаційну діяльність УНДМ у ЧСР в період 1921-1923 рр. майже відсутній у вітчизняній історичній науці. Праці сучасних дослідників суспільно-політичної думки стосуються, насамперед, вивчення зовнішньополітичних зусиль певних форм національної державності [1]. Через висвітлення проблем української дипломатії у країнах Центральної та Східної Європи деякі дослідники у низці наукових й науково-популярних праць присвячують увагу цьому питанню [2; 3; 4; 5; 6].

Після остаточної окупації більшовиками України в 1921 році М. Славинський продовжував працювати на посаді Голови УНДМ в ЧСР.

Про згадані події він свідчив на допитах у Лук'янівській в'язниці: "У кінці 1920 року, коли була проголошена Радянська Україна й уряд УНР відбув за кордон, до Польщі, я як представник цього уряду далі діяв у напрямі існування України незалежною державою аж до 1923 року, тобто доти, коли Україна ввійшла до складу Радянського Союзу" [7, арк. 94]. Про натяк слідчого який вів його справу, чому він не закрити дипмісію, коли була проголошена радянська влада на Україні, М. Славинський вказував: "Я гадав, що боротьба за самостійність існування України ще

не припинилась, що УНР в той час мала свої війська й певну частину території, а тому й далі працював у місії” [7, арк. 94].

До важливих напрямків зовнішньо-політичного курсу УНР належала ефективна інформаційно-пропагандистська діяльність, адже європейські політичні кола і, особливо, громадськість переважним чином залишалися в інформаційному вакуумі про державотворчі домагання українського народу. Через це основним напрямом інформаційної діяльності дипмісії були безпосередні контакти із європейськими ЗМІ, що давало можливість для ознайомлення політичних та громадських кіл іноземних держав з зовнішньополітичним курсом уряду УНР та подіями в Україні.

Розуміючи цю важливу обставину в поінформованості європейської громадськості при УНДМ в Празі, продовжували свою роботу інформаційне та пресове бюро, в штатному складі 11 працівників [8, арк. 23].

Очолована М. Славинським дипмісія проводила чималу інформаційно-політичну кампанію серед урядових кіл і громадськості ЧСР [9, с. 169]. Співробітництво із закордонними медіа втілювалося шляхом підготовки працівниками представництва публікацій та інформаційно-аналітичних матеріалів, розповсюдження важливих прес-релізів та спеціальних інформаційних бюлетенів, “замовлення” просвітницьких матеріалів про Україну в іноземних публіцистів.

Досить актуальним залишалось завдання широкого розповсюдження серед зарубіжних офіційно-політичних кіл та громадськості інформації про діяльність уряду УНР в екзилі на міжнародній арені та опір в Україні більшовикам. У звіті МЗС УНР від липня 1920 р. наголошувалося: “Наша держава, для підтримки української державності взагалі і українського питання за кордоном має тільки два фактори: 1) армію, що зброєю в руках визначає перед світом існування України, і 2) пресу, завдяки якій можна впливати на хід політичних подій відносно України” [10, арк. 22].

Інформаційно-пропагандистські зусилля дипмісії в Празі особливо були затребувані в світлі протиставлення пропаганді зовнішніх ворогів за кордоном по відношенню до українського державотворення, найбільш якими представниками якої були більшовицька Росія, маріонетковий український радянський уряд та російський шовіністичний “білий рух”.

Висвітлення українського питання на свій лад було пріоритетним напрямком функціонування проросійських небільшовицьких політичних кіл, як на теренах колишньої імперії, так і в середовищі емігрантів.

Для запобігання антиукраїнській пропаганді та спростування неправдивих відомостей про діяльність УНР, дипмісія в ЧСР не лише оприлюднила в чеських ЗМІ ряд власних інформаційно-публіцистичних матеріалів про українську державність, але й налагодила співпрацю з автором низки праць про Україну чеським публіцистом Я. Нечасом [11, арк. 4].

Весною 1921 р. під час проведення міжнародного ярмарку промислових товарів у столиці ЧСР дипмісія УНР здійснила інформаційну кампанію серед усіх чеських та закордонних торгово-промислових фірм, випустивши 10 000 інформаційних листівок чеською та есперантською мовами про Україну, зробивши наголос на значимості її окремих галузей виробництва для співпраці в економічній сфері з країнами Європи [11, арк. 39]. Про це у своєму листі до МЗС УНР у березні 1921 р. місія повідомляла: “Ця форма пропаганди, користується значною симпатією і звернула загальну увагу” [11, арк. 39]. У звітах дипмісії також наголошувалося: “... чимало чехів стали дивитися на українське життя українськими очима, тобто чесно і щиро почали підпирати наше праве діло, до якого ставилися негативно лише через те, що були або зовсім не ознайомлені, або ж перебували під впливом ворожої нам фальшованої інформації з боку Москви та Кракова чи Варшави” [11, арк. 12].

Значна робота інформаційного відділу дипмісії у Празі була проведена в плані підготовки до друку так званої “Синьо-жовтої книги”, цим самим було виконане одне з провідних положень статуту Міністерства преси і пропаганди про інформування світової спільноти про Україну [12, арк. 290].

На початку 1921 р. дипмісією у ЧСР було укладено договір з видавництвом у Празі “Народня Політика” про друк “Синьо-Жовтої книги” тиражем 5 000 примірників французькою і 2 000 примірників українською мовами [13, арк. 6]. Для фінансового забезпечення цього проекту РНМ Директорії ухвалила бюджет в 50 тис. чеських крон [13, арк. 9]. Відповідне фінансування уряд УНР здійснив для друку книги “Чехи про Україну” в кількості 5 000 примірників [13, арк. 10].

Інформування європейських держав про визвольну боротьбу з більшовизмом стало пріоритетним завданням празької дипмісії під час другого Зимового походу армії УНР восени 1921 р., здійснюваного генералом-хорунжим Ю. Тютюнником. Дипмісії в ЧСР перед початком наступу українських збройних формувань на територію більшовицької України МЗС УНР поставило завдання: “У всякому разі за кордоном треба провести акцію в наступних напрямках: 1) Вияснити закордонним політичним чинникам, що український народ цим новим повстанням – ще раз докаже світові, що він бореться за свою суверенність проти насилля

червоних окупантів і що він є вже цілком зрілим і одмінним од Російської нації. ... 5) Особливо треба підкреслювати всюди, в офіційних заявах і в відповідних повідомленнях до преси, про те, що весь провід повстання знаходиться в руках Головного Повстанчого Командування, яке провадить це повстання по плянові і дальшим вказівкам військового Командування і Уряду УНР” [14, арк. 2-2 зв.].

До першочергових завдань зовнішньополітичної пропаганди дипмісії в ЧСР належали заходи інформування зарубіжних політичних кіл та громадськості про позицію України в міжнародних відносинах, її державотворчі процеси, соціально-економічний та духовно-культурний розвиток, національна історія, а також інформаційна підтримка українців в діаспорі.

Суттєву допомогу в проведенні інформаційних заходів в центральній європейській державі дипмісія ЧСР надавала різними галузевими міністерствами УНР та виконувала окремі їх доручення. Так, для Міністерства ісповідань УНР було підготовлено аналіз стосовно релігійної ситуації у ЧСР. У своєму листі на весні 1921 р. дипмісія повідомляла: “В даний момент чеський церковно-релігійний рух переживає кризу з причин очевидних тенденцій серед частини прихильників нової національної чеської церкви до злиття зі сербською православною церквою. В зв’язку з тим був у Празі недавно сербський єпископ Доситей. Під час його побуту дійшло неначе до якогось об’єднання, яке однак потім було демонтоване більшістю визнавачів нової чеської релігії” [15, арк. 32]. У листуванні до голови місії у Празі від 26 травня 1921 р. вказувалося: “... на Україні відбувається великий церковний рух в напрямку створення національної української церкви. І в найближчому часі потрібним стане велике число добре освічених пан-отців для праці як в самій церкві так і на посадах церковних і міністерстві Ісповідань” [16, арк. 22-23]. Саме тому міністерство звернулось з проханням до місії висвітлити в чеських ЗМІ зазначену вище проблему та звернутись до вищих релігійних навчальних закладів з пропозицією навчання українських студентів-теологів [16, арк. 23].

Українська дипломатія не втрачала можливості заявити про Україну беручи участь у міжнародних науково-культурних форумах, що відбувалися в ЧСР. Улітку 1921 р. на запрошення чеського уряду українська делегація відвідала XIII Міжнародний конгрес есперантистів у Празі. На ньому було представлено 45 держав світу з чисельністю 2500 делегатів.

Представник місії УНР у своєму зверненні до учасників конгресу повідомив про можливу згоду Міністерства освіти УНР включити мову есперанто як факультативний предмет програми для вивчення у школах [15, арк. 50]. У листуванні з Праги до МЗС УНР від серпня 1921 р. наголошувалося: “Свій локаль для конференції есперантських представників від малих і поневолених держав і що відбулась 2 серпня у двох засіданнях вранці і ввечері. Були на ній представники Ірландці, (крім Англії), Шотландці, литовці, Фламандці, валони, Чехи, Українці, Жиди, Бельгійці, і напів-офіційно німець” [15, арк. 50]. За подання української сторони обговорювалося питання “організації інформаційної централі на есперантській мові для поінформування цілого світу про положення малих і поневолених народів, видання спеціального збірника” [15, арк. 51].

Досить вдалим для інформаційної роботи дипмісії були особисті знайомства М. Славинського, що спробував привернути увагу до “української проблеми” використовуючи XII світовий Конгрес сіоністів, який проходив у вересні 1921 р. у Карлсбаді. У своєму звіті про співпрацю з єврейськими лідерами Конгресу до уряду УНР восени 1921 р., М. Славинський писав: “Серед сіоністичних лідерів був відомий у нас діяч В.Е. Жаботинський тепер член Центрального Виконавчого Сіоністичного Комітета і шеф їхньої інформаційної служби (під їх впливом 450 щоденних газет у цілому світі), з яким я мав два побачення. Як старі приятелі ми обговорювали принципово справу, як налагодити посповану жидівську світову опінію щодо України. Я дав йому весь матеріял який мав, а крім того ми напали на думку про заснування жидівської жандармерії” [17, с. 114].

За задумом Державного Центру УНР в екзилі українські збройні сили мали розпочати військові дії проти більшовицької України і тому близько 15-тисяч її вояків перебували на кордоні з УСРР. Похід на територію радянської України планувався на весну 1922 року. Побоювання, що з початком військової кампанії можуть спалахнути погроми, В. Жаботинський запропонував М. Славинському створити єврейські жандармські підрозділи у вигляді гарнізонів у невеликих містах України. Після попередніх переговорів на початку вересня 1921 року в Карлсбаді було підписано договір між В. Жаботинським і М. Славинським. У ньому вказувалося: “... створення автономної жидівської жандармерії в період перехідного часу для захисту своїх інтересів для недопущення насильств між християнським і жидівським населенням щоб виключити можливі єврейські погроми” [18, арк. 190 зв.]. Хоча, укладений договір не мав жодних практичних наслідків для обох сторін, він привернув увагу не лише євреїв, а й світової спільноти до проблеми єврейських погромів в Україні, в організації яких звинувачували Головного Отамана УНР С. Петлюру. Захищаючи його від подібних провокативних звинувачень, М. Славинський звітував перед урядом УНР: “Моє привітання і наші конференції уже самі собою мали цей

добрый наслідок, що спинили одну неприємну для У. Н. Р. акцію, а іменно, – велика група східноєвропейських і англійсько-американських сіоністів хотіла при обговоренні питання про погроми на Україні виставити військо і уряд У. Н. Р. винувниками цих подій, покликаючись головним чином на інформації з “Українського Прапора” і інших галицьких видань – бо, як вони говорили, то самі українці про себе пишуть. Акція цієї групи була погашена моїми і Жаботинського інформаціями і поясненнями” [17, с. 114-115].

Підсумовуючи, варто зазначити, що інформаційно-пропагандистська робота дипмісії у Празі майже не вплинула на зовнішньополітичну позицію урядових кіл ЧСР та інших держав центральної Європи, які суттєво залежали від політики західних держав та США та не могли допомогти Україні в боротьбі більшовизмом за її незалежність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Будков Д. В. Організація зовнішньополітичного інформування за доби Директорії Української Народної Республіки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 1993. Вип. 4. С. 12–20.
2. Будков Д. В. З історії міжнародно-інформаційної діяльності Державного центру УНР в екзилі // Вісник Київського інституту “Слов'янський університет”. Серія “Історія”. 2000. Вип. 7. С. 10 – 19.
3. Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду, щодо української еміграції в міжвоєнний період. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 1993. Вип. 3. С. 36–56.
4. Осташко Т. Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918-1921 рр.) / Т. Осташко, В. Соловйова // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. Київ, 2002. С. 187–231.
5. Осташко Т. Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії / Т. Осташко, В. Соловйова // Архіви України. 2003. № 4/6. С. 88–98.
6. Попенко Я.В. Румунська дипломатія в боротьбі за Бессарабію на Паризькій мирній конференції (січень-серпень 1919 р.). // Русин. 2018. № 53. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/services/Download/vtls:000644055/SOURCE1> (дата звернення: 26.12.2018).
7. ГДА СБ України. (Галузевий державний архів Служби Безпеки України). Спр. 71178. фп. Слідча справа по звинуваченню Славінського М.А. 146 арк.
8. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 396. 23 арк.
9. Політична історія України. XX століття: у 6 т. / [голов. редкол.: Курас Ф. (голова) та ін.]. К. : Генеза, 2002- . Т.5: Українці за межами УРСР (1918-1940). Керівник тому В. П. Троцький. 2002. 720 с.
10. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 14. 167 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 576. 42 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 18. 545 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 271. 73 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 3519. Оп. 2. Спр. 3. 10 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 73. 71 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 3519. Оп. 1. Спр. 8. 46 арк.
17. Фельдман А. Угода Жаботинський – Славинський // Сучасність. 1976. Ч. 10. С. 109–116.
18. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 91. 215 арк.

REFERENCES:

1. Budkov D. V. Orghanizacija zovnishnjopolitychnogho informuvannja za doby Dyrektoriji Ukrajinskojji Narodnoji Respubliki // Mizhnarodni zv'jazky Ukrajinu: naukovi poshuky i znakhidky. Kyjiv, 1993. Vyp. 4. S. 12–20.
2. Budkov D. V. Z istoriji mizhnarodno-informacijnoji dijajlnosti Derzhavnogho centru UNR v ekzyli // Visnyk Kyjivskojgo instytutu “Slov'janskyj universytet”. Serija “Istorija”. 2000. Vyp. 7. S. 10 –19.
3. Vidnjanskyj S.V. Polityka chekhoslovacjkgogho urjadu, shhodo ukrajinskojji emigraciji v mizhvojennyj period // Mizhnarodni zv'jazky Ukrajinu: naukovi poshuky i znakhidky. K., 1993. Vyp. 3. S. 36–56.
4. Ostashko T. Dyplomatychni predstavnytva UNR u krajinah Zakhidnoji Jevropy (1918-1921 rr.) / T.Ostashko, V. Solovjova // Problemy vyvchennja istoriji ukrajinskojji revoljuciji 1917-1921 rr. Kyjiv, 2002. S. 187–231.
5. Ostashko T. Materialy narad gholiv dyplomatychnykh misij UNR za kordonom jak dzherelo doslidzhennja doby Dyrektoriji / T. Ostashko, V. Solovjova // Arkhivy Ukrajinu. 2003. № 4/6. S. 88–98.
6. Popenko Ja.V. Rumunsjka dyplomatija v borotjbi za Bessarabiju na Paryzkyj myrnyj konferenciji

- (sichenj-serpenj 1919 r.) // Rusyn. 2018. № 53. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/services/Download/vtls:000644055/SOURCE1> (data zvernennja: 26.12.2018).
7. GhDA SB Ukrajinu. (Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrajinu). Spr. 71178. fp. Slidcha sprava po zvynuvachennju Slavinsjogho M.A. 146 ark.
  8. CDAVO Ukrajinu. F. 3696. Op. 2. Spr. 396. 23 ark.
  9. Politychna istorija Ukrajinu. XX stolittja: u 6 t. / [gholov. redkol.: Kuras F. (gholova) ta in.]. K. : Gheneza, 2002. T.5: Ukrajinci za mezhamy URSR (1918-1940). Kerivnyk tomu V. P. Troshhansjkyj. 2002. 720 s.
  10. CDAVO Ukrajinu. F. 3696. Op. 2. Spr. 14. 167 ark.
  11. CDAVO Ukrajinu. F. 3696. Op. 2. Spr. 576. 42 ark.
  12. CDAVO Ukrajinu. F. 1429. Op. 2. Spr. 18. 545 ark.
  13. CDAVO Ukrajinu. F. 3696. Op. 2. Spr. 271. 73 ark.
  14. CDAVO Ukrajinu. F. 3519. Op. 2. Spr. 3. 10 ark.
  15. CDAVO Ukrajinu. F. 3696. Op. 2. Spr. 73. 71 ark.
  16. CDAVO Ukrajinu. F. 3519. Op. 1. Spr. 8. 46 ark.
  17. Feljdmann A. Ughoda Zhabotyns'kyj – Slavyns'kyj // Suchasnistj. 1976. Ch. 10. S. 109–116.
  18. CDAVO Ukrajinu. F. 1429. Op. 2. Spr. 91. 215 ark.

Владимир Очеретяный

Винницкий учебно-научный институт экономики
Тернопольского национального экономического университета,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Инна Николина

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Аннотация. Данная статья является продолжением исследования международно-информационной, издательской и пропагандистской деятельности Украинской чрезвычайной дипломатической миссии УНР в Чехословакии в течение 1921-1923 годов. В исследовании уделено внимание изучению имеющейся информационной и издательской работы дипломатической миссии в Праге с началом деятельности в изгнании Государственного Центра УНР. В своей работе дипмиссия в Праге пыталась привлечь внимание европейских политических кругов к судьбе Украины, ее законных государственных прав и геополитических интересов. Данная статья является попыткой обобщающего подхода к исследованию истории международной информационно-деятельности Украинской чрезвычайной дипломатической миссии в ЧСР.

Ключевые слова: внешнеполитическая пропаганда, информационное воздействие, антиукраинская пропаганда, пресловое бюро, журнал, информационный отдел.

ABSTRACT

Volodymyr Ocheretianyi

Vinnitsia Institute of Economics Ternopil national economic University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Inna Nikolina

Vinnitsa Mykhailo Kotsiubynskyi state pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

International information activities of the diplomatic mission of the UNR in Prague 1921-1923.

The proposed article is a continuation of the study on the processes of international information, propaganda and publishing activities of The Ukrainian extraordinary diplomatic mission of the UNR in Czechoslovakia during 1921-1923. The following national and departmental normative legal documents defining the direction of the international information work of the diplomatic mission and the specific tasks of the Ukrainian diplomatic missions with the formation and activities of the state center of the UNR in exile are highlighted.

In the study, much attention is paid to the study of the broad information and publishing work of the diplomatic mission in Prague, as a means of attracting the attention of European political circles and peoples to the fate of Ukraine, its legitimate state rights and geopolitical interests. The main publications in Czech and Ukrainian educational publications, which determined the direction and objectives for the dissemination abroad of information about the history and civilizational achievements of the Ukrainian people, its current state, the process of revival of national statehood, the desire of

Ukraine in the international arena. The main bases of foreign policy propaganda, organizational structure and functions of the staff information Department of the diplomatic mission of the UNR in Czechoslovakia, assistance of public organizations and the Ukrainian Diaspora in the international information work of Ukrainian diplomats are considered. Information and cultural assistance to Ukrainians in the Diaspora and in the ethnic territories occupied by Bolshevik Russia is covered. Forms and methods of international information work, objective difficulties on the way of distribution abroad of truthful data on the Ukrainian state are investigated.

This article is an attempt to generalize the approach to the study of the history of international information activities Of the Ukrainian emergency diplomatic mission in the Czechoslovak Republic.

Key words: foreign policy propaganda, information influence, anti-ukrainian propaganda, press bureau, magazine, information department.

Статтю надіслано до редколегії 03.05.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.06.2019 р.

УДК 94(477):34«1941/1943»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-19-25>

Аліна Іваненко

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
кандидат історичних наук, докторант (Україна)

Функціонування місцевих юридичних установ у зоні відповідальності Військової адміністрації окупованої України (1941 – 1943 рр.)

Анотація. У статті вказано, що для забезпечення населення юридичною допомогою шляхом надання порад, складання різних видів договорів, статутів тощо при Миській управі під загальним контролем Адміністративного відділу управи діяла Юридична консультація. Історіографічний аналіз дав підстави для висновку, що на сьогодні досліджені лише окремі аспекти функціонування місцевих юридичних установ, які діяли в областях Райхскомісаріату «Україна». Діяльність зазначених суспільних інституцій у зоні відповідальності Військової адміністрації окупованої України наразі перебуває поза увагою дослідників.

У статті з'ясовано, що Юридична консультація поєднувала в собі функції власне консультації та юридичного бюро; виявлено, що працівниками установи були кваліфіковані фахівці, які мали вищу освіту, вони надавали усні консультації, допомагали складати скарги, договори та статuti, представляли за потреби в суді. Доведено, що одним із шляхів встановлення правопорядку в окупованих Вермахтом регіонах України стало створення юридичних (правових) відділів при міських та районних управах, нотаріату, а також юридичних консультацій.

Ключові слова: юридична консультація, послуга, такса, завідувач, консультант.

Окупаційний режим, установлений на теренах України військами Німеччини та її союзників, став тяжким випробуванням для нашого народу. Знелюднення захопленого територіального масиву, перетворення його на життєвий простір для «арійської раси» – такими були цілі теоретиків і безпосередніх практиків нацистської ідеології. Від зазначеної мети вони не збиралися відступати навіть напередодні повної військової катастрофи. Але в процесі освоєння захоплених територій України актуалізувалася потреба в суто юридичних засобах врегулювання питань життєдіяльності населення, функціонування органів місцевого управління та поліційних формувань. До цього додалася й необхідність визначення особистого (громадянського), цивільного, майнового, сімейного статусу особи. Тобто, як не дивно це звучить, але окупаційній адміністрації довелося створювати певну систему правовідносин, метою і завданнями якої не завжди було досягнення цілей і виконання завдань політики Третього Райху в Україні. Ці аспекти окупаційного режиму регулювалися кримінальним, трудовим та соціальним законодавством, позасудовими й репресивно-каральними засобами впливу на суспільство. В інших сферах окупантам таки довелося створювати певну видимість законності і правопорядку. Одним із засобів виконання цього завдання стало створення юридичних (правових) відділів при міських та районних управах, нотаріату, а також юридичних консультацій. Останні надавали правові послуги як населенню, так і органам місцевого управління, упорядковуючи тим самим суспільні відносини, які продовжували функціонувати навіть у соціумі окупаційного типу.

Метою цього дослідження є висвітлення діяльності місцевих юридичних установ, зокрема Юридичної консультації, у зоні відповідальності військової окупації.

Дозволимо собі зазначити, що навіть ті аспекти окупаційного минулого, які апріорі здавалися ґрунтовно вивченими, у результаті більш детального аналізу виявляються малодослідженими. Особливо це стосується території України, яка перебувала під контролем військової адміністрації. На сьогодні маємо лише поодинокі дослідження з цієї проблеми, які стосуються переважно областей Райхскомісаріату «Україна». До них належать праці О. Гончаренка [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18], В. Шайкан [32; 33; 34; 35] та М. Куницького [19; 20]. Власне, саме малодослідженість функціонування юридичних установ у цьому регіоні й зумовила актуальність дослідження та його наукову новизну.

Для забезпечення населення юридичною допомогою шляхом надання консультацій, складання різних видів договорів, статутів тощо при Міській управі під загальним наглядом Адміністративного відділу управи діяла Юридична консультація.

14 листопада 1941 р. за пропозицією завідувача Адміністративного відділу було створено «Довідковий стіл», який згодом було реорганізовано в Юридичну консультацію [24, арк. 3]. Положення «Про Юридичну консультацію при Міській управі» було затверджено Міською управою 23 березня 1942 р. та підписано завідувачем Адміністративного відділу Тепловим [25]. Положення складалось із 6 параграфів та було досить загальним за змістом.

За цим положенням Юридична консультація функціонувала на основі повної самоокупності, за рахунок коштів, що надходили за оплату наданої нею допомоги. Решту коштів установа здавала до Фінансового відділу Міської управи, яка й затверджувала ставки заробітної оплати, а також штат працівників. Юридичну консультацію очолював її завідувач, який приймав відвідувачів, розподіляв роботу поміж консультантами та брав особисту участь у наданні юридичної допомоги. Усі види наданих послуг записувались у загальний реєстр за формою, затвердженою Адміністративним відділом [25, арк. 1].

Навесні в Міській управі відбулися зміни: було ліквідоване Юридичне бюро як окрема структурна одиниця, але його інспектори, як і консультанти Юридичної консультації, увійшли до складу Адміністративного відділу, який очолював колишній голова Юридичного бюро А. П. Рева-Мазепа [23, арк. 3]. Згодом Юридичну консультацію розмістили в «одній кімнаті» з Адміністративним відділом, де працювали інспектори по скаргам, що давало змогу службовцям обох структур спільно працювати над принциповими питаннями і «з'ясовувати їх укупі» [24, Звв.].

Після цього реформування було видано нове, доповнене положення «Про Юридичну консультацію при Міській управі», підписане новим завідувачем Адміністративного відділу.

У положенні було змінено декілька пунктів, які реорганізовували діяльність Юридичної консультації. Водночас новий документ суттєво розширював повноваження Юридичної консультації, або Довідкового бюро, як було зазначено в деяких параграфах положення. Зокрема працівники могли надавати консультації й німецькою мовою також, а, окрім складання договорів та статутів, установа могла займатись провадженням справ у судових установах. Окрім того, Юридична консультація мала поточний рахунок у Господарському банку. Від оплати відвідувачі могли звільнитись у випадку неспроможності сплатити, за пропозицією Адміністративного відділу [22, арк. 3].

Досить чітко були сформульовані фінансові аспекти діяльності Юридичної консультації: прибутки розподілялись у такому співвідношенні: 20% зараховувалось до запасного фонду та для господарських витрат, а решта (80%) йшла на заробітну плату службовців. Кошти для заробітної плати розподілялись між посадовими особами за розрядами, до яких їх було віднесено за освітою, рівнем кваліфікації та юридичним станом. Зокрема, було встановлено три розряди, заробітна плата між якими співвідносилась 1:1.5:2. Щомісячна заробітна плата виплачувалась лише в межах I розряду (до 1000 крб.), II розряду (до 1500 крб.), III розряду (до 2000 крб.). Решта щомісячних прибутків перераховувалась до запасного фонду [22, арк. 1]. За завідування Юридичною консультацією окремо була встановлена оплата 150 крб. на місяць. Оплата обслуговуючого персоналу здійснювалася згідно зі встановленими посадовими окладами. Накопичений запасний фонд також розподілявся між завідувачем та консультантами кожні півроку [22, арк. 2].

За потреби Міська управа мала право розпустити Юридичну консультацію. Зазначимо, що у випадку припинення діяльності Юридична консультація відповідала за своїми зобов'язаннями своїм майном, а Міська управа ніякої відповідальності не несла [22, арк. 3].

Також у положенні була чітко прописана такса юридичної допомоги. Наголосимо, що повноваження з надання юридичних послуг були істотно розширені за рахунок функцій Юридичного бюро, яке було ліквідоване, але потреба в наданні його послуг залишилась. Юридичній консультації були делеговані такі функції бюро зі збереженням грошових зборів: складання письмових скарг – від 10 до 50 крб.; складання договорів та статутів – від 25 до 150 крб.; складання письмових заяв – від 5 до 10 крб.; усні консультації – від 5 до 15 крб. (у Юридичному бюро ця послуга була безкоштовна); виконання різних видів доручень – від 10 до 30 крб.; провадження справ і представництво в суді – від 50 до 300 крб.; складання скарг з

метою перевірки вироку та представництво під час розгляду справи – від 50 до 200 крб. [22, арк. 2; 24, арк. 12].

Документ мав примітку: «По особливо складних справах та при наявності великої суми спору – сума винагороди за юридичну допомогу може бути встановлена за згодою поза межами такси» [22, арк. 2]. Натомість у Юридичному бюро були встановлені чіткі суми або відсотки від суми позову [24, арк. 12].

Працівники Юридичної консультації в основному здійснювали усне консультування, складали письмові скарги та заяви. До установи звертались із матеріальних питань (надання матеріальної чи натуральної допомоги, повернення власності), встановлення певних прав (право на власність), поновлення документів (про народження) [27; 26].

До речі, до первинного складу бюро мали входити завідувач та два консультанти [28, арк. 3]. Але до червня 1942 р. у складі консультації було 2 особи: завідувач і один консультант. Потім штат було збільшено, Юридична консультація мала свою філію при Районній управі для юридичного обслуговування населення Чернігівського району, куди на чергування з прийому населення і було відправлено ще одного консультанта [24, 3зв.]. Упродовж усього періоду діяльності в Юридичній консультації працювало загалом 5 осіб, які мали вищу юридичну освіту. Першим завідувачем від моменту створення і до 22 липня 1942 р. був Макій М. М., потім його замінив Щемелинов В.І., який і займав цю посаду надалі. Консультантами в різний час працювали: Лашкар'єв Є. І., Щемелинов В.І., Никифоров М. М., Кошева Г. М. [25, арк. 2 – 10 зв.]. Питання щодо розширення установи могла вирішувати самостійно, але Міська управа мала право відводу будь-кого із нових робітників [22, арк. 3].

Заробітна плата не була сталою, вона помітно зросла за час діяльності юридичної консультації. Станом на січень – лютий 1942 р. у «Відомостях про виплату заробітної плати службовцям Юридичної консультації» значилося 2 посадові особи в бюро: завідувач та консультант. Відповідно перший отримував заробітну плату 650 крб. на місяць, а другий – 600 крб. [25, арк. 2 – 3]. У другій половині березня 1942 р. заробітна плата Макія М. М. зросла до 700 крб. [25, арк. 4]. Фактично такою заробітна плата завідувача залишалась аж до вересня 1942 р., коли вона була підвищена до 812 крб. і 50 коп. Аналогічного підвищення зазнала й заробітна плата консультантів – до 715 крб. [25, арк. 10 зв.; 28, арк. 3]. І такою вона залишалась до 23 березня 1943 р., коли завідувач Юридичної консультації написав докладну записку, у якій указав: «За новими штатами майже всі службовці Міської управи одержують підвищену заробітну плату... за перше півріччя 1943 р. після виплати зарплати робітникам Юрконсультації на рахунку Юрконсультації залишилася решта прибутку в сумі 2600 крб. А тому я і прошу цю решту прибутку, як приробіток до основної зарплати (812.50 крб., 715 крб. і 715 крб.), розподілити між працівниками пропорційно зазначеним ставкам» [30, арк. 1 – 2]. І дійсно, за «Распоряжением главного штаба немецкой армии о размере и порядке оплаты рабочих и служащих оккупированных районов», яке було видане в лютому 1943 р., було визначено 8 розрядів заробітної плати службовців, відповідно до яких службовці з 3, 2 та 1 розрядами (які вказувалися в положенні «Про Юридичну консультацію») отримували заробітну плату відповідно 750, 1000 та 1200 крб. [21, арк. 5 – 5 зв.]. Згідно з «Відомостями про виплату зарплати службовцям Юрконсультації», було виплачено завідувачу – 994 крб, а консультантам – по 869 крб. відповідно [31, арк. 1].

Існували «Книги для запису відвідувачів», у яких реєстрували: порядковий номер запису; дату прийому; прізвище, ім'я та по батькові відвідувача, місце його реєстрації; зміст запитання; зміст відповіді; суму внеску за юридичну допомогу.

Юридична консультація користувалась досить широким попитом. Щодня юридичну допомогу отримували близько 7-12 осіб. В основному суми внесків складали 3, 5, або 10 крб., іноді доходили до 15–20 крб. Однією із найдорожчих послуг Юридичної консультації була реєстрація будинку – 40 крб. Близько 20–25% юридичних дій виконувались безоплатно [27; 26]. Щоденно установа перераховувала до Фінансового відділу Міської управи, а після 23 березня 1942 р. – на власний поточний рахунок у Господарському банку, суми від 100 до 250 крб., хоча, звичайно, траплялися й більші (640 крб. – 15 липня 1943 р.), проте були й зовсім незначні (50 крб. – 17 листопада 1943 р.). Але варто зазначити, що в 1943 р. доходи Юридичної консультації суттєво зросли [29, арк. 7]. Працівники установи пояснили це «прибутками від реєстрації велосипедів по районній управі» [31, арк. 7 зв.]

Отже, Юридична консультація поєднувала в собі функції власне консультації та юридичного бюро. До функцій цієї установи входило усне консультування, складання скарг, договорів та статутів, представлення в суді за потреби. Юридична консультація існувала на основі самоопукності: кожна юридична дія оплачувалась сумою, зазначеною в положенні «Про Юридичну консультацію», за винятком випадків, коли Адміністративний відділ клопотав про безоплатність для осіб, які не мали змоги зробити внесок. Усі кошти перераховувались на окремий рахунок консультації, і з них виплачувалась заробітна плата консультантам. Консультації

надавали кваліфіковані працівники, які мали вищу освіту. Загалом, Юридична консультація користувалась досить широким попитом.

Відтак, ми маємо певні підстави стверджувати, що одним із засобів установавання правопорядку в окупованих Вермахтом регіонах України стало створення юридичних (правових) відділів при міських та районних управах, нотаріату, а також юридичних консультацій, які надавали правові послуги як населенню, так і органам місцевого управління, сприяючи впорядкуванню соціальних відносин у суспільстві, які продовжували функціонувати після окупації нашої країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаренко О. М. Громадянський статус місцевого населення окупованої України: аналіз нормативних заходів комендатур Вермахту та цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.) // Мандрівець. З. 2011. С. 29 – 33.
2. Гончаренко О. М. Застосування елементів радянського законодавства в управлінсько-розпорядчій практиці установ Райхскомісаріату «Україна» на початковому етапі становлення гітлерівського окупаційного режиму: постановка проблеми (друга половина 1941 – початок 1942 рр.) // Часопис української історії, 2009. 18. С. 163 – 165.
3. Гончаренко О. М. Інститут власності у цивільному праві періоду гітлерівської окупації України (1941 – 1944 рр.) // Часопис української історії. 2011.21. С. 131 – 133.
4. Гончаренко О. М. Інститут правових радників у системі судочинства Рейхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.) // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Вип. 6. 2010. С. 120 – 125.
5. Гончаренко О. М. Інститут шлюбу в системі сімейного законодавства окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: аналіз нормативно-правової бази (1941-1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 22. 2009. С. 181 – 187.
6. Гончаренко О. М. Кримінальне право як засіб регулювання поведінки місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна»: огляд нормативної бази та судової практики (1941-1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць. Вип. 23. 2009. С. 120 – 126.
7. Гончаренко О. М. Майнові правовідносини місцевого населення Райхскомісаріату «Україна»: проблеми визначення цивільного статусу та аналіз нормативного забезпечення. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2011. Вип. 1 С. 141 – 146 с.
8. Гончаренко О. М. Повсякденне життя місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» у контексті функціонування окупаційної системи цивільних судів (1941 – 1944 рр.) // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф. 2012. С. 99 – 105.
9. Гончаренко О. М. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.) // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф. 2010. С. 151 – 153.
10. Гончаренко О. М. Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» у сфері припинення сімейних правовідносин (1941-1944 рр.) // Часопис української історії, Київ, 2009. Вип. 16. С. 59 – 64.
11. Гончаренко О. М. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941 – 1944 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Вип. 202. Ч. II. 2011. С. 36 – 41.
12. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941 – 1944 рр.): монографія. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. 600 с.
13. Гончаренко О. М., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси. К., НВП «Видавництво “Наукова думка, НАН України”, 2010. Кн. 1. С. 321 – 367.
14. Гончаренко О. М. Міські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та проблеми службової компетенції (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. 2010. Вип. 13. С. 137 – 153.
15. Гончаренко О. М. Нормативно-правове врегулювання трудових правовідносин місцевого населення на теренах райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944) // Мандрівець. № 3. 2011. С. 40- 43.
16. Гончаренко О. Особливості регулювання особистих немайнових правовідносин (право інтелектуальної власності) у період нацистської окупації України (1941-1944 рр.) // Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України. № XXIV. 2008. С. 105 – 112.

17. Гончаренко О. М. Проблеми функціонування місцевих судових установ Райхскомісаріату «Україна» в 1941 – 1944 рр.: сучасна вітчизняна історіографія // Наукові записки з української історії. Збірник наукових праць. Вип. 35. 2014. С. 195 – 201.
18. Гончаренко О. М. Функціонування правових відділів органів місцевого управління в системі судочинства Рейхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.) // Часопис української історії. 2009. Вип. 14. С. 78 – 82.
19. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.): монографія. К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.
20. Куницький М. П. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941-1944 рр.) // Часопис української історії. 2014. Вип. 29. 110 с.
21. Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3001, Оп. 1, Спр. 100. 38 арк.
22. Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3001, Оп. 1, Спр. 112. 3 арк.
23. Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3001, Оп. 1, Спр. 213. 86 арк.
24. Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3465, Оп. 1, Спр. 2. 13 арк.
25. Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3465, Оп. 1, Спр. 3. 10 арк.
26. Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3465, Оп. 1, Спр. 4. 90 арк.
27. Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3465, Оп. 1, Спр. 7. 53 арк.
28. Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3465, Оп. 1, Спр. 9. 3 арк.
29. Держархів Чернігівської області., Ф. Р-3465, Оп. 1, Спр. 10. 7 арк.
30. Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3465. Оп. 1, Спр. 11. 2 арк.
31. Держархів Чернігівської області., Ф. Р-3465, Оп. 1, Спр. 12. 9 арк.
32. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 564 с.
33. Шайкан В. О. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 2006. С. 111-121
34. Шайкан В. Стан системи судочинства на території рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації в роки гітлерівської окупації // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей. 2007. Вип. 11. С. 356 – 368.
35. Шайкан В.О., Шайкан В.О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: «Мінерал» АГН України, 2004. 151 с.

Алина Иваненко

Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий
государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»,
кандидат исторических наук, докторант (Украина)

**Функционирование местных юридических учреждений в зоне ответственности
военной администрации оккупированной Украины (1941-1943 гг.)**

Аннотация. В статье указано, что для обслуживания населения юридической помощью путем предоставления советов, составление различного рода договоров, уставов и т.п. при Городской управе, под общим уходом Административного отдела Управы существовала Юридическая консультация. Историкографический анализ показал, что на сегодняшний день существуют только определенные сдвиги в исследовании функционирования местных юридических учреждений, но касаются они почти исключительно областей Райхскомисариата «Украина», а не зоны ответственности военной оккупации.

В статье установлено, что юридическая консультация соединила в себе функции собственно консультации и юридического бюро; обнаружено, что учреждение давало устные консультации, составляло жалобы, договоры и уставы, представляло в суде при необходимости, а консультации оказывали квалифицированные работники, которые имели высшее образование. Установлено, что существуют определенные основания утверждать, что одним из средств установления правопорядка в оккупированных вермахтом регионах Украины стало создание юридических (правовых) отделов при городских и районных управах, нотариата, а также юридических консультаций.

Ключевые слова: юридическая консультация, услуга, такса, заведующий, консультант.

ABSTRACT

Alina Ivanenko

SHEI «Pereiaslav–Khmelnyskiy Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University»,
PhD (history), Doctoral Candidate (Ukraine)

**Local legal institutions functioning in the field of military administration responsibility
in the occupied Ukraine (1941-1943)**

While developing the captured territories of Ukraine, it turned out that it was impossible to get by without legal regulation means of local community, government and police forces. There was one more necessity which added – to settle personal, civil, material and family status of the people.

The occupation administration had to create a certain system of legal relations, the purpose and objectives of which was not always to achieve the goals and the tasks of the Third Reich policy in Ukraine. In these aspects of the occupation regime, the following tools of influence were more effective: criminal, labor and social legislation as well as extrajudicial, repressive and punitive means. One of the ways to achieve this goal was creation of legal departments, notary and legal consultations at city and district executive boards.

There was also Legal Consultation under the general control of the Administrative department of the Executive Board which meant to provide legal assistance to the population through consulting, various types of treaties and statutes drafting.

The legal consultation combined the functions of an advisory body and legal office. This institution provided oral consultations, filed complaints, treaties and statutes as well as presented it to the court as needed. The legal consultation existed in a self-sustaining mode: each legal action was paid as it was specified in the Provision "On Legal Advice", except for the cases when the Administrative Department solicited for the free services for the people who were not able to pay. All funds were transferred to a separate account of Consultation and were then used to pay salary to the consultants. The consultants were qualified specialists with higher education. In general, the Legal consultation was of high demand.

Thus, we have some reasons to state that one of the means of establishing law and order in the occupied regions of Ukraine was creation of legal departments at city and district executive boards, notary offices and legal consultation. The latter provided legal services to the population and local governments, thus regulating social relations which also existed during occupation of our country.

Key words: legal consultation, service, tax, manager, consultant.

REFERENCES:

1. Honcharenko O. M. Hromadianskyi status mistsevoho naselennia okupovanoi Ukrainy: analiz normatyvnykh zakhodiv komendatur Vermakhtu ta tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.). // Mandrivets. № 3. 2011. S. 29 – 33.
2. Honcharenko O. M. Zastosuvannia elementiv radianskoho zakonodavstva v upravlinsko-rozporiadchii praktytsi ustanov Raikhskomisariatu "Ukraina" na pochatkovomu etapi stanovlennia hitlerivskoho okupatsiinoho rezhymu: postanovka problemy (druga polovyna 1941 – pochatok 1942 rr.). // Chasopys ukrainskoi istorii, 2009. 18. S. 163 – 165.
3. Honcharenko O. M. Instytut vlasnosti u tsyvilnomu pravi periodu hitlerivskoi okupatsii Ukrainy (1941 – 1944 rr.) // Chasopys ukrainskoi istorii. 2011. Vyp. 21. S. 131 – 133.
4. Honcharenko O. M. Instytut pravovykh radnykiv u systemi sudochnstva Reikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.) // Naukovyi chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova. Vypusk 6. 2010. S. 120 – 125.
5. Honcharenko O. M. Instytut shliubu v systemi simeinoho zakonodavstva okupatsiinoi administratsii Reikhskomisariatu «Ukraina»: analiz normatyvno-pravovoi bazy (1941 – 1944 rr.) // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei. Vyp. 22. 2009. S. 181 – 187
6. Honcharenko O. M. Kryminalne pravo yak zasib rehuliuвання povedinky mistsevoho naselennia Reikhskomisariatu «Ukraina»: ohliad normatyvnoi bazy ta sudovoi praktyky (1941 – 1944 rr.). // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 23. 2009. S. 120 – 126.
7. Honcharenko O. M. Mainovi pravovidnosyny mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu «Ukraina»: problemy vyznachennia tsyvilnogo statusu ta analiz normatyvnoho zabezpechennia // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii / Za zah. red. prof. I.S.Zuliaka. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V.Hnatiuka, 2011. Vyp. 1 S. 141 – 146 s.
8. Honcharenko O. M. Povsiakdenne zhyttia mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu «Ukraina» u konteksti funktsionuvannia okupatsiinoi systemy tsyvilnykh sudiv (1941 – 1944 rr.) // Istorii povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf. 2012. S. 99 – 105.

9. Honcharenko O. M. Povsiakdenne zhyttia ukrainskoho naselennia kriz pryzmu dokumentiv sudochnystva orhaniv tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.) // Istorii povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf. 2010. S. 151 – 153
10. Honcharenko O. M. Sudova ta upravlińsko-rozporiadcha praktyka ustanov okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina» u sferi prypynennia simeinykh pravovidnosyn (1941-1944 rr.). // Chasopys ukrainskoi istorii. 2009. Vyp. 16. S. 59 – 64.
11. Honcharenko O. M. Ukrainski myrovi sudy v systemi orhaniv pravosuddia hitlerivskoho okupatsiinoho aparatu vlady Raikhskomisariatu «Ukraina»: orhanizatsiina struktura, sluzhbova kompetentsiia ta osnovnyi zmist diialnosti (1941 – 1944 rr.). // Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky. Vyp. 202. Chastyna II. 2011. S. 36 – 41.
12. Honcharenko O. M. Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina» upravlińsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941 – 1944 rr.): monohrafiia. K.: NPU imeni M.P.Drahomanova, 2011. 600 s.
13. Honcharenko O. M., Lysenko O., Pershyna T. Systema upravlinnia okupovanymy terytoriiamy Ukrainy // Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia: Istorychni narysy. 2010. Kn. 1. S. 321 – 367.
14. Honcharenko O. M. Miski upravy v systemi okupatsiinoho aparatu vlady raikhskomisariatu «Ukraina»: orhanizatsiina struktura ta problemy sluzhbovoi kompetentsii (1941–1944 rr.) // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh Statei. 2010. Vyp. 13. S. 137 – 153.
15. Honcharenko O. M. Normatyvno-pravove vrehuliuvannia trudovykh pravovidnosyn mistsevoho naselennia na terenakh raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944) // Mandrivets. 3. 2011. S. 40 – 43.
16. Honcharenko O. Osoblyvosti rehuliuvannia osobystykh nemainovykh pravovidnosyn (pravo intelektualnoi vlasnosti) u period natsystskoi okupatsii Ukrainy (1941-1944 rr.) // Sumska starovyna: Naukovyi zhurnal z istorii ta kultury Ukrainy. XXIV. Sumskyi derzhavnyi universytet, 2008. S. 105 – 112.
17. Honcharenko O. M. Problemy funktsionuvannia mistsevykh sudovykh ustanov Raikhskomisariatu «Ukraina» v 1941 – 1944 rr.: suchasna vitchyzniana istoriografii // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 35. 2014. S. 195 – 201.
18. Honcharenko O. M. Funktsionuvannia pravovykh viddiliv orhaniv mistsevoho upravlinnia v systemi sudochnystva Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941-1944 rr.) // Chasopys ukrainskoi istorii. 2009. Vyp. 14. S. 78 – 82.
19. Kunytskyi M. P. Sotsialno – pravovy status mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.): monohrafiia. K.: PP «NVTs «Profii», 2014. 564 s.
20. Kunytskyi M. P. Funktsionuvannia ustanov shlifeniiv ta shefeniv na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina»: analiz sudovoi praktyky (1941 – 1944 rr.) // Chasopys ukrainskoi istorii. 2014. Vyp. 29. 110 s.
21. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3001, Op. 1, Spr. 100, 38 ark.
22. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3001, Op. 1, Spr. 112, 3 ark.
23. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3001, Op. 1, Spr. 213, 86 ark.
24. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3465, Op. 1, Spr. 2, 13 ark.
25. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3465, Op. 1, Spr. 3, 10 ark.
26. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3465, Op. 1. Spr. 4, 90 ark.
27. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3465, Op. 1. Spr.7, 53 ark.
28. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3465, Op. 1, Spr. 9, 3 ark.
29. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3465, Op. 1, Spr. 10, 7 ark.
30. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3465. Op. 1, Spr.11, 2 ark.
31. Derzharkhiv Chernighivs'koi oblasti. F. R-3465, Op. 1, Spr. 12, 9 ark.
32. Shaikan V. O. Kolaboratsionizm na terytorii Raikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny. Monohrafiia. Kryvyi Rih: Mineral, 2005. 564 s.
33. Shaikan V. O. Nimetska systema sudochnystva ta diialnist ukrainskykh pravovykh viddiliv u roky tymchasovoi hitlerivskoi okupatsii Ukrainy // Bezsmertia podvyhu: Materialy mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii, Kyiv, 22 kvitnia 2005 r. / Kyivskyi natsionalnyi universytet vnurishnykh sprav. K.: VPTs MVS Ukrainy, 2006. S. 111 – 121
34. Shaikan V. Stan systemy sudochnystva na terytorii raikhskomisariatu «Ukraina» ta zony viiskovoi administratsii v roky hitlerivskoi okupatsii // Storinky voiennoi istorii: Zb. nauk. Statei. 2007. Vyp. 11. S. 356 – 368.
35. Shaikan V.O., Shaikan V.O. Sotsialno – politychni ta ekonomichni prychny vynyknennia kolaboratsionizmu na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny. Kryvyi Rih: «Mineral» AHN Ukrainy, 2004. 151 s.

Статтю надіслано до редколегії 25.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 03.06.2019 р.

Ольга Силка

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
здобувач (Україна)

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Основні засади діяльності дитячих трудових виховних колоній в Україні 1942-1945 рр.

Анотація. У статті розглядається нормативно-правова база функціонування дитячих виправних колоній, динаміка їх збільшення, умови функціонування. Важливим заходом виправлення підлітків, які знаходились в колонії, була індивідуальна виховна робота, яка проводилася на основі глибокого вивчення особистості кожного вихованця та причин скоєння правопорушень. В основі перевиховання неповнолітніх в трудових колоніях була праця. При цьому існували проблеми того часу, які заважали функціонуванню виправних закладів.

Ключові слова: колонія, виховання, дитинство, постанова, злочинність, безпритульність, праця.

У 1942 році відбулося різке збільшення дитячої безпритульності та злочинності. Це було обумовлено наслідками Другої світової війни. Влада проводила заходи по боротьбі з цією проблемою, але рівень злочинності серед неповнолітніх зростав, що обумовило потребу у формуванні спеціалізованих закладів, які, крім опіки за безпритульними, займалися їх вихованням. Зважаючи на це, актуальність дослідження полягає в необхідності висвітлення створення та діяльності колоній для неповнолітніх у 1942-1945 рр. як основних інституцій у сфері боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю.

Метою статті є визначення основних правових засад діяльності трудових виховних колоній, їх навчальної та виховної роботи.

У радянський період проблеми дитячих колоній згадувались в узагальнюючих працях. Окремі аспекти цієї проблеми розглядалися в працях І. Р. Судді [1], О. І. Андрухіві [2], С. Я. Уліцького [3]. Архівні джерела представлені фондами Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Це доповідні записки, звіти, протоколи засідань обкомів партії, адміністративних органів про боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю.

На вирішення цих проблем була спрямована постанова №659 РНК СРСР «Про посилення боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством» від 15 червня 1943 р. У ній, зокрема, вимагалось від НКВС СРСР до уже «існуючих трудових колоній, в яких утримуються діти і підлітки засуджені судами, організувати в 1943 р. трудові виховні колонії для утримання в них безпритульних і бездоглядних дітей, а також дітей і підлітків, неодноразово помічених у дрібному хуліганстві та інших незначних злочинах, довівши в 1943 р. загальну кількість місць у всіх колоніях НКВС СРСР для неповнолітніх до 50000 [3, с. 4].

До 1939 р. трудові колонії розглядалися як виправно-виховні заклади для засуджених неповнолітніх, а також безпритульних. З 1939 р. трудові колонії стали закладами лише для неповнолітніх злочинців, засуджених до позбавлення волі. Відповідно більш суворим ставав режим утримання засуджених. Передбачалося огороження колонії парканами, які забезпечували повну ізоляцію мешканців колонії та цілодобову воєнізовану охорону. Вихід неповнолітніх за межі території колонії, відрядження до різних установ, безконвойне пересування категорично заборонялися. Встановлювалися жорсткі правила внутрішнього розпорядку, побачень [4, с.18].

Проте у післявоєнних умовах зростання дитячого волоцюжництва стало необхідним створення спеціалізованих дитячих установ, завданням яких було б не лише перевиховання і покарання дітей і підлітків, але й запобігання їх бездоглядності та безпритульності як важливих передумов на шляху до злочинності. Тому на додаток до чинних дитячих трудових колоній Постановою РНК СРСР від 15 червня 1943 р. «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством» було створено новий тип закладів для неповнолітніх – дитячі трудові виховні колонії Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) [4, с.21]. Відповідно до цієї ж постанови у складі НКВС СРСР відокремлюється спеціальний відділ – Відділ у боротьбі з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю (ВБДББ), до відання якого перейшли трудові колонії для неповнолітніх та новостворені дитячі виховні колонії. Отже, трудові колонії були виведені з системи загальних

місце позбавлення волі. Це дозволяло більш правильно організувати діяльність трудових колоній, враховуючи педагогічні вимоги та особливості виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників.

Як покарання застосовували і умовне засудження, якому підлягали неповнолітні правопорушники, які вперше скоїли незначний злочин через те, що не мали належного догляду з боку батьків та в умовах повоєнного часу спілкувалися з безпритульними, а отже потрапляли під їх вплив.

В основі виправлення та перевиховання неповнолітніх в трудових колоніях була праця, трудове виховання. Передбачалося, що у всіх колоніях, відповідно до віку вихованців, буде встановлено трудовий режим, який би забезпечував прищеплення дітям трудових навичок і оволодіння відповідною професією до часу виходу із колонії шляхом організації майстерень при колоніях, а також проходження виробничої практики на підприємствах. Система виховання та трудовий режим у виправних закладах для неповнолітніх організувалися таким чином, щоб максимально забезпечити зайнятість підлітків працею та привчити їх до трудової діяльності та трудової дисципліни. Матеріальна винагорода найбільш старанних в роботі та навчанні була необхідною [5, с.214].

Однак суттєвим недоліком трудових колоній було те, що вони призначалися лише для неповнолітніх до 16-ти річного віку, які утримувалися в них до повноліття. Неповнолітні ж віком від 16 до 18 років, засуджені до позбавлення волі, підлягали направленню до загальних місць ув'язнення. Така практика існувала до 1948 р.

Тривалість перебування неповнолітніх у колоніях не завжди залежала від строку, визначеного судовим вироком або постановою адміністративних органів. Вважалося, що неповнолітній повинен перебувати у колонії до того часу, поки він не буде готовий до самостійного трудового життя і не пересвідчиться, що він не повернеться на шлях правопорушень.

Станом на 1945 р. по УРСР існувало лише дві дитячі трудові колонії. Хлопці направлялись до м. Одеси, дівчата – до м. Львова. У 1946 р. з'являється третя дитяча трудова колонія, однак загальна кількість місць у них не давала можливості для розміщення всіх засуджених за скоєння злочинів. Тому у в'язницях та на пересильних пунктах знаходилося більше ніж 3 000 осіб засуджених неповнолітніх [6, арк.11].

Дитячі трудові виховні колонії являли собою заклади закритого посиленого педагогічного режиму. Більш суворого ніж у звичайних виховних закладах, а не місцях позбавлення волі. Поряд з трудовими колоніями з 1943 року функціонували дитячі виховні трудові колонії під віданням Народного комісаріату внутрішніх справ, до яких направлялись бездоглядні і безпритульні, а також діти, які скоїли дрібні хуліганські дії та інші незначні злочини. [7, с.3]

До таких колоній спрямовувалися діти і підлітки віком від 11 до 16 років, якщо вони: а) були без постійного місця проживання, без батьків або тривалий час мешкали самостійно; б) були затримані за дрібні крадіжки, хуліганство та інші незначні злочини, але порушення карної справи проти них було визнане недоцільним; в) перебуваючи в дитячих закладах, порушували правила внутрішнього розпорядку систематично, підривали навчальний та виховний процес [7, с.3].

У межах УРСР станом на червень 1944 р. було організовано чотири дитячі трудові виховні колонії: у Київській області Бучатська колонія для дівчат, у Харківській області Курязька колонія для хлопців, у Сталінській області Ново-Жежелівська для хлопців та у Дніпропетровській області Привольнянська для хлопців [8, арк.3]. Вказані колонії, окрім останньої, були розраховані на утримання до 300 осіб.

А вже станом на 1 травня 1946 р. в Україні діяло 9 дитячих колоній, із них 6 – дитячих трудових виховних колоній і 3 – дитячих трудових колоній. Зокрема, ДТВК знаходилися в с. Буча (Київська обл.) на 200 дівчат, с. Таганча (Київська обл.) на 400 хлопчиків, у с. Привольне (Дніпропетровська обл.) на 350 хлопчиків, у с. Якушинці (Вінницька обл.) на 350 хлопчиків, у с. Новожеланівка (Сталінська обл.) на 250 хлопчиків, у Львові на 400 дівчат, а ДТК в Одесі на 500 хлопчиків, у с. Куряж (Харківська обл.) на 300 хлопчиків та у Львові на 300 дівчат. У шести ДТВК на 1 травня 1946 р. перебувало 1450 дітей, із них 221 дівчина, а в трьох ДТК – 1140. Крім того, у тюрмах і на пересильних пунктах перебувало понад 3 тис. засуджених неповнолітніх від 12 до 16 років, оскільки у трьох ДТК і так був переліміт на 40 осіб, а тому для них не було місць [9, арк.3]. Тут зазначимо, що найпоширенішими злочинами серед неповнолітніх, за які після суду вони потрапляли в трудові колонії, були дрібні (здебільшого вуличні) крадіжки (43,7 %), на другому місці були втечі з ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання, до яких багатьох із приймальників-розподільників направляли без їхньої згоди (33,9%). Серед інших злочинів були: хуліганство (6 %), грабіж (3,4 %), убивство (1,5 %), нанесення тілесних ушкоджень (1,4 %) та інші незначні злочини. Тобто у трудових колоніях в основному перебували неповнолітні, які були схильні до вчинення злочинів, і щоб остаточно не опинитися в середовищі

злочинного світу, їх намагалися перевиховати навчанням і працею в спеціальних дитячих трудових колоніях.

У с. Якушинці на території Вінницької області діяла дитяча виправна колонія, яка була відкрита в грудні 1934 року постановою Уряду України. А. С. Макаренко брав активну участь у виборі місця, з ініціативи якого в ті роки відкривалися дитячі установи, які називалися тоді дитячими комунами-колоніями. В Якушинецькій колонії виховну роботу за рекомендацією Макаренка А. С. очолив його учень Калабалін С. А.

За результатами перевірки, проведеної 20 лютого 1945 року, у Якушинецькій трудовій виховній колонії знаходилося 275 чоловік вихованців. Колонія мала школу на вісім класів. Але успішність дітей погана. Штат вихователів був заповнений не повністю, при плановій кількості 15 вихователів, в наявності тільки 5, які на цій роботі вперше. Внаслідок чого належної дисципліни в загонах вихователі забезпечити не могли [10, арк.8].

До ДТВК потрапляли діти, які найбільше страждали від негативного впливу вулиці. Тому, на шляху до перевиховання одним з найголовніших завдань колонії було надання вихованцям семикласної освіти та виробничої спеціальності.

У всіх колоніях неповнолітні були охоплені навчанням за програмою неповної середньої школи (7 класів), а також 82% із них були залучені до корисної праці – виготовлення певних типів товарів широкого вжитку. Крім того, вони мали змогу за час перебування в колонії отримати й певний фаховий розряд, склавши фаховий іспит перед членами кваліфікаційної комісії. Зокрема, в 1945 р. такий іспит склало 1523 вихованці колоній, отримавши II-IV розряди слюсарів, токарів, ковалів, бляхарів, столярів, електромонтерів, швачок та інших професій. Крім того, підліткам, які успішно виконали навчальну програму НСШ, надавалася можливість продовжувати навчання в училищах та технікумах. Так, наприклад, 11 вихованок Бучанської колонії вступили в Київське педучилище, 13 вихованців Привольнянської колонії продовжили навчання у різних технікумах [9, арк.3].

Головними напрямками виховної роботи серед осіб, що перебували в ДТВК були: правове виховання, виховання чесного ставлення до праці, бережливого ставлення до соціалістичного майна, політична обізнаність, виховання колективності, естетичне та етичне виховання [11, с.100].

Як бачимо, дітей та підлітків намагалися охопити всіма сферами життя, створити умови належного рівня для того, щоб у кожного вихованця міг сформуватися позитивний світогляд.

Перевиховання дітей здійснювалось не лише через навчання та трудове виховання. Досліджувалась сама особистість вихованця, з'ясовувались причини скоєння правопорушення. Тобто проводилась індивідуальна виховна робота. При індивідуальному вихованні враховувалося чимало чинників, а саме: а) фізичний стан та стан здоров'я, психологічні особливості; б) ставлення до праці та наявність спеціальних трудових навичок; в) умови життя і виховання в родині, ставлення до навчання, захоплення та схильності; г) навички праці в колективі та життєві навички; д) спрямованість світосприйняття, що формується, погляди, інтереси та прагнення, ставлення до людей та законів; е) причини правопорушення, обставини, мотиви та характер злочину [12, 6].

Такий підхід був безсумнівно позитивним, адже виявлення проблеми це вже великий крок до її розв'язання, а в цьому випадку ще й перевиховання. Можна пояснити багатьма різними чинниками низький рівень підготовки вихованців колонії. Передусім обставини війни призупинили навчання дітей, залишивши їх освітній рівень на початковому етапі, який не доповнювався з плином часу, а найчастіше деградував в умовах боротьби за виживання. Діти, які потрапляли до колонії, найчастіше не розуміли необхідність освіти, бо вже мали досвід, не завжди позитивний, легших шляхів заробітку - жебракування, спекуляція, крадіжка та ін. Тому потрібно було змінити їх погляди, а це завжди процес, який потребує часу. Умови шкільної освіти в колонії мали багато організаційних труднощів. Матеріально-технічне забезпечення школи було в тяжкому стані. Окрім цього у плані виховання багато вихованців належали до категорії «складних».

Утім, були й негативні риси функціонування ДТВК. Серед них слід виокремити недостатню організацію виховного процесу на виробництві. Значно знижувало їх відповідальність за обладнання те, що робочі місця не завжди були закріплені за вихованцями. Відсутність належного нагляду з боку майстрів за трудовою дисципліною мала наслідком недбале ставлення вихованців до слюсарного інструменту. Вихователі доволі часто не мали спеціальної освіти. Важкість умов праці породжувала плінність кадрів. Взаємозв'язок майстрів з вихованцями був недостатнім. Відчувалася недостатність навчальних посібників та наочності. До того ж працівники часто проявляли грубе відношення до вихованців, використовуючи їхню працю у власних цілях [12, арк.6].

Внаслідок безвідповідального ставлення вихователів, доволі часто, утриманці колонії не здобували належного рівня професійної та освітньої підготовки, так необхідного для

повноцінного входження в цивільне суспільство. Згодом, після колонії, більш свідомі поліпшували свій професійний рівень самотужки на виробництві, або ж йшли до ремісничих училищ та шкіл ФЗН, а деякі ж знов опинялись на вулицях та потрапляли до в'язниць.

Унаслідок вкрай незадовільної роботи наглядачів, режим у колонії був слабким. Були випадки, коли порушниками режиму виявлялися самі наглядачі. Так, наприклад, за крадіжку речей було затримано старшого наглядача Журавського, за крадіжку лісоматеріалів - наглядача Белька. Мали догани наглядачі Чубар, Суханов, Грачов за спання на посту, пияцтво та бійки, свавільне залишення посту.

У Якушенській виховній колонії Вінницької області відбувся масовий хуліганський виступ вихованців. Напередодні 3 березня 1945 вихованцем Євтуховим В., 1929 року народження, підготувався виступ. Він провів у себе в загоні нараду, закликав вихованців до заколоту. Приводом для цього стали дії начальника охорони Стоянова, який відправив двох вихованців до штрафної кімнати. Метою заколоту було звільнення з штрафної кімнати двох вихованців [10, арк.8].

Наступні штрафні санкції застосовували до вихованців, які порушували правила внутрішнього розпорядку: переведення до ізолятора, позачерговий наряд, попередження, догана. Ізолятором у колонії було спеціальне приміщення, де порушники режиму підлягали арешту та були ізольовані від інших вихованців. Однак інколи до штрафних кімнат саджали по декілька осіб і так відривали їх від здорового впливу колективу та створювали нездоровий [13, арк.227].

Отже, перші нормативно-правові акти, що прийняті в досліджуваній період, були покликані ліквідувати дитячу безпритульність та бездоглядність. Також важливим напрямком у цьому стали трудові колонії, які були спрямовані на перевиховання підлітків. Кількість їх збільшувалась з кожним роком, що давало можливість охопити більшість «соціально запущених» неповнолітніх. Наслідки дій влади - це довгий процес, тому результат роботи, проведеної в 1943-1945, стане помітним аж в кінці 50-х, коли буде спостерігатись тенденція до зменшення кількості злочинів, вчинених неповнолітніми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Суддя І. Р. Діяльність органів міліції з подолання дитячої безпритульності й бездоглядності в УРСР (1943-1946 рр.) // Вісник Черкаського університету. 2011. Випуск 202. С. 38-42.
2. Андрухів О. Правовий статус колоній для неповнолітніх та вирішення проблеми дитячої безпритульності у 1940-1950 рр. // Национальный юридический журнал: теория и практика. 2017. №26.
3. Улицкий С.Я. Борьба с преступностью в период отечественной войны // www.law.edu.ru/doc/document.asp docID
4. Астемиров З.А. Трудовая колония для несовершеннолетних. М.: Юридическая литература, 1969. 215 с.
5. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях, решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1988) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС 9-е изд. М. Политиздат, 1985 Т. 7. 320 с.
6. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 333. 202 арк.
7. Беляев Н.А. Общественный контроль за деятельностью исправительных и воспитательных учреждений. М., 1962. 150 с.
8. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. 150 арк.
9. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 332. 225 арк.
10. Держархів Вінницької області. Р-2700. Оп. 7. Спр. 26. 102 арк.
11. Ключинская Л.А. Несовершеннолетние и уголовный закон. Рига: Зинатне, 1967 120 с.
12. ЦДАГО. Ф. 2780. Оп. 1. Спр. 7. 150 арк.
13. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 336. 277 арк.

Ольга Сылка

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
соискатель (Украина)

Иван Романюк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Основные принципы деятельности детских трудовых воспитательных колоний в Украине 1942-1945 гг.

Аннотация. В статье рассматривается нормативно-правовая база функционирования детских исправительных колоний, динамика их роста, условия функционирования. Важным мероприятием исправления подростков во время пребывания в

колонии была индивидуальная воспитательная работа, которая проводилась на основе глубокого изучения личности каждого воспитанника и причин совершения правонарушений. В основе перевоспитания несовершеннолетних в трудовых колониях была работа. При этом существовали проблемы того времени, которые мешали функционированию исправительных учреждений.

Ключевые слова: колония, воспитание, детство, постановление, преступность, беспризорность, труд.

ABSTRACT

Olha Sylka

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
applicant (Ukraine)

Ivan Romaniuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Basic principles of activity of child labor educational colonies in Ukraine 1942-1945.

The article is considered. normative and legal basis of functioning of children's correctional colonies, dynamics of their increase, conditions of functioning. In the post-war conditions of the growth of child waving, it became necessary to create specialized children's institutions, aimed not only at punishment and re-education of children and adolescents, but also to prevent their homelessness and neglect as important preconditions for crime. A special department - the Department for Combating Juvenile Homelessness, Uncheckedness and Crime (WBDBB) has been set up as a part of the NKVD of the USSR, and the labor colonies for juveniles and newly established children's educational colonies have passed to.

As of 1945, there were only two child labor colonies in the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The boys were heading to Odessa, the girls to the city of Lviv. In 1946, a third child labor colony appears, but the total number of seats in them did not allow for the placement of all convicts for committing crimes. That's why, more than 3,000 juvenile offenders were in jail and at checkpoints.

However, the essential shortcoming of the labor colonies was that they were intended only for minors under the age of 16, which were kept in their adulthood. Minors aged 16 to 18, sentenced to imprisonment, were subject to general detention. This practice existed until 1948.

Pupils who violated the rules of the internal order, applied the following penal sanctions: warning, reprimand, extraordinary clothes, transfer to a disciplinary (punitive) isolator. The colony's isolator was a special room, where violators of the regime were arrested and isolated from other pupils. However, sometimes, several people were assigned to the penal rooms and thus detached them from the healthy influence of the team and created an unhealthy one.

Key words: colony, upbringing, childhood, ruling, crime, homelessness, labor.

REFERENCES:

1. Suddya I. R. Diyal' nist' orhaniv militsiyi z podolannya dytyachoyi bezprytul' nosti y bezdohlyadnosti v URSR (1943 – 1946 rr.) // Visnyk Cherkas' koho universytetu. 2011. Vypusk 202. S. 38-42.
2. Andrukhiv O. Pravovyy status koloniy dlya nepovnolitnikh ta vyrishennya problemy dytyachoyi bezprytul' nosti u 1940-1950 rr. // Natsional' nyy yurydycheskyy zhurnal: teoryya y praktyka. 2017 №26. S.5-9.
3. Ulytsky S.YA. Bor' ba s prestupnos' yu v peryod otechestvennoy voyny // www.law.edu.ru/doc/document.asp docID
4. Astemyrov Z.A. Trudovaya kolonyya dlya nesovershennoletnykh. M.: Yurydycheskaya lyteratura, 1969. 215 s.
5. Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyutsii, resheniyakh s'yezdov, konferentsiy i plenumov TSK (1898 - 1988) / In-t marksizma-leninizma pri TSK KPSS devyatogo izd. M. Politizdat, 1985 T. 7. 320 s.
6. TSDAHO. F. 1. Op. 73. Spr. 333. 202 ark.
7. Belyayev N.A. Obschestvennyy kontrol' za deyatel'nost'yu ispravitel'nykh i vospitatel'nykh uchrezhdeniy. M., 1962. 150 s.
8. TSDAHO. F. 1. Op. 73. Spr. 132. 150 ark.
9. TSDAHO. F. 1. Op. 73. Spr. 332. 225 ark.
10. Derzharkhiv Vinnyts' koyi oblasti. F. R-2700. Op. 7. Spr. 26. 102 ark.
11. Klyuchynskaya L.A. Nesovershennoletnye y uholovnyy zakon. Ryha: Zynatne, 1967 120 s.
12. TSDAHO. F. 2780. Op. 1. Spr. 7. 150 ark.
13. TSDAHO. F. 1. Op. 73. Spr. 336. 277 ark.

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2019 р.

УДК 94(477) «1945-1960»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-31-38>**Олена Геча**Житомирський державний університет імені Івана Франка,
аспірант (Україна)**Пам'ять про Бабин Яр: загальнолюдський та персональний вимір
(на прикладі родини Рабіновичів)**

Анотація. У статті розглядається характер формування колективної пам'яті / непам'ятання про Голокост у Радянському Союзі протягом 1940-х-1960-х рр. Аналізуються особливості вшанування й увічнення пам'яті про Бабин Яр у післявоєнний період (на рівні громадських ініціатив), та причини й наслідки посилення дискримінації та антисемітизму на побутовому і державному рівні щодо євреїв. Висвітлено діяльність Єврейського Антифашистського Комітету по захисту прав єврейського населення після закінчення Другої світової війни. Закцентовано увагу на діяльності В. Некрасова та Л. Волинського (Рабіновича) з увічнення пам'яті загиблих у Бабиному Яру.

Ключові слова: Голокост, Шоа, Бабин Яр, Л.Волинський, В. Некрасов, колективна пам'ять.

Трагедія київського Бабиного Яру є складовою Голокосту, який залишив свій жахливий слід в історії східноєвропейського (й не лише) єврейства. На думку директора Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» І. Щупака, його зміст видається не досить чітко визначеним. Більш прийнятним поняттям, яке характеризує гітлерівську політику та практику винищення євреїв під час Другої світової війни, на думку вченого, є термін «Шоа» (івр. «השואה» – «катаклізм, раптова катастрофа»). На його переконання, саме ним доцільно послуговуватися й щодо нацистської практики «остаточного вирішення єврейського питання» на теренах України [16, с. 152].

Процес визнання геноциду по відношенню до євреїв на пострадянському просторі був тривалим та непростим. Збереження пам'яті про нього мали свої особливості, що знайшло відображення у мемуарній та сучасній науково-дослідницькій літературі. Свідчення, як частково й художня література, також належать до важливих історичних джерел, які можуть використовуватися істориками для аналізу окреслених подій. У нашому випадку йдеться про післявоєнний період у Радянському Союзі, пов'язаний з посиленням антисемітських настроїв та переходу від визнання до відвертої ворожості по відношенню до держави Ізраїль, й автоматично, до радянських євреїв, які потрапили до категорії так званих «космополітів». Окремі епізоди політики радянської влади цього періоду, пов'язані зі сферою пам'яті, потребують подальшого вивчення.

Сьогодні перед суспільством постає проблема усвідомлення особливостей, політичних умов та контекстів подій минулого. На жаль, в останні роки історія інструменталізується політиками з метою формування «правильної» та «правдивої» колективної пам'яті. Оцінюючи феномен колективної пам'яті, Я. Грицак наголошує: «Колективна пам'ять визначається не так тим, що люди пам'ятають, як тим, які незручні моменти зі своєї історії вони готові чи змушені забути» [7]. Офіційна (як і історична пам'ять, що, згідно П. Нора, є продуктом групи істориків) вступала в конфлікт з пам'яттю етнофорів – тих, хто пережив конкретні трагічні/героїчні події, вижив у них [5, с. 188]. Звернення до проблем колективної пам'яті, на думку Г. Касьянова, порушує питання колективної ідентичності. Вони (питання) так чи інакше спричиняють необхідність визначити об'єкти і суб'єкти формування такої ідентичності [9, с. 26].

Тема Голокосту, зауважує Г. Грінченко, посідає надзвичайно значиме місце серед тих моделей пам'ятей, які останніми десятиліттями сформувалися у державах Західної Європи. Так, на відміну від країн Східної Європи, де після 1989 р. простежувалося прагнення до формування пам'яті з наголосом на національно-культурному наративі, трагізмі долі «своїх» у роки Другої світової війни, котрий поєднувався зі спробами витіснення геноциду євреїв на маргінес «ми» - пам'яті, в державах Центральної та Західної Європи пріоритетною стала так звана культура покаяння. Це нова філософія пам'яттєвої політики, яка включає концепт Голокосту й покути як важливих її складових, й включення до української колективної пам'яті [6, с. 62].

Дослідниця зазначає, що на думку Я. Ассмана, основними складовими колективної пам'яті є культурна та комунікативна пам'яті. Зокрема, під останньою розуміються спогади учасників подій, орієнтовані на нещодавнє минуле, що транслюються в межах кількох поколінь і підсилюються практикою щоденного спілкування. Комунікативна пам'ять, яка реалізується на

рівні спілкування індивіда та соціальних груп, не тільки постачає критерії для повсякденного життя, які регулюють, що саме треба запам'ятати, а про що забути, але й справляє певний вплив на сприйняття сучасних подій. Ця пам'ять відображає власні уявлення членів групи про те, що вони вважають своїм минулим, і на цій основі консолідує групу. Це жива пам'ять, критерії істинності якої безпосередньо впливають з індивідуальної та групової потреби в ідентифікації [6, с. 64].

Після війни Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) заборонила серйозні дослідження теми Бабиного Яру та Голокосту взагалі. Радянське керівництво вважало за краще наголошувати на тому, що нацисти вбили у цьому яру також десятки тисяч не євреїв, і відмовлялося визнати, що перші розстріли в Бабиному Яру являли безпрецедентний воєнний злочин – намагання вбити всіх єврейських чоловіків, жінок і дітей, які на той час перебували у місті. Лише у поодиноких випадках згадки про єврейське походження жертв у вересні 1941 р. проходили повз цензуру. Перші зрушення спостерігалися в умовах «відлиги», коли тема Бабиного Яру знайшла відображення в літературних та музичних творах: поема Є. Євтушенка «Бабий Яр» (1961 р.), Тринадцята симфонія Д. Шостаковича (1962 р.) та роман А. Кузнецова «Бабий Яр» (1966 р.).

З відкриттям частини радянських архівів, отриманням можливості працювати за кордоном, перед вченими постала доволі значна широкомасштабна діяльність з увічнення жертв Голокосту, яку вели радянські євреї. Мордехай Альтшулер, професор Єврейського університету в Єрусалимі, провідний фахівець з історії євреїв СРСР, у своїй статті [1], яка вийшла друком у 2002 р., торкнувся історії повоєнних спроб радянських євреїв увічнити пам'ять своїх рідних й близьких, убитих нацистами та їх посібниками, – безуспішних, як правило, спроб. Боротьба за право вшанувати пам'ять убитих незмінно наштовхувалася на опір радянської влади й часто закінчувалася репресіями проти ініціаторів установки пам'яток і проведення траурних церемоній. Ця стаття була написана в рамках фундаментального дослідження єврейського релігійного життя у Радянському Союзі після війни, що проводилося за підтримки Національного фонду науки, заснованого Національною академією наук Ізраїлю.

Автори книги «Катастрофа і пам'ять про неї» [8] професор, головний історик музею «Яд Вашем» Ізраель Гутман (учасник повстання у Варшавському гетто, в'язень Майданека, Освенцима і Маутхаузена. Його ім'я висічене на стіні музею Аушвіц-Біркенау) та Наама Галиль розглядають історію Катастрофи в контексті світової та єврейської історії й впливу, який вона зробила на самосвідомість єврейського народу. Катастрофа показана через призму людських страждань, через історії окремих людей – євреїв, головних жертв нацистської расової політики. Представлені унікальні документи і матеріали, що розповідають про загибель євреїв у кожному конкретному місці. Російський переклад книги І. Гутмана доповнений численними матеріалами про радянське єврейство, зокрема про політику радянської влади по відношенню до Катастрофи, й про трагічну долю Єврейського Антифашистського комітету.

Ідея персоналізації історії, її «олюднення» знайшла відображення у дослідженні Карела Беркгофа, старшого наукового співробітника Інституту досліджень Війни, Голокосту та геноциду у Королівській Нідерландській Академії мистецтв і наук. Він подає й аналізує німецькі, єврейські, радянські, російські та українські документи про історію Діни Пронічевої [3].

Листи євреїв в ЄАК та Іллі Еренбургу є унікальним джерелом інформації про те, що відбувалося з євреями СРСР на різних етапах війни. Причому ці листи зачіпають всі верстви населення: солдат і офіцерів РСЧА, евакуйованих, тих, хто пережив окупацію, єврейську інтелігенцію, робітників тощо. Комітет переорієнтувався на допомогу єврейським біженцям, фронтовикам, на боротьбу зі зростаючим антисемітизмом [8, с. 273-276].

Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки Українського інституту національної пам'яті та Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру продовжує роботу над проектом «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». До роковин трагедії Бабиного Яру (1941–2017 рр.) вийшло друком 2-ге видання наукового збірника «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього». Це видання є збірником матеріалів міжнародної наукової конференції, що відбулася у жовтні 2011 р. в Києві, ініціаторами та організаторами якої виступили Посольство Франції в Україні, Національний центр наукових досліджень у Парижі, Український центр вивчення історії Голокосту і Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру.

Проаналізовані джерела та література дозволяють зробити висновок про зрушення в дослідженні проблеми Голокосту та, зокрема пам'яті про цю трагедію в її локальному вимірі. Водночас, тема має й певні лакуни, які потребують свого вивчення, оприлюднення та введення до наукового обігу. Зупинимось на аналізі основних етапів вшанування й увічнення пам'яті загиблих у Бабиному Яру. Післявоєнний період мав свої особливості.

Повернувшись після війни у рідні краї (хто з евакуації, хто з фронту), євреї вважали своїм правом та обов'язком увічнити пам'ять близьких – виданням книг пам'яті, проведенням траурних

мітингів і встановленням пам'яток жертвам. Багато хто намагався таким чином висловити свій біль та відчай, викликані трагедією європейського єврейства взагалі і єврейства Радянського Союзу зокрема [1, с. 172]. Однак для влади і пересічних громадян ця проблема не виглядала нагальною.

Так, київська влада, яка зіштовхнулася зі значними складнощами у відновленні зруйнованого війною господарства, практично не сприяла поверненню євреїв. Ні у місцевого населення, ні у місцевої влади євреї не лише не знаходили розуміння, – вони зустрілися з дискримінацією і антисемітизмом, який за час війни став ще сильнішим, особливо на окупованих територіях. Цей факт пояснюється й впливом нацистської пропаганди й сплеском націоналізму народів СРСР, особливо в Україні та в Балтійських країнах. Вимога євреїв повернути їм квартири та речі, втрачені під час війни, викликала додаткову хвилю антисемітизму не тільки на побутовому, але й на державному рівні [8, с. 273].

Однак на офіційному рівні влада ще від початку війни намагалась продемонструвати свою підтримку євреям з меркантильних зацікавлень. 7 квітня 1942 р. був створений Єврейський антифашистський комітет з представників єврейської інтелігенції і діячів культури СРСР. Зрозуміло, ЄАК контролювався органами НКВС й з'явився з їх ініціативи, для формування позитивного образу СРСР у США та Британії і, як сказали б тепер, фандрейзингу. Завдяки його місії під час війни були зібрані значні кошти за океаном й спрямовані до Радянського Союзу. Оскільки ЄАК був єдиним офіційним єврейським органом в СРСР, до нього під час війни надходили скарги і прохання євреїв. Поступово комітет став перетворюватися з інструменту зовнішньої пропаганди у внутрішній орган єврейського представництва в СРСР [10].

З такою ситуацією радянське керівництво мирилось лише до кінця війни. Комітет виконав свою функцію, й система не потребувала надалі його послуг, а враховуючи його роль як громадської інституції, сприймався як такий, що несе їй (системі) потенційну загрозу. «Соціалістичний» сталінський проект передбачав не лише створення безкласового, але й безнаціонального суспільства. Пріоритетом у національній політиці стає асиміляція, яка в марксистській теорії трактувалась як об'єктивне, а тому прогресивне явище, й позначалась терміном «інтернаціоналізм». Організація громадської панахиди в пам'ять жертв Бабиного Яру в Києві восени 1944 р. сприймалася як прояв єврейського буржуазного націоналізму та виключно як ворожа провокаційна акція. Війна ще не закінчилася, а пам'ять про Голокост уже намагалися стерти [4].

Під час збору свідчень про переслідування й вбивства євреїв, одразу після звільнення окупованих територій, місцеві комісії під час складання заключних звітів слово «єврей» зазвичай змінювали, згідно вказівок влади, на термін «советські громадяне», зникли євреї і з пам'яток жертвам Катастрофи. Тільки після розпаду Радянського Союзу почався процес відновлення історичної справедливості по відношенню до загиблих євреїв у роки війни.

Одночасно із закінченням Другої світової війни та початком «холодної» кардинально змінюється й ставлення до євреїв. З 1946 р. на місці масових розстрілів відбувалися нечисельні, стихійні мітинги, яким рішуче протистояла місцева влада. Міліція і гебісти в штатському забирали у людей квіти, ламали вінки, рвали стрічки з написами на їдиш. Мітингуючих били, а потім кидали у «воронки». Звинувачення було стандартне: «15 діб за хуліганство». Але чим більше шаленіла влада, тим більше людей йшло до Бабиного Яру [14].

У 1945 р. з нагоди 20-річчя від дня заснування, Всеукраїнський Державний Єврейський театр востаннє раз виступав перед київським глядачем – були організовані гастролі, що тривали більше місяця і стали триумфальними. На святковому ювілейному вечорі серед інших почесних гостей виступив Соломон Міхоелс – народний артист СРСР, художній керівник Московського Єврейського театру, голова Єврейського антифашистського комітету Радянського Союзу. С. Міхоелс вручив художньому керівникові Всеукраїнського Єврейського театру Мойсеєві Гольдблату, своєму учневі і багаторічному дублеру на московській єврейській сцені, кришталеву вазу, доверху наповнену насінням квітів. Подарунок супроводжувався словами про те, що насіння призначене для того, щоб посіяти їх в Бабиному Яру, де пролилася безневинна єврейська кров; і нехай прекрасні квіти нагадують людям про жертви страшного злочину нацистів. А ваза нехай наповнюється до країв щирими сльозами глядачів, але тільки тоді, коли на сцені буде йти спектакль про трагедію Бабиного Яру [11, с. 128]. У цьому театрі до війни працював художником Л. Волинський (Рабинович) – відомий мистецтвознавець, який брав участь у пошуках шедеврів Дрезденської галереї під час Другої світової війни, та письменник. До війни родина Рабиновичів проживала у Житомирі та Києві. Його батьки та частина родичів загинули у Бабиному Яру. На урочистостях він не зміг бути присутнім. Щоб демобілізуватися потрібно було особливе клопотання від Спілки Художників. Виявляється, увійти до лав Червоної армії у 1941 р. було просто (на другий день війни, добровольцем), а ось вийти з лав у 1945 р., незважаючи на чималі заслуги перед державою, – дуже навіть нелегко.

У січні 1948 р. у Мінську за нез'ясованих обставин був убитий голова ЄАК С. Міхоелс. 70 років тому, 20 листопада 1948 р. Комітет формально розпустили, після чого на початку 1949 р. більшість його членів було заарештовано. Їх звинуватили у нелояльності до радянського ладу, буржуазному націоналізмі, космополітизмі, бажанні створити єврейську республіку в Криму, службі американським інтересам. Почалася низка кампаній переслідування євреїв (з 1948 до 1953 рр.). У цих умовах все, що було якось пов'язано з євреями, все, що могло нагадувати про їх існування, повинно було зникнути.

Елена Ржевська, дружина брата Л. Волинського І. Крамова (Рабіновича) згадувала, що слова «Бабин Яр» відомі всьому світу. Кожного разу у річницю цього дня киянин, письменник-фронтвик В. Некрасов приходив у Бабин Яр з квітами. Звернення до влади, ініціатором якого виступав і В. Некрасов, щодо заборони будівництва на цьому місці стадіону, не було почуте. До Яру почали гнати пульпу, яка прорвала дамбу й рушила на місто, завдаючи на своєму шляху чималі руйнування. Трагедія Бабиного Яру залишалася під загрозою забуття [15, с. 16].

У 1959 р. В. Некрасов спробував знову привернути увагу громадськості до проблеми увічнення пам'яті загиблих у Бабиному Яру. Обурений зневагою київської влади до пам'яті розстріляних у Бабиному Яру в роки війни та відсутністю пам'ятника на цьому місці, через вісімнадцять років після трагедії, В. Некрасов виступив з різкою критикою київської влади, написавши статтю «Чому це не зроблено?», яка була опублікована 10 жовтня 1959 р. у «Літературній газеті».

«Бабин Яр, куди 29 вересня 1941 р. зігнали гітлерівці декілька десятків тисяч ні в чому не повинних мирних жителів, і їх було безжалісно розстріляно, залили водою...» [13]. «Чи можливо це? Кому таке могло прийти в голову – засипати яр глибиною 30 метрів і на місці найбільшої трагедії грати у футбол? Ні, цього допустити не можна! Коли людина помирає, її ховають, а на могилі ставлять пам'ятник. Невже цієї поваги не заслужили 195 тисяч киян, по-звірячому розстріляних у Бабиному Яру, на Сирці, у Дарниці, у Кирилівській лікарні, у Лаврі, на Лук'янівському кладовищі?!» [13].

Ідея встановлення пам'ятника на території Бабиного Яру народилася одразу після завершення війни. Представники єврейської громади Києва щорічно вшановували пам'ять загиблих, що попри закритість Радянського Союзу не могло не привернути до себе увагу представників інших держав. У таких умовах Міністерство культури України змушене було організувати конкурс на створення проекту пам'ятника у Бабиному Яру [4]. На оголошеному закритому конкурсі проекти пам'ятника відомих київських архітекторів Й. Каракіса та А. Мілецького було визнано найкращими, але вони, на жаль, не відповідали світогляду тогочасної влади. Тому проект так і не був реалізований. У сімейному архіві родини Рабіновичів збереглася фотографія 1965 р., на якій можна побачити учасників обговорення проекту пам'ятника Авраама Мілецького поряд з Будинком Архітекторів. На груповому фото поряд стоять А. Мілецький, Л. Волинський, В. Некрасов та інші учасники, що свідчить про активну діяльність Л. Волинського у справі збереження пам'яті про трагедію Бабиного Яру [12].

Про активну громадську діяльність В. Некрасова відомо широкому загалу, а діяльність Л. Волинського була мало відома. Лише після завершення війни й повернення до Києва, Л. Волинський з дружиною дізналися про цю страшну трагедію. Разом з найближчим другом сім'ї В. Некрасовим, вони доклали багато зусиль для відновлення та вшанування пам'яті про жертви Бабиного Яру.

Онука письменника Л. Волинського Олена Костюкович згадує, що Київ у 60-ті рр. сприймався її родиною як зосередження цензурного тиску, «кагебешного» втручання в особисте, інтелектуальне й духовне життя людини. Її дід і його близький друг Віктор Платонович Некрасов, з яким вони щовечора спілкувалися, (й вона мала можливість це спостерігати), – говорили лише про те, коли ж, нарешті, в Москву ... Там, звичайно, та ж радянська влада, але вона не така. Це пояснювали так: коли у Москві «стрижуть нігті» – у Києві «рубують пальці» [12].

На той час власне прізвище, особливо єврейське, могло вплинути на долю людини. Л. Рабінович був змушений взяти псевдонім, щоб приховати своє єврейське походження. В. Некрасов, який був близьким другом Л. Волинського, згадував у своїй статті «Не пощастило з прізвищем» [13], що справжнє прізвище Л. Волинського – Рабінович. Зрозуміло, що подібна обставина вносила деякі корективи у його життя. Знайомі кияни називали Л. Волинського Льолей Рабіновичем. Він став писати у перші повоєнні роки, що й стало підґрунтям для знайомства. Л. Волинський приносив В. Некрасову у газету «Радянське мистецтво» свої статті, присвячені мистецтву – завжди цікаві, живі, написані людиною, яка знає про що пише. Але ця діяльність незабаром завершилася – у сумнозвісні «космополітичні» роки йому приклеїли ярлик «вкрай знахабнілого пігмея». Таку оцінку отримав за те, що «підняв, негідник, руку на великого російського художника В. Серова». Насправді мова йшла лише про те, що назвав деякі з портретів художника «салонними». На цьому його діяльність літературного критика

.....
 благополучно закінчилася («благополучно», тому що зі Спілки художників його все ж не виключили) [13].

У 1955 р. вийшла книга Л. Волинського «Сім днів», про особисту участь у пошуках шедеврів Дрезденської галереї у травні 1945 р. В. Некрасов переймався тим, що лейтенанта Л. Рабіновича, який все це виявив першим і за сім днів зі своїм батальйоном врятував, ніяк не віддячили. Не тільки орденом не нагородили (комбату Перевозчикову дали орден «Червоного Прапора»), але навіть на урочистості з нагоди передачі цінностей Дрезденської галереї НДР-овській владі не запросили. І помер Леонід Наумович так і не побувавши у Дрездені, у відновленому вже Цвінгері [14].

Про збереження пам'яті щодо родинної трагедії й особистий біль Л. Волинського свідчить й знайдений у шухляді його письмового стола вірш про Бабин Яр. Ймовірно, йому належить авторство цього тексту:

Ненавижу это слово-жалко
 С него ни боли, ни скорби, ни спроса
 Нынче в Бабьем Яру свалка
 Свалка отбросов...

Я безумно люблю этот город
 Город, ешь и пей на здоровье
 Но не смей забывать горя
 И не пиршествуй над кровью

Здесь люди вынесли такие муки,
 Что даже страшно вспоминать о старом...
 Звенят зеленовато-синие мухи
 Над братской могилой
 Над свалкой

Над Бабьим Яром... (Вірш публікується уперше, збережена авторська орфографія, до друку підготувала автор статті).

29 вересня 1966 р., у 25-ту річницю масових розстрілів, до Бабиного Яру прийшли десятки тисяч людей. На стихійному мітингу виступили Діна Пронічева, письменник В. Некрасов, молодий український публіцист І. Дзюба. Є. Ржевська писала, що В. Некрасов відчував, що люди, які його знали, які його зустрічали не раз на цьому місці, чекають – хочуть почути його... В. Некрасов доклав багато зусиль, щоб мітинг відбувся саме тут. І він виступив, пообіцяв, що на цьому місці буде пам'ятник. У промові Івана Дзюби прозвучали такі слова: «Бабин Яр – це трагедія всього людства, але відбулася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї, так само як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія... Ми повинні всім своїм життям заперечувати цивілізоване людиноненавистництво і суспільне хамство... Інакше всі суспільні ідеали втратять свій сенс» [15, с. 17].

І знову йшлося про пам'ятник. На В. Некрасова була заведена «персональна» справа – його звинуватили в організації зборища сіоністів. Він розповідав родині Рабіновичів: «В решті решт я сказав їм: я пишаюся, що врятував Україну від ганьби» [15]. В. Некрасов був задоволений й гордий з того, що за декілька днів поруч з Бабиным Яром з'явився гранітний камінь з написом про те, що тут буде споруджено пам'ятник жертвам «німецького фашизму». Пам'ятник у Бабиному Яру було встановлено, коли Л. Волинського вже не було в живих.

Ще одинадцять років чекали кияни, поки був встановлений бронзовий монумент, виконаний за проектом українських митців. Кошти на його будівництво були вкрай обмежені. Лідер КПУ В. Щербицький заявив авторам проекту: «Якби ці люди на фронті загинули, це справа одна. А якщо їх, як баранів, з кулемета розстріляли... Вистачить і цього пам'ятника» [4]. У 1976 р. поблизу Бабиного Яру з'явилась типово радянська за формою та змістом помпезна композиція, яка фактично не відображала сутності трагедії. Про факт знищення євреїв не згадувалось, йшлося виключно про «мирних радянських громадян» та військовополонених. Подібне формулювання залишалось єдиною можливістю у тогочасних умовах перманентної боротьби з «буржуазним» націоналізмом у будь-яких проявах. Уже після розвалу Радянського Союзу, як правило на кошти та з ініціативи самих євреїв, які дивом вціліли у ті страшні часи, почали зводитися пам'ятні знаки й меморіали [4].

У долі однієї родини Рабіновичів дивним чином змогли поєднатись події, явища та люди, які стали відображенням складної та неоднозначної епохи встановлення та функціонування двох авторитарно-тоталітарних режимів та світової війни, спричиненою низкою чинників політичного характеру. Найбільша трагедія українських євреїв, як і родини Рабіновичів, – Бабин Яр. Саме тут розстріляли майже все єврейське населення Києва, в тому числі дев'ять чоловік з родини Рабіновичів [2, с. 43]. Про це досі страшно згадувати, надто що в радянські часи про це

жахиття воліли мовчати, щоб не псувати картину грандіозної перемоги. Про злочин проти людства, що мав місце на українській землі в роки Другої світової війни, нагадують пам'ятники та пам'ятні знаки. Проте єдина концепція меморіалу на цьому місці так й не затверджена. Тема продовжує політизуватись, до цього процесу в умовах війни намагається втручатись Росія, використовуючи німецьких журналістів та громадські організації, зареєстровані в Україні.

Збереження історичної пам'яті про Голокост як трагедії світового масштабу є одним із шляхів й методів протидії розповсюдженню антисемітизму, ксенофобії не лише в Україні, а й у світі загалом. Дослідження геноцидів, їх причин, загальних внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин залишається важливим науковим напрямком, який, хочеться вірити, дозволить запобігти подібним катастрофам у наш час та в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альтшулер М. Деятельность евреев по увековечению памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина // Яд Вашем: Исследования. 2009. С. 171 – 192.
2. Бабий Яр: Книга Памяти / Сост. И.М. Левитас. К.: Сталь, 2005. 378 с.
3. Беркгоф К. Історія Діни Пронічевої, яка пережила Бабин Яр: німецькі, єврейські, радянські, російські та українські документи // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. За редакцією Рея Брандона та Венді Лауер. К.: Дух і Літера, 2015. 520 с.
4. Венгерська В. Антисемітизм та його вплив на особливості пам'яті про жертви недемократичних політичних режимів // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах». Вшанування пам'яті жертв геноцидів. 7 березня 2016 р. URL: mneponika.org.ua/2018/03/07/conference_2016/ (дата звернення 07.12.2018 р.).
5. Гон М. Механізми забуття: маргіналізація пам'яті про «чужих» в Україні // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : РДГУ, 2015. Вип. 13. С. 185-191.
6. Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» Х. : НТМТ, 2010. 336 с.
7. Грицак Я. Голокост попросту. Рецензія на книжку: Omer Bartov, Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. // І. 2009. № 58. URL: http://www.ji.lviv.ua/n_58texts/hrycak.htm
8. Гутман И. Катастрофа и память о ней / Исраэль Гутман, Наама Галиль. К.: 2008. 372 с.
9. Касьянов Г. Past continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. – Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
10. Левітас Ф. Єврейський Антифашистський Комітет (ЄАК) // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2005. 672 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=EAK> (дата звернення: 13.12.2018).
11. Лоев М. Украденная муза: Воспоминания о Киевском государственном еврейском театре имени Шолом-Алейхема. Харьков – Киев – Черновцы, 1925–1950. Киев: Дух і Літера, 2004. 243 с.
12. Леонид Наумович Волинский. Жизнь и творчество. URL: <http://zwinger.it/> (дата звернення 27.02.2018 р.).
13. Некрасов В. Не пощастило з прізвиськом (До 70-річчя Леоніда Волинського). Машинопис. Державний архів-музей літератури і мистецтва України, Ф. 1185, Оп. 1. Спр. 9. Арк. 17-20.
14. Сайт пам'яті Віктора Некрасова «Бабий Яр». URL: nekrassov-viktor.com/books/Nekrasov-Articles-Ob-antisemitizme.aspx. Твори Віктора Некрасова, присвячені трагедії Бабиного Яру (Київ, 1941-1943). (Дата звернення 12.12.2018 р.).
15. Ржевская Е. Это было в Москве, в Киеве, в Париже...: О Викторе Некрасове // Дружба Народов. 2001. № 6. С. 7-22.
16. Щупак І. Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Український історичний журнал. 2016. № 4. С.152-160.

Елена Геча

Житомирський державний університет імені Івана Франко,
аспірант (Україна)

**Память о Бабьем Яре: общечеловеческое и персональное измерение
(на примере семьи Рабинович)**

Анотація. В статті розглядається характер формування колективної пам'яті / забвения о Холокосте в Советському Союзі в теченні 1940-х –1960-х рр. Аналізуються особливості почитання і увековечення пам'яті о Бабьом Ярі в післявоєнний період (на рівні суспільних ініціатив), причини і наслідки посилення дискримінації і антисемітизму на побутовому і державному рівні в стосунку євреїв. Відображена діяльність Єврейського Антифашистського Комітету по захисті прав єврейського населення після закінчення Другої світової війни. Акцентовано увагу на діяльності В. Некрасова і Л. Волинського (Рабиновича) по збереженню пам'яті о погибших в Бабьом Ярі.

Ключові слова: Холокост, Шоа, Бабий Яр, Л. Волинський, В. Некрасов, політика пам'яті.

ABSTRACT

Olena Hecha

Zhytomyr Ivan Franko State University, postgraduate student (Ukraine)

The remembrance of Babi Yar from universal and personal perspectives exemplified by the precedent of the Rabinovich family

The article examines the nature of the accumulation of the collective memory of the Holocaust as a universal and unprecedented phenomenon in the Soviet Union of 1940s-60s. Collective memory has a particular influence on the perception of contemporary events as it presents the criteria for everyday life that regulate what must be retained and what - omitted. The implications of a widely accepted collective memory are immense and go as far as affecting the self-identification of the subject.

The Holocaust in the post-Soviet space was not readily recognized; preservation of its image had many specifics that were reflected in the memoirs and scholarly works. Ensuing the war, the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) banned research of the Babi Yar and the Holocaust in general. With the declassification of a part of the Soviet archives and the opportunity to work abroad, scientists were able to engage in an effort of commemorating the victims of the Holocaust, which was led by Soviet Jews. The struggles for the right of remembrance foreseeably encountered the resistance of Soviet power, and frequently ended in repressions.

The peculiarities of honoring and perpetuating the memory of Babi Yar in the post-war period and the subsequent escalation of discrimination and antisemitism at both domestic and state levels are subjected to analysis in this paper. The postwar period was rather distinctive. Having returned to their terra firma after the war, the Jews considered it their rightful duty to perpetuate the memory of their lost - henceforth the publication of memoirs, installation of monuments to the victims, mourning rallies, e.t.c. Plenty tried to express the pain and despair caused by this tragedy. The work of the Jewish Anti-Fascist Committee, managed by Solomon Michoels, who defended the rights of the Jewish population after the end of the Second World War, was highlighted. Accentuated attention is paid to works of V. Nekrasov and L. Volinsky (Rabinovich) on perpetuating the memory of those who perished in Babi Yar.

Key words: Holocaust, Shoah, Babi Yar, L. Volinsky, V. Nekrasov, politics of memory.

REFERENCES:

1. Aljtshuler M. Dejatelnostj evreev po uvekovechenyju pamjaty o Kholokoste v Sovetskom Sojuze v epokhu Stalyna // Jad Vashem: Yssledovanyja. 2009. s. 171 – 192.
2. Babyj Jar: Knygha Pamjaty / Sost. Y.M. Levytas. K.: Stalj. 2005. 378 s.
3. Berkghof K. Istorija Diny Pronichevoji, jaka perezhyla Babyn Jar: nimeckji, jevrejskji, radjanskji, rosijskji ta ukrajinskji dokumenty // Shoa v Ukrajinі: istorija, svidchennja, uvichnennja. Za redakciju Reja Brandona ta Vendi Lauer. K.: Dukh i Litera, 2015. 520 s.
4. Venghersjka V. Antysemitizm ta jогho vplyv na osoblyvosti pam'jati pro zherty nedemokratychnykh politychnykh rezhymiv // Materialy III Vseukrajinskoho naukovо-praktychnoju konferenciji "Polityka pam'jati v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh". Vshanuvannja pam'jati zhertv ghenocydiv. 7 bereznja 2016 r. URL:mnemonika.org.ua/2018/03/07/ conference_2016/(data zvernennja 07.12. 2018 r.).
5. Ghon M. Mekhanizmy zabuttja: marghinalizacija pamjati pro «chuzhykh» v Ukrajinі // Panorama politologichnykh studij: naukovyj visnyk Rivnensjkogho derzhavnogho ghumanitarnogho universytetu. Rivne : RDGhU, 2015. Vyp. 13. S. 185-191.
6. Ghynchenko Gh. Mizh vyzvolennjam i vyznannjam: pry musova pracja v nacystskij Nimechchyni v polityci pam'jati SRSR i FRN chasiv "kholodnoji vijny" Kh. : NTMT, 2010. 336 s.

7. Ghrycak Ja. Gholokost poprostu. Recenzija na knyzhku: Omer Bartov, Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. // Ji. 2009. № 58. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/hrycak.htm>
8. Ghutman Y. Katastrofa y pamjaty o nej / Ysraelj Ghutman, Naama Ghalylj. K.: 2008. 372 s.
9. Kasjjanov Gh. Past continuous: Istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukrajina ta susydy. – Kyjiv: Laurus, Antropos-Loghos-Filjm, 2018. 420 s.
10. Levitas F. Jevrejskij Antyfashystsijkyj Komitet (JeAK) // Encyklopedija istoriji Ukrajiny: T. 3: E-J / Redkol.: V. A. Smolij (gholova) ta in. NAN Ukrajiny. Instytut istoriji Ukrajiny. K.: V-vo "Naukova dumka", 2005. 672 s.: il. URL: [http://www.history.org.ua /? Termin =EAK \(data zvernennja: 13.12.2018\)](http://www.history.org.ua/? Termin =EAK (data zvernennja: 13.12.2018)).
11. Loev M. Ukradennaja muza: Vospomynanyja o Kyevskom ghosudarstvennom evrejskom teatre ymeny Sholom-Alejkhema. Kharjkov – Kyeve – Chernovsy, 1925–1950. Kyeve.: Dukh i litera, 2004. 243 s.
12. Leonyd Naumovych Volynskij. Zhyznj y tvorchestvo. URL: <http://zwinger.it/> (data zvernennja 27.02. 2018 r.).
13. Nekrasov V. Ne poshhastylo z prizvyshhem (Do 70-rychchja Leonida Volynskogho). Mashynopys. Derzhavnyj arkhiv-muzej literatury i mystectva Ukrajiny, F. 1185, Op. 1, Spr. 9, ark. 17-20.
14. Sajt pamjaty Vykтора Nekrasova «Babyj Jar». URL: nekrassov-viktor.com/books/Nekrasov-Articles-Ob-antisemitizme.aspx. Tvory Vykтора Nekrasova, prysvjacheni traghediji Babynogho Jaru (Kyjiv, 1941-1943). (Data zvernennja 12.12. 2018 r.).
15. Rzhetskaja E. Это было в Москве, в Кыеве, в Парыже...: O Vykторе Nekrasove // Druzha Narodov. 2001. № 6. S. 7-22.
16. Shhupak I. Ja. Uroky Gholokostu v ukrajinskij istorichnij nauci ta osviti: vid naratyvu do osmyslennja j postanovky suspilnogho pytannja pro pokajannja (do 75-ji richnyci traghediji Babynogho Jaru) // Ukrajinskij istorichnij zhurnal. 2016. № 4. S.152-160.

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.06.2019 р.

УДК 94:314.117.1(477=135.2) «1959/1989»
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-38-42>

Олексій Серветнік

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Молдовське населення України у світлі післявоєнних переписів

Анотація. У статті досліджується розселення та динаміка чисельності молдовського населення УРСР у післявоєнні роки за даними переписів. Коротко характеризується хід етнічних процесів у середовищі молдован. На основі широкого кола джерел, наведено та проаналізовано статистичні дані розселення молдован на теренах України, зокрема у Одеській та Чернівецькій областях. Висвітлено деякі міграційні та асиміляційні процеси, що відбувалися серед молдован України.

Ключові слова: молдовани, національна меншина, переписи населення, чисельність, розселення, міграційні процеси.

Історія та культура кожного народу є особливим та унікальним явищем, а тому характеризуються багатогранністю і різноманіттям. Це певною мірою відноситься до етнічних спільнот України. За даними перепису населення 2001 року в Україні проживає 258,6 тис. молдован, що складає 0,5% її населення. Переважна більшість із них розселена в Одеській (44,5%) та Чернівецькій (26%) областях [14, с. 5].

Молдовани, для яких Україна стала другою Батьківщиною, пройшли складний шлях свого історичного розвитку, і лише на сучасному етапі для них створюються необхідні умови та можливості для національного розвитку, а також взаємодії з українським та іншими народами. Актуальність публікації підсилюється також і тим, що молдовська національна меншина є однією з найчисельніших в Україні, проте мало привертала увагу дослідників.

Мета дослідження полягає у висвітленні чисельності та розселення молдовської національної меншини УРСР через призму переписів 1950-1980-х років.

Основними джерелами підготовки та написання праці стали опубліковані статистичні дані Всесоюзних переписів населення 1959 [15], 1970 [3; 7], 1979 [16], 1989 [10] років. Проте чимало важливої інформації автор почерпнув із праці В.Д. Боєчко [1], яка дає широку історичну

ретроспективу українсько-молдавських зв'язків та переселення молдавського народу на землі України. Відомий український історик та етнограф В.І. Наулко [11] досліджує історію формування на теренах України різних етнічних спільнот, особливості їхнього соціального розвитку, сучасний стан і взаємини з українським народом. Важливі статистичні дані автор отримав із праці В.М. Кабузана «Украинцы в мире : динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века - 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса» [9], і хоча у праці головну роль присвячено українському етносу, проте тут автором наводяться цінні дані по національному складу населення України у післявоєнні роки, зокрема, і характеристика чисельності молдован у різних регіонах УРСР.

Утворення на Лівобережжі Дністра у 1924 р. Молдовської автономної радянської соціалістичної республіки у складі УРСР, що здебільшого мало і політико-пропагандистський характер, відповідно відбилосся на етнокультурних процесах у цьому регіоні. Незважаючи на специфічну «інтернаціоналістську» цілеспрямованість етнокультурного процесу в МАРСР, зокрема, запровадження кирилівської абетки, українсько-молдовські міжетнічні зв'язки в цьому регіоні не були серйозно порушені. Сам факт створення МАРСР у складі Української СРР на автономних засадах, коли молдовське населення становило 34,2%, а українці - відповідно 48,7% від усієї кількості її жителів, красномовно вказував на своєрідний статус молдован у названій вище автономній державності.

Хід етнічних процесів у середині 1920-х рр. у районах України з молдовським населенням поза межами МАРСР, зокрема, на території нинішньої Кіровоградської області, засвідчив про тенденцію до скорочення його чисельності. Тут у 1926 р. проживали 28 тис. молдован. З часом тенденція стала чіткішою. У 1959 р. молдован залишилося 7,2 тис., а в 1970 - 6,6 тис. Тобто навіть процес коренізації 1920-х рр. не зміг суттєво вплинути на асиміляцію молдовського населення українським середовищем у районах дисперсного їх проживання, зокрема за межами МАРСР. Поступова адаптація в місцях колишніх молдовських військових поселень, де раніше досить активно дбали про етнічне самозбереження, з часом привела до етнічної українізації. Так, с. Каніж Кіровоградської області - в минулому молдовське - стало українським. А в Грузькому, Троїцькому, Мартоноші кількість молдован зменшилася на 50% [1, с. 105].

У 1940 р. до України були приєднані Придунайські землі і Північна Буковина, які до того часу перебували у складі Румунії. Внаслідок державно - територіального розмежування між УРСР і МРСР у 1940 р., що здійснювалося з урахуванням етнічного розселення українців і молдован у вищеназваних суміжних районах, до УРСР відійшли землі, де проживали більш як 1,5 млн. чол., з них молдован - близько 430 тис. Однак уточнення кордонів між Україною і Молдовою відбувалося майже до кінця 1940 р. Тривав процес передачі окремих молдовських сіл МРСР, українських - до складу УРСР. Назвати точну цифру молдовського населення Лівобережжя Дністра, Північної Буковини й Придунайських земель, яке після 1940 р. проживало в Україні, неможливо. Це буде встановлено лише тоді, коли стануть відомі всі документи та матеріали, де повністю висвітлюються особливості процесу державно - територіального розмежування між УРСР і МРСР у 1940 р.

У післявоєнний період і нині молдовани живуть в Україні у традиційних районах їх компактного й дисперсного розселення. Це - Одеська та Чернівецька області. За переписом 1959 року їх чисельність становила - 242 тис. чол. [15, с. 13].

Найбільш населеним регіоном із представниками молдовської національності є Одеська область. У 1959 році їх кількість налічувала 125 тис. чол., а розселення по області виглядало таким чином: Ренійський р-н - 50,7% від усього населення району становили молдовани (перший показник серед усіх національностей району), Бородінський район - 24,4 %, Ананівський - 21,6%, Котовський - 21,5%, Кілійський - 17,1%, Старокозацький - 17,1%, Ізмаїльський - 15,6%, Татарбунарський - 11,4%, Білгородський - 11,1%, Любашівський - 11,0%, Тарутинський - 10,6%, Саратський - 9,3%, Арцизький - 9,2%, Красноокнянський - 9,1%, Біляївський - 8,9% від загальної кількості населення кожного із районів [9, с. 590].

В Чернівецькій області, за даними переписів населення, загальна чисельність молдован зростала в основному за рахунок природного приросту. У 1959 році, за результатами Всесоюзного перепису, тут налічувалось 71,6 тис. чол., зокрема, найбільш населеними районами із представниками молдовської національності становили Новоселицький район, а саме - 64,7% від усієї кількості населення району (перший показник по району серед усіх національностей, для прикладу, українців в районі проживало 31,3%). Чимала кількість молдован, проживала також у Садгорському районі Чернівецької області - 24,3% від усієї кількості населення (другий показник в районі після українців) та Чернівецькому районі однойменної області - 8,3% від усієї цифри населення району. У інших районах області на 1959 рік кількість осіб, які за переписом самоідентифікували себе представниками молдовської національності, була значно меншою: Хотинський район - 6,8%, Сокирянський - 2,3%,

Герцаївський - 1,9%, Глибоцький - 1,1% від загальної кількості населення вказаних регіонів [9, с. 593].

Загалом, якщо розглядати розселення та чисельність молдован по інших регіонах України, то їх відсоток був значно менший. Статистичні дані свідчать, що у Закарпатській області частка молдован становила 2% від загальної чисельності населення області на момент перепису 1959 року. Найбільш заселеним районом із представниками молдовської меншини був Рахівський, 11,9% населення якого становили молдовани.

Варта уваги також Кіровоградська область, де частка молдовського населення становила 0,8% від кількості населення області. У цьому регіоні Центральної України найбільше представників молдован проживало у Новомиргородському районі - 9,5% населення від загальної частки мешканців району. На Вінниччині, за переписом 1959 р., мешкало 1,3 тис. молдован; у 1970 р. - 2,1 тис. чол., 1979 р. - 1,9 тис. чол., 1989 р. - 3,4 тис. чол. [4, с. 20]. Більшість їх проживала у південних регіонах області - Могилів-Подільському, Піщанському та Ямпільському.

Чисельність молдован в УРСР за результатами перепису 1970 р., становила 266 тис. чол. [3, с. 201]. Традиційно, більшість їх проживали в Одеській (136 тис. чол.) та Чернівецькій (78,4 тис. чол.) областях. Дисперсно, по інших регіонах УРСР, чисельність виглядала таким чином: Донецька обл. - 11,8 тис. чол.; Кіровоградська - 6,6 тис. чол.; Миколаївська - 5,2 тис. чол.; Ворошиловградська (сучасна Луганська обл.) - 4,7 тис. чол.; Кримська обл. (сучасна АР Крим) - 3,5 тис. чол.; Херсонська обл. - 2 тис. чол. [7, с. 171-191]. Усі згадані регіони, загалом, наслідки 95% усього молдовського населення України.

За даними перепису 1979 року, кількість осіб молдовської національності становила 293,5 тис. чол. [16, с. 102]. Найбільш населеними областями за результатами опитування була Одеська та Чернівецька області із показниками - 143 109 [16, с. 104] та 85 027 чол. [16, с. 106] відповідно. Однак питома вага молдован Чернівецької області дещо зменшилася - з 9,3% у 1959 до 9,2% - у 1979 р. Що ж до Одеської області, то там теж мають місце подібні етнодемографічні процеси. У 1979 р. молдовське населення становило 5,7% або 143,1 тис. чол., і в основному мешкало на території Лівобережжя Дністра [6].

За даними переписів, молдовани протягом 1950-1980-х років залишались одним з найменш урбанізованих етносів. У 1970 році в містах проживало менше 30 % їх загальної кількості, а в регіонах їх концентрованого проживання, зокрема, на Одещині - лише 20,3%. Це дозволяє віднести молдован до переважно аграрного етносу. Цей висновок підтверджують і окремі результати проведених соціологічних досліджень. Мотивації міграційної рухомості, навіть з метою розширення можливостей для професійної діяльності та отримання належної освіти, були у представників молдовського населення доволі слабкими.

Дані Всесоюзного перепису 1989 року, свідчать, що кількість молдован України збільшилася порівняно з минулими роками та становила 324,5 тис. чол. Варто зазначити, що в деяких областях України, чисельність молдован зросла майже вдвічі, а саме у Миколаївській області на 1979 р. їх було 8,9 тис. чол., тоді як у 1989 р. їх кількість становила - 16,7 тис. чол.; Кіровоградська область на 1979 р. налічувала 7,1 тис. чол., коли у 1989 р. - цей показник дорівнював 11 тис. чол. [6], що пояснюється, на нашу думку, природним приростом населення серед молдован, що був вищим ніж в українського населення регіону.

Середні показники міграційної рухомості молдован склали 3,3%, тоді як в гагаузів та болгар - 3,4%, українців - 5,9%, росіян - 6,8%. До кінця 80-х років у молдован, що проживали в Україні стійкими були етнічні стереотипи, суть яких полягала у доволі сильних міжпоколінних зв'язках та традиційній прив'язаності до землі предків [13, с. 41]. Молдовани України зуміли зберегти традиційні форми етнодемографічної поведінки [11, с. 232].

Таким чином, через призму радянських післявоєнних переписів, ми можемо спостерігати динаміку збільшення чисельності молдовського населення УРСР. Така тенденція тривала аж до розпаду Радянського Союзу та зумовлена була, насамперед, вищому природному приросту молдовського населення України. Варта уваги думка, що частина румунського населення УРСР під час перепису (особливо 1989 р.) називали себе молдованами, що також зумовило збільшення чисельності молдован України, чисельність яких у 1959 році становила 242 тис. чол., а в 1989 році - 324,5 тис. чол.

У перспективі подальшого вивчення обраної теми, актуальним видається дослідження особливостей соціально-економічного та етнокультурного становища молдован України у вказаний період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боєчко В. Д. Молдовани в Україні // Віче. 1993. №3. С. 100-111.
2. Болдырев В. А. Итоги переписи населения СССР. М.: Статистика, 1974. 84 с.

3. Всесоюзная перепись населения 1970 года. Сборник статей под ред. Г.М. Максимова. Москва, 1976. 286 с.
4. Вінниччина за 50 років після Великої Вітчизняної війни: Статистичний збірник. Вінниця, 1995. 209 с.
5. Динамика населения СССР. 1960 - 1980 гг. Москва: Финансы и статистика, 1985. 176 с.
6. Изменение доли и численности национальных меньшинств по регионам Украины в 1959-2001 годах. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0173/analit05.php>. (дата звернення: 15.01.2019).
7. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. Москва: Статистика, 1973. 647 с.
8. Іванишена В. В. Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 років як джерело вивчення соціально-демографічних процесів в Україні в 60-х роках ХХ століття // ВІСНИК Київського національного університету імені Тараса Шевченка. ІСТОРИЯ. 2004. №74. С. 126–129.
9. Кабузан В. М. Украинцы в мире : динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века - 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса. М.: Ин-т рос. истории РАН, 2006. 658 с.
10. Население СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва: Госкомстат СССР. Финансы и статистика, 1990. 45 с.
11. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. 80 с.
12. Полякова Л. І. Зміни в етнонаціональному складі Півдня України в 60-80-ті роки ХХ ст. URL: <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/79.pdf>. (дата звернення: 25.01.2019).
13. Пономарьов А. П. Етнічні аспекти відтворення населення України // Демографічна ситуація в Україні: Матеріали наукової конференції. К., 1993. С. 40–42.
14. Тучинський В. А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку ХХ ст. Вінниця: О.Власюк, 2007. 220 с.
15. Уровень образования, национальный состав, возрастная структура и размещение населения СССР по республикам, краям и областям. По данным Всесоюзной переписи населения 1959 года. URL: <http://elib.uraic.ru/bitstream/123456789/12888/1/0017077.pdf>. (дата звернення: 10.01.2019).
16. Численность и состав населения СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. Статистический сборник. Москва: ЦСУ СССР. Финансы и статистика, 1984. 366 с.

Алексей Серветник

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
аспирант (Украина)

Молдавское население Украины в свете послевоенных переписей

Аннотация. В статье исследуется расселения и динамика численности молдавского населения УССР в послевоенные годы по данным переписей. Коротко характеризуется ход этнических процессов в среде молдаван. На основе широкого круга источников, приведены и проанализированы статистические данные расселения молдаван в Украине, в частности - Одесской и Черновицкой областях. Освещены некоторые миграционные и ассимиляционные процессы, происходившие среди молдаван Украины.

Ключевые слова: молдаване, национальное меньшинство, перепись населения, численность, расселение, миграционные процессы.

ABSTRACT

Oleksii Servetnik

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
postgraduate student (Ukraine)

Moldovan population of Ukraine in the light of post-war censuses

The article deals with the resettlement and number of the Moldovan population of the USSR in the postwar years according to the census data.

It is mentioned that in the post-war period Moldovans lived in Ukraine in traditional regions of their compact and dispersed resettlement. These were Odesa and Chernivtsi regions.

The most populated region with representatives of the Moldovan nationality in the post-war years was Odesa region. In 1959 their number was 125 thousand people. In Chernivtsi region, according to the latest post-war population censuses, the total number of Moldovans was increasing mainly due to natural growth. In 1959, according to the results of the All-Union Census, there were 71.6 thousand people. In particular, the most populated area with representatives of the Moldovan nationality was Novoseletsky district, namely – 64.7% of the total population of the district.

In general, when the resettlement and number of Moldovans in other regions of Ukraine are considered, it should be noted that their percentage is much smaller than in the above-mentioned areas. According to the statistics the share of Moldovans in the Transcarpathian region was 2% of the total population of the region at the time of the 1959 census.

The number of Moldovans in the USSR as of January 15, 1970, according to the census results was 266 thousand people.

According to the census of 1979, the number of people who identified themselves as Moldovans was 293.5 thousand people. The most populated regions, in accordance with the survey results, were Odesa and Chernivtsi regions with indicators of 143 109 and 85 027 people. However, the specific gravity of the Moldovan population in Chernivtsi region decreased slightly from 9.3% in 1959 to 9.2% in 1979. As far as Odesa region is concerned, similar ethno-demographic processes were also taking place there. In 1979, the Moldovan population was 5.7% or 143.1 thousand people, and mostly lived in its right-bank areas.

At the general republican and regional levels Moldovans remained one of the least urbanized ethnic groups during the 60-80s. In 1970, cities were home to less than 30% of their total, and in the regions of their concentrated residence, and in particular, in Odessa region, – to even less: only 20.3%. It allows, using the existing methods, to attribute Moldovans to predominantly agrarian ethnos.

Based on the sources, the statistics are analyzed and presented in the article, the most populated by Moldovans regions of Ukraine are defined and some migration processes of the Moldovan population in Ukraine are highlighted. The perspectives for further research on the topic are given.

Key words: Moldovans, national minority, population census, number, resettlement, migration processes.

REFERENCES:

1. Boiechko V. D. Moldovany v Ukraini // Viche. 1993. №3. S. 100–111.
2. Boldyrev V. A. Itogi perepisi naseleniya SSSR. M.: Statistika, 1974. 84 s.
3. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1970 goda. Sbornik statey pod red. G.M. Maksimova. Moskva, 1976. 286 s.
4. Vinnychchyna za 50 rokiv pislia Velykoi Vitchyznianoï viiny: Statystychnyi zbirnyk. Vinnytsia, 1995. 209 s.
5. Dinamika naseleniya SSSR. 1960 - 1980 gg . Moskva: Finansy i statistika, 1985. 176 s.
6. Izmenenie doli i chislennosti natsionalnykh menshinstv po regionam Ukrainy v 1959-2001 godah. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0173/analit05.php>. (data zvernennia: 15.01.2019).
7. Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda. Natsionalnyy sostav naseleniya SSSR, soyuznykh i avtonomnykh respublik, kraev, oblastey i natsionalnykh okrugov. Moskva: Statistika, 1973. 647 s.
8. Ivanyshena V. V. Vsesoiuzni perepisy naselennia 1959, 1970 rokiv yak dzherelo vyvchennia sotsialno-demohrafichnykh protsesiv v Ukraini v 60-kh rokakh XX stolittia // VISNYK Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchchenka. ISTORIA. 2004. №74. S. 126–129.
9. Kabuzan V. M. Ukraintsy v mire : dinamika chislennosti i rasseleniya. 20-e gody XVIII veka - 1989 god : formirovaniye etnicheskikh i politicheskikh granits ukrainskogo etnosa. M.: In-t ros. istorii RAN. 2006. 658 s.
10. Naselenie SSSR: po dannym Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 g. Moskva: Goskomstat SSSR. Finansy i statistika, 1990. 45 s.
11. Naulko V. I. Khto i vidkoly zhyve v Ukraini. K.: Holov. spetsializ. red. lit. movamy nats. menshyn Ukrainy, 1998. 80 s.
12. Poliakova L. I. Zminy v etnonatsionalnomu skladi Pivdnia Ukrainy v 60-80-ti roky XX st. URL: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/79.pdf>. (data zvernennia: 25.01.2019).
13. Ponomarov A. P. Etnichni aspekty vidtvorennia naselennia Ukrainy // Demohrafichna sytuatsiia v Ukraini: Materialy naukovoi konferentsii. K., 1993. S. 40–42.
14. Tuchynskiy V. A. Moldavany Pivdnia Ukrainy z naidavnishykh chasiv do pochatku XX st. Vinnytsia: O.Vlasiuk, 2007. 220 s.
15. Uroven obrazovaniya, natsionalnyy sostav, vozrastnaya struktura i razmeschenie naseleniya SSSR po respublikam, krayam i oblastyam. Po dannym Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959

.....
года. URL: <http://elib.uraic.ru/bitstream/123456789/12888/1/0017077.pdf>. (data zvernennia: 10.01.2019).

16. Chislennost i sostav naseleniya SSSR: po dannym Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1979 g. Statisticheskii sbornik. Moskva: TsSU SSSR. Finansyi i statistika, 1984. 366 s.

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 01.06.2019 р.

УДК 316.3:329"19"(477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-43-47>

Костянтин Левчук

Вінницький національний аграрний університет,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Криза та занепад КПРС-КПУ у 1986-1991 рр.

Анотація. Автором досліджується розгортання кризових явищ в КПРС-КПУ в роки «перебудови», аналізуються причини кризи довіри пересічних комуністів до політики КПРС-КПУ, спроби протидії компартійних структур розгортанню національно-визвольного руху, вивчаються кількісні показники складу КПРС-КПУ, їх зміни під впливом суспільно-політичних трансформацій.

Ключові слова: КПРС-КПУ, політика перебудови, криза, неформальні об'єднання, вихід з КПРС, номенклатура.

21 травня 2015 року набрали чинності Закони України про декомунізацію, які визнали злочинним комуністичний тоталітарний режим в Україні в 1917-1991 рр. 16 грудня 2015 року Окружний адміністративний суд Києва заборонив діяльність КПУ, однак подана прихильниками КПУ апеляція не дає змоги втілити в життя це рішення. 3 січня 2019 року КПУ висунула свого лідера П. Симоненка кандидатом на пост президента України. Тому дослідження маловідомих сторінок історії КПРС-КПУ є актуальним для сучасної України, яка ніяк не може остаточно розпрощатися зі своїм комуністичним минулим.

Однією з перших наукових розвідок, присвячених причинам поразки КПРС-КПУ в умовах політики «перебудови» та боротьби за незалежність України стала праця М. Карабанова [5]. Автор розглянув причини кризових явищ в КПУ, визнав неминучість краху партії тоталітарного типу в умовах демократизації суспільства. Українські дослідники суспільно-політичних трансформацій в Україні середини 1980-х – 1990-х років, зокрема В. Литвин [8], О. Бойко [1], О. Гарань [2], С. Кульчицький [7], вдало поєднуючи історичний підхід з політологічним інструментарієм, виділяли різні аспекти кризи КПРС-КПУ під впливом українського національно-визвольного руху. Роль партійно-державної номенклатури у перебудовних перетвореннях та процесі суверенізації України проаналізовано у працях Ю. Кузьменко [6], В. Скоморовського [10]. Однак, причини розгортання кризи довіри пересічних комуністів до політики КПРС-КПУ в роки «перебудови» й досі залишаються маловивченими. Метою статті є вивчення передумов та аналіз кризових явищ в середовищі КПРС-КПУ, що призвели до її занепаду.

На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС новообраний Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов заявив про потребу значних змін в соціально-економічному розвитку країни. Декларовані заходи з реформування економіки та політичної системи отримали назву «перебудова». В умовах, коли вся повнота влади в СРСР була зосереджена в руках консервативно налаштованої партноменклатури, успішність реформ залежала від підтримки соціально активних громадян, зокрема пересічних членів КПРС. Роль і значення КПРС у політичній системі СРСР було закріплено в Ст. 6 Конституції СРСР, згідно з якою партія проголошувалася керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром політичної системи. У Програмі КПРС, ухваленій на XXVII з'їзді партії навесні 1986 р., зазначалося, що «КПРС спрямовує і координує роботу державних та громадських організацій, дбає про те, кожна з них повою мірою використовувала властиві їй функції [9, с.188].

Бути членом КПРС за радянських часів означало не стільки декларувати відданість комуністичним ідеалам, скільки мати можливість долучитися до управління країною, використовуючи партійне членство як необхідну умову для майбутнього кар'єрного зростання. Постійне поповнення кількісного складу КПРС свідчило про наявність певного консенсусу між найбільш соціально та політично активною частиною радянського суспільства, яка вимушена була приймати нав'язані партійною номенклатурою правила гри, та самою номенклатурою, яка зберігала свій соціальний статус. Слід зазначити, що курс на перебудову та спроби реформувати країну за рахунок зміни вектору розвитку у внутрішній та зовнішній політиці,

показали внутрішню слабкість правлячої партії, її принципову неспроможність очолити зміни, посилили нестабільність у самій КПРС-КПУ.

Неможливість реалізувати своє право на створення вільної від компартійного контролю організації призвела до появи неформальних об'єднань громадян, зокрема політичних клубів, значна частка з яких протягом 1986-1989 років діяли під лозунгами «очищення» комуністичних принципів від компартійної бюрократії.

У маніфесті, проголошеному політичним клубом «Більшовик» у 1987 році, зазначалося, що він є організацією революційної молоді, яка захищає комуністичні принципи і має намір створити дієву марксистсько-ленінську робітничу партію. «КПРС переродилася з пролетарської партії в загальнонародну, що перетворило КПРС з марксистсько-ленінської партії в дрібнобуржуазну з майже марксистською фразою [16, арк. 85].

Пропозиції Української ради суспільно-політичних клубів «Демократизація» полягали у створенні Рад трудових колективів (РТК) та їх об'єднанні на міському та республіканському рівні. РТК мали протистояти спробам адміністрації відновити контроль над робітниками та сприяти перетворенню їх на реальних власників виробництва, що дасть змогу перетворити РТК на потужну силу в боротьбі з бюрократією в єдину дієву форму організації трудящих, каталізатор демократизації суспільства [16, арк.91].

У заяві Київського об'єднання соціально-політичних клубів (ОСПК), зокрема зазначалось: «В нашому об'єднанні є групи, які виступають за створення опозиційних (але марксистсько-ленінських) партій. Ми не в усьому і не завжди погоджуємося з настановами КПРС, хоча підтримуємо очолювану нею перебудову. Ми хочемо повернення до ленінізму, підданого забуттю Комуністичною партією в тридцятих роках і до цих пір не відновленого. Ми не пропагуємо культурних сурогатів і не організуємо без згоди влади маніфестацій. Але ми виступаємо за дозвіл друкування та поширення документів, якщо вони не закликають до повалення Радянської влади та не поширюють війну та насильство. Ми не маємо доступу до засобів масової організації та пропаганди» [16, арк.83].

Лакмусовим папірцем, який свідчив про кризу довіри до політики КПРС-КПУ в самому компартійному середовищі, було нечуване у СРСР явище – добровільний вихід з партії.. Протягом 1986 – першої половини 1989 року в республіці здали свої партійні квитки 5794 осіб. При цьому, якщо у 1986 році покинули лави компартії 234 особи, то в 1988 році – 1862, а за перше півріччя 1989 року – 3318. 57,4 відсотки серед тих, хто вийшов з КПРС, були робітники та колгоспники, близько третини – пенсіонери. 53,1 відсоток перебували в КПРС понад 20 років. Серед причин виходу з партії кожен п'ятий назвав формальним приводом похилий вік, незадовільний стан здоров'я. Кількість тих, хто був незгідний з політикою КПРС, ходом перебудови складала 11 відсотків. Серед інших причин називались: викривлення історії партії, розвиток кооперативного руху, відсутність дієвих заходів щодо наведення порядку [13, арк.312].

Слід зазначити, що з появою політизованих неформальних об'єднань частина творчої інтелігенції, залишаючись у складі КПУ, розпочинає активну співпрацю з неформалами, що викликає неоднозначну реакцію партійних органів. Якщо протидія створенню структур НРУ у Києві носила більш стриманий характер то боротьба з інакодумством на місцях була безкомпромісною. Зокрема, постановою бюро Тернопільського міськкому КПУ від 12 квітня 1989 року «за дії, що суперечать Статуту КПРС, політичну незрілість, активну участь в реакційних за настроями неформальних угрупованнях, потакання екстремістам і демагогам» було виключено з КПРС відповідального секретаря Тернопільської письменницької організації Г. Попика. Йому інкримінували зв'язки з представниками УГС та участь у створенні Тернопільської організації НРУ.[13, арк.70]

15 листопада 1989 року під час наради з першими секретарями обкомів та Київського міськкому КПУ, Секретар КПУ С. Гуренко з тривогою зазначив: «Ініціативою в організаційно сформованому Рухові володіють найбільш екстремістські формування – УГС та Українська народно-демократична ліга. Вони прямо проголошують про свій намір трансформуватися в політичну партію, опозиційну КПРС. Чітко проявляється тенденція перетворення організацій товариства української мови в осередки Руху»[12, арк.116]. У відповідь на згуртування націонал-демократичних сил компартійним функціонерам пропонувалося координувати свою діяльність з одержавленими та підконтрольними КПУ громадськими організаціями – профспілками, комсомолом, ветеранськими та жіночими об'єднаннями. Місцеві компартійні структури також були у пошуках нових методів ведення політичної боротьби в умовах утвердження політичного плюралізму.

Згідно з інформацією Дніпропетровського обкому партії, у грудні 1989 року в області діяло близько 200 неформальних структур, які об'єднували більше ніж 2 тис. активістів. Кількість прихильників Руху визначалася у 800-1000 осіб. Близько 20 осередків НРУ розпочали свою діяльність у трудових колективах та установах. Враховуючи масштаби опозиційного руху, обком партії виступив з ініціативою створення спеціальної групи при ЦК КПУ, яка б розробила

програму роботи з неформалами. Основними напрямками її роботи мало стати: проведення соціологічних досліджень неформальних об'єднань; вивчення суспільної думки; прогноз можливої еволюції програмних цілей та завдань опозиційних угруповань; координація діяльності парткомів, засобів масової інформації, ідеологічних установ на основі політичних прогнозів; вироблення рекомендацій у стратегії та тактиці; збір та аналіз самвидавної літератури [11, арк.36-37].

При Донецькому обкомі КПУ восени 1989 року створено групи, які отримали завдання аналізувати програми, статuti, інші документи самодіяльних формувань для вироблення практичних рекомендацій парткомам. Були сформовані пропагандистські групи для роз'яснення політики партії у трудових колективах області [11, арк.43].

В Івано-Франківській обласній парторганізації за 1989 рік було виключено з рядів КПРС 164 особи як таких, що не виконували статутні вимоги, займали пасивну позицію у протидії неформальним структурам [11, арк.67].

У Київській області при міськкомах, райкомах партії створювалися мобільні агітаційно-пропагандистські групи чисельністю 5-7 чоловік, які брали активну участь у лекційній пропаганді, проводили «круглі столи», дискусії, мітинги. Створено «групу аналізу», головним завданням якої було вивчення програмних документів самодіяльних формувань. Було виключено з КПРС 3 особи за участь у роботі організацій національно-демократичного спрямування. Саме ці акції, на думку функціонерів Київського міського КПРС-КПУ, сприяли зменшенню популярності НРУ серед киян (у вересні 1989 року ідею створення Руху підтримувало близько 63 відсотків киян, у грудні того самого року – 53 відсотки)[11, арк. 74, 84-85].

Херсонський обком КПУ у своїй інформації ЦК КПУ 28 грудня 1989 року зазначив, що «останнім часом обком бере під контроль створення окремих неформальних організацій». При обласній раді профспілок за допомогою працівників обкому КПУ організовано екологічну асоціацію, розпочало свою діяльність товариство інвалідів. Для протидії просвітницькій діяльності ТУМ ім. Тараса Шевченка створено культурологічне товариство «Таврія».[11, арк.156]

Ідеологічна комісія Вінницького обкому КПУ у зв'язку з проведенням установчого з'їзду НРУ рекомендувала партійним комітетам Вінницької області створювати інформаційно-пропагандистські групи з числа членів парткомів, депутатів місцевих рад, профспілкового, комсомольського активу, вчених, забезпечувати їх необхідною інформацією, проводити інструктивно-методичні збори і тільки після цього направляти у трудові колективи. На мітингах та зборах засуджувати екстремістські прояви, висвітлюючи їх проведення у засобах масової інформації. Компартійних активістів закликали протидіяти спробам створювати страйками на підприємствах та організаціях, а правоохоронні органи – активно застосовувати силу проти заборонених мітингів та зборів [3, арк.76-77].

Таким чином, протягом 1986 – першої половини 1989 року КПРС покидали переважно компартійні ортодокси, які висловлювали свою незгоду з лінією партії. Злам відбувся у 1989 році на фоні погіршення соціально-економічного становища в Україні, дефіциту товарів та продуктів масового споживання (цукру, миючих засобів), формування, незважаючи на протидію, масового суспільно-політичного об'єднання – НРУ, яке де-юре проголошувало збереження курсу на оновлення радянського суспільства але де-факто поступово перетворювалося на антикомуністичну організацію страйку шахтарів Донбасу.

На втрату авторитету КПРС серед громадян Радянського Союзу вказують результати соціологічного дослідження, проведеного 20-24 листопада 1989 року в Москві, Азербайджані, Вільнюсі, Київській, Ростовській, Сир-Дар'їнській областях та Хабаровському краї. Аналітики центру соціологічних досліджень при ЦК КПРС констатували той факт, що втратили віру у прогресивну роль партії 32 відсотки опитаних, тоді як продовжують вірити лише 25 відсотків. Серед членів КПРС питома вага скептично налаштованих відносно можливості партійних комітетів до оновлення була вдвічі більша чим оптимістів.[4, арк.26].

У 1989 р. кількісний склад КПРС-КПУ зменшився на 8,2 тис. осіб, або на 0,25 відсотки, в 1990 р. на 329 тис. осіб, або на 10 відсотків. Станом на 1 січня 1991р. в КПУ нараховувалося 29646118 комуністів, зокрема 21019 кандидатів. Найбільше кількісне скорочення відбулось у Львівській – 27,6 відсотки, Івано-Франківській – на 18,7 відсотків, Тернопільській – на 10,3 відсотка, Луганській – на 12 відсотків, Донецькій – 11,9 відсотка, Дніпропетровській та Запорізькій – на 11,6 відсотка. Тоді як у переважно аграрних областях зменшення чисельності не було таким різким (Вінницька – 4 відсотки, Черкаська – 5, Полтавська – 5,8. Чернігівська – 5,9). Кількість тих, хто здав партквитки становила 250951(7,6 відсотка складу КПУ). В інформаційній записці «Про тенденції у складі Компартії України» зазначалося, що особливо різке збільшення охочих покинути партію відбулося після прийняття нового Статуту КПУ з положенням про добровільний вихід з партії – 213 тис. осіб або 85 відсотків від загальної кількості. Серед добровільно вибулих з партії : робітників – 53,5 відсотків, колгоспників – 4,8 відсотків, службовців – 29,3 відсотків, пенсіонерів –10,7 відсотків [15, с.10].

Безпосередній вплив на чисельність КПУ справило скасування Статті 6 Конституції СРСР та студентське голодування. Саме тоді, у жовтні 1990 року, з партії вийшло понад 68 тис. чоловік. Крім того, у грудні 1990 року на базі «Демократичної платформи в КПУ» було створено Партію демократичного відродження України. Процес розпаду КПУ продовжувався в наступному році. За перше півріччя 1991 року добровільно вийшло з КПУ 142940 осіб, було виключено – 80387. На 1 липня 1991 року в КПУ перебувало 2732408 осіб [14, арк.44].

Отже, криза КПРС-КПУ, наслідком якої став масовий вихід з партії, відображала неготовність компартійного апарату до рішучих змін в умовах трансформації суспільства від тоталітарного до демократичного. За роки «перебудови» керівництво КПРС-КПУ втратило авторитет і підтримку серед більшості соціально-демографічних груп населення України. Відданість догматичній марксистсько-ленінській ідеології, підтримка ідеї оновленого Союзного договору, визнання КПУ свого статусу як філії загальносоюзної КПРС свідчило про атрофію політичної волі. У регіонах, де підтримка населенням неформальних, зокрема опозиційних КПУ, організацій була найбільшою (на Галичині – національно-демократичні організації, на Сході України – робітничі страйкові комітети), створювалися умови для масового виходу з партії. Невдала спроба серпневого 1991 р. державного перевороту поклала край існуванню не тільки СРСР. Створена Президією Верховної Ради України Тимчасова слідча комісія прийшла до висновку про підтримку заколотників керівництвом Компартії. 30 серпня 1991 року КПРС-КПУ була заборонена. Жоден з понад двох з половиною мільйонів комуністів України не вийшов на мітинг для захисту своєї партії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко О. КПУ в 1985-1991 рр.: анатомія кризи // Людина і політика. 2002. № 2. С. 21-32.
2. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. Київ : Либідь, 1993. 200 с.
3. Держархів Вінницької області. Ф.П.-136. Оп. 85. Спр. 68. 131 арк.
4. Держархів Київської області. Ф.П.-5. Оп.117. Спр.748. 56 арк.
5. Карабанов М. Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985-1991 роках). Київ : Освіта, 1993. 76 с.
6. Кузьменко Ю. Партійно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990-серпень 1991 рр.) // Український історичний журнал. 2013. №4. С. 26-39.
7. Кульчицький С. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. 1997. № 1. С. 21-31.
8. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
9. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ. : Політвидав України, 1986. 422 с.
10. Скоморовський В. Криза перебудовних процесів у Радянській державі (1985-1991 рр.) // Науково-інформаційний вісник. Право. 2013. №7. С. 88-95.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1845. 197 арк.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2532. 206 арк.
13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2534. 325 арк.
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2966. 50 арк.
15. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2967. (Інформаційний бюлетень ЦК КПУ. 1991. №1(119). 44 с.
16. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 18. Спр. 2074. 102 арк.

Константин Левчук

Вінницький національний аграрний університет,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Кризис и упадок КПСС-КПУ в 1986-1991 гг.

Аннотация. Автором исследуется развитие кризисных явлений в КПСС-КПУ в годы «перестройки», анализируются причины кризиса доверия рядовых коммунистов к политике КПСС-КПУ, исследуются попытки противодействия компартийных структур национально-освободительному движению, изучаются количественные показатели состава КПСС-КПУ, их изменения под влиянием общественно политических трансформаций.

Ключевые слова: КПСС-КПУ, политика перестройки, кризис, неформальные объединения, выход из КПСС, номенклатура.

ABSTRACT

Kostiantyn Levchuk

Vinnitsia National Agrarian University,

Dr (History), Professor (Ukraine)

The crisis and decay of the CPSU-CPU in 1986-1991

The study of the history of the CPSU-CPU is relevant to modern Ukraine, which in no way can fully endorse its communist past. The purpose of the article is to study the preconditions and analysis of crisis phenomena in the environment of the CPSU-CPU, which led to its decline. The author investigates the deployment of crisis phenomena in the CPSU-CPU during 1985-1991, analyzes the causes of the crisis of confidence of ordinary communists in the policy of the CPSU-CPU, attempts to counteract the Communist Party structures for the development of the national liberation movement, examines the quantitative indicators of the composition of the CPSU-CPU, their changes under the influence of the social-political transformations. The crisis of the CPSU-KPU, which resulted in a mass exit from the party, reflected the unwillingness of the Communist Party apparatus to decisively change in the transformation of society from totalitarian to democratic. During the years of "restructuring", the leadership of the CPSU-KPU lost authority and support among the majority of socio-demographic groups of the Ukrainian population. Commitment to the dogmatic Marxist-Leninist ideology, the support of the idea of an updated Union treaty, the recognition of the Communist Party's status as a branch of the All-Union CPSU testified to the atrophy of political will. In the regions where the support of the informal population, including the opposition CPU, was the largest (in Galicia, the national-democratic organizations, in the East of Ukraine, the workers' strike committees), conditions were created for the mass exodus of the party. The failed August 1991 coup attempt put an end to the existence of not only the USSR. Established by the Presidium of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Temporary Investigation Commission came to the conclusion of the support of the rebels by the leadership of the Communist Party. On August 30, 1991, the CPSU-CPU was banned.

Key words: CPSU-CPU, policy of perestroika, crisis, informal unions, exit from the CPSU, nomenclature.

REFERENCES

1. Boiko O. KPU v 1985–1991 rr.: anatomii kryzy // Liudyna i polityka. 2002. № 2. S. 21–32.
2. Haran O. Ubyty drakona: Z istorii Rukhu ta novykh partii Ukrainy. Kyiv : Lybid, 1993. 200 s.
3. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. F.P.–136. Op. 85. Spr. 68. 131 ark.
4. Derzharkhiv Kyivskoi oblasti. F.P.–5. Op.117. Spr.748. 56 ark.
5. Karabanov M. Vid vsevladdia do krakhu (KPRS–KPU v 1985–1991 rokakh). Kyiv : Osvita, 1993. 76 s.
6. Kuzmenko Yu. Partiino-radianska nomenklatura v umovakh suverenizatsii URSR (berezen 1990-serpen 1991 rr.) // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2013. №4. S. 26-39.
7. Kulchytskyi S. Evoliutsiia derzhavnogo ustroiu v Ukraini: vid totalitaryzmu do demokratii // Viche. 1997. № 1. S. 21–31.
8. Lytvyn V. Politychna arena Ukrainy: Diiovi osoby ta vykonavtsi. Kyiv : Abrys, 1994. 495 s.
9. Materialy XXVII zizdu Komunistychnoi partii Radianskoho Soiuzu. Kyiv. : Polityvdav Ukrainy, 1986. 422 s.
10. Skomorovskyi V. Kryza perebudovchykh protsesiv u Radianskii derzhavi (1985-1991 rr.) // Naukovo-informatsiyni visnyk. Pravo. 2013. №7. S. 88-95.
11. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 11. Spr. 1845. 197 ark.
12. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 32. Spr. 2532. 206 ark.
13. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 32. Spr. 2534. 325 ark.
14. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 32. Spr. 2966. 50 ark.
15. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op. 32. Spr. 2967. (Informatsiyni biuleten TsK KPU. 1991. №1(119). 44 s.
16. TsDAHO Ukrainy. F. 7. Op. 18. Spr. 2074. 102 ark.

Статтю надіслано до редколегії 30.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.06.2019 р.

УДК 94: [27-78-053.81:271.22](477) «1991/2018»
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-47-53>

Тетяна Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Людмила Романець

Вінницький коледж Національного університету харчових технологій,
кандидат історичних наук (Україна)

Діяльність молодіжних релігійних організацій Української православної церкви Київського Патріархату (1992-2018)

Анотація. У статті висвітлено процес формування та діяльності молодіжних релігійних організацій Української православної церкви Київського Патріархату. Охарактеризовано діяльність молодіжних православних братств. Проаналізовано основні заходи, що здійснювала Українська православна церква Київського Патріархату для консолідації православної молоді.

Ключові слова: Православна Церква України, Томос, релігійні організації, автокефалія, братства, молодь.

Останні чотири роки в історії нашої держави виявилися надзвичайно складними, що призвело до корінних змін у суспільно-політичному житті українського народу. Революція Гідності, анексія Криму, бойові дії на сході України перевернули свідомість пересічного мешканця, спонукали задуматись над питаннями: «Що означає бути українцем? Як добитися самоіндефікації власного народу?» Ці події, як наслідок, призвели й до незворотніх змін у релігійному житті України, так як найбільша конфесія - Українська Православна Церква Московського Патріархату - фактично залежала від Російської православної церкви, яка всіляко підтримує загарбницькі дії російської влади і активно пропонує ідеї «Руського миру». Тому постало основне завдання - створення національної церкви.

Події останніх місяців розвивалися досить швидко. 11 жовтня 2018 р. у Константинополі Вселенський Патріархат, по завершенні Синоду, оголосив своє остаточне рішення щодо України - надання Томосу щодо автокефалії Української Православної Церкви. 15 грудня 2018 р. на Об'єднавчому соборі обрали предстоятеля Української Помісної Церкви. Ним став єпископ Української Православної Церкви Київського Патріархату Епіфаній. Того самого дня Вселенський Патріарх благословив Епіфанія та запросив до Константинополя для отримання Томосу. Після одержання Україною Томосу про автокефалію - новостворена незалежна помісна Православна Церква України.

Сучасне українське молоде покоління знаходиться на чолі суспільного прогресу. Уявити собі не можливо не лише політичного, але й культурного, економічного життя країни поза увагою молоді. Молоді люди завжди гостро реагують на соціальні, культурні та політичні процеси. І саме молодь здатна подолати міжконфесійні конфлікти, відродити національну церкву на базі українських орієнтирів. На сучасному етапі національна церква є складовою національної ідеї, яка б згуртувала всіх (особливо актуальним є об'єднання Сходу і Заходу України навколо спільних ідей). Актуальність дослідження сучасних молодіжних релігійних рухів в Україні викликана характерним підвищенням інтересом до проблем духовного розвитку України.

Під впливом молодіжних організацій із-за кордону та у зв'язку із занадто активною молодіжною політикою церков почали з'являтися різноманітні молодіжні об'єднання, клуби, гуртки, братства. Тому сьогодні особливого значення набуває проблема дослідження особливостей діяльності перерахованих організацій, створення шляхів співпраці суспільства та держави з молодіжними релігійними утвореннями. Адже усі розуміють, що молодь - насамперед, майбутнє держави, суспільства та церкви.

Мета статті полягає у спробі проаналізувати діяльність релігійних молодіжних рухів Української православної церкви Київського патріархату періоду незалежності України.

Основні постулати щодо молодіжних релігійних рухів Української православної церкви Київського патріархату були викладені в «Декларації Церкви і світу», що була прийнята на ювілейному Помісному Соборі, який відбувся 9-10 січня 2001 року у місті Києві. Цей документ розглядає багато питань, які дотичні до широкого кола проблем (нація і Церква), питань вужчого характеру (як наприклад, проблеми біоетики). Декларація віддзеркалює Християнський погляд на світ і його проблеми на початку третього тисячоліття [12, с.10]

Чільне місце у структурі релігійних молодіжних організацій держави посідають релігійні молодіжні організації української православної конфесії, тобто православні молодіжні братства.

Згідно даних Державного комітету у справах національностей та релігій на 1 січня 2011 року в Україні нараховувалося 76 братств, із них 34 належали УПЦ-МП, 11 братств відносилися до УПЦ-КП. Найбільше даних об'єднань знаходиться у столиці: УПЦ-МП - 9 братств. УПЦ-КП - 5 братств [10].

Ось окремі із них: Українська православна церква - Київський Патріархат - Київське молодіжне православне братство Св. кн. Страстотерпців Бориса і Гліба, далі Калуське православне молодіжне братство пр. Іова та Феодосія Манявських. Наступними є Ніжинське молодіжне братство в ім'я Іоана Тобольського та Львівське православне братство «Нев'янучий цвіт», окрім того, ще Полтавське братство при Свято-Успенському соборі та Дубенське православне молодіжне братство святого апостола Андрія Первозваного [1].

Так, Київське молодіжне православне братство св. Бориса і Гліба було засновано у 2002 р. Ужгородське молодіжне православне братство преподобного Алексія Карпаторуського у 2007 р, Калуське православне братство прп. Іова та Феодосія Манявських – 2005 р. Всеукраїнське православне молодіжне братство в ім'я преп. Нестора Літописця – 2000 р. Найстаршим із усіх є Львівське православне молодіжне братство Почаївської чудотворної ікони Божої Матері, що було засновано у 1994 р.

Кожне з цих братств, щоб стати юридичною особою повинно зареєструвати свій статут. Так, згідно статуту Київського молодіжного православного братства, воно має на меті зміцнення духовного просвітництва, виховної та місіонерської роботи серед молодого покоління; катехизації, пропагування християнської моралі в молодіжному середовищі, розкриття православного світогляду, здорового способу життя, панування атмосфери любові до ближнього; життя за законами християнського милосердя, благодійності, активної участі молодого покоління у громадському та церковному житті.

Для досягнення поставленої мети братство має право: у співпраці з іншими організаціями чи самостійно проводити просвітницькі заходи: зустрічі, бесіди, науково-практичні лекторії, прощі прихожан до святих місць, літні дитячі та молодіжні табори, та інші масові заходи, що не суперечать християнській православній моралі та законодавству України. Використовувати державні, приватні, а також власні засоби масової інформації. Займатися друком та поширенням друкованої продукції, налагоджувати та підтримувати зв'язки з міжнародними організаціями, брати участь у молодіжних міжнародних християнських заходах. Також надавати духовну і матеріальну допомогу та підтримку тим, хто її буде потребувати. [5].

Що до членства у братстві, цим статутом передбачалося, що членство буде фіксованим та індивідуальним. Учасником організації можуть стати громадяни від 16 до 28 років. Старші братчики (ті що вже вийшли з молодіжного віку) мають право також брати участь у організації роботи братства, якщо їх діяльність не буде суперечити статуту. Їх чисельність не повинна перевищувати 1/2 від основного загального складу самих керівних органів братства. Член братства має підтримувати духовну цілісність братства, брати участь хоча б в одному напрямку братського служіння та у житті парафії, а також жити літургійним життям

У четвертому розділі «Організаційна структура» окреслено, що найвищим керівним органом братства є збір, що скликається не рідше 1 разу у рік. Він затверджує статут молодіжного братства, а також може здійснювати реорганізацію.

Хоча православні молодіжні братства розпочали свою роботу майже у кожній області України, кількість їх членів – незначна. Так, наприклад, візьмемо Київське православне молодіжне братство свв. Бориса і Гліба, яке нараховує 40 членів. Члени братств наголошують на тому, що велика кількість людей аж ніяк не сприяє гармонійному спілкуванню. А також переконані у тому, що не варто збирати всіх молодих людей єпархії в одному храмі. Буде кращим, щоб кожна парафія організувала власний молодіжний осередок. Відповідно кожен парафіяльний священик займається пошуком потенційного лідера із числа прихожан юного віку [8].

Значного успіху досягла освітня робота православних молодіжних братств. Так, при кожному релігійному молодіжному об'єднанні діють недільні (катехитичні) школи: (Київське молодіжне православне братство Бориса і Гліба, Калуське молодіжне православне братство, Мукачівське молодіжне братство на честь преподобного Сергія Радонезького, Львівське молодіжне братство на честь Почаївської ікони Божої Матері та ін.), створюють різноманітні літні релігійні табори, також проводяться духовні зустрічі, бесіди на актуальні для молодих людей теми (християнське життя та суспільні стереотипи, розуміння молоддю шлюбу, шляхи Богопізнання, найновіша духовна література, історія руху «Українська молодь – Христові», смирення і гордия та інші).

Важливою ланкою діяльності братств є – благодійна. Допомагають дітям, допомагають хворим людям, людям похилого віку. Наприклад: представники Львівського молодіжного братства на честь Почаївської ікони Божої Матері щотижня відвідують будинок дітей-сиріт, щодво тижнево – психіатричну лікарню, кожен тиждень фахівцями відбувається сурдопереклад літургії для глухонімих людей. Члени Київського молодіжного православного братства Бориса і Гліба щотижня проводять товариські зустрічі із вихованцями Бучанського інтернату. Також братські організації беруть участь у підготовці та проведенні різних релігійних свят. Проводяться колядування на Різдвяні свята, також святкування Пасхи, відбуваються зустрічі приурочені Всесвітньому дню православної молоді та інші [4].

Слід звернути увагу на активність молодіжних братств у паломництві. За їх ініціативою здійснюються походи до важливих християнських визначних місць України та святинь, також здійснюються так звані «міні-паломництва» (по визначних місцях свого регіону, міста). Наприклад, святині Прикарпаття відвідало Київське молодіжне православне братство Бориса і Гліба. Також ними здійснено відвідини пам'яток Києва (Києво-Печерська лавра, Звіринецькі

печери, Іонівський монастир, Софія Київська), Ніжина, Волині; побували у жіночому монастирі с. Ясинуватка (Кіровоградська обл.), Манявському монастирі та ін. Львівське молодіжне братство назване на честь Почаївської ікони Божої Матері, крім паломництв Україною, пропонує іншим вірянам чималу кількість екскурсій до Львова та Львівської області [6].

Також членами релігійних братств ведеться активна культ-масова робота. Цікавим видом такої роботи є постановка різноманітних тематичних вистав, вертепів, сценок. Крім цього, вони створили власний хор.

Братства займаються господарською діяльністю, допомагають відбудувувати монастирі, доглядати за церковними приміщеннями, подвір'ями тощо.

Велика увага приділяється інформаційній та видавничій діяльності братств. Майже кожне із них має власну інтернет-сторінку, де вказана основна інформація про братство, його юридична адреса, основні напрямки діяльності, новини та інше. Львівське молодіжне братство на честь Почаївської ікони Божої Матері друкує власну газету: «Церква і молодь». Київське православне молодіжне братство Бориса і Гліба друкує та поширює християнський молодіжний часопис «Братський вісник».

Вагомою у питанні залучення молоді у церкву була доповідь Святійшого Патріарха на Ювілейному Соборі та, пізніше, на Міжнародній та Всеукраїнській Християнській Асамблеї «Заповідь нову даю вам: любіть один одного».

У ній проголошувалося, що робити добрі справи – необхідність, але цю діяльність християнина не потрібно тлумачити як закон. Тобто християнин чинить добрі справи не тому, що це Божа заповідь, а тому, що він є християном і інакше жити не може. Що ж до глобальних проблем сучасного світу, то Церква може тільки давати їм свою оцінку та акцентувати на причини, але жодним чином вона не може бути арбітром між різними суспільними верствами [11, с.8].

Провідну роль в процесі консолідації молодіжних релігійних організацій належить духовним отцям Української Православної Церкви Київського Патріархату. Так, щороку в Києві відбувається Всеукраїнський з'їзд православної молоді, присвячений Дню молоді, який у православ'ї відмічається 15 лютого на свято Стрітіння Господнє. На з'їздах піднімаються актуальні питання сьогодення, відбуваються зустрічі молоді з очільниками церкви, а найголовніше - молодь з різних куточків нашої країни має змогу спілкуватися, обмінюватися думками, розширяючи свій кругозір.

Так, на XI Всеукраїнському з'їзді православної молоді України (9-10 лютого 2013 р.), загальна тема, що об'єднала усіх, звучала так: "Життя православного християнина в умовах світової кризи".

У кожній із робочих секцій розглядалися та дискутувалися питання, що насамперед стосувалися збереження здорової повноцінної сім'ї в умовах світової кризи. Саме недільна школа мала стати тим маяком у морі бездуховності та відчаю серед молоді, організувати роботу молоді в церкві, а також нести Боже слово засобами масової інформації [9].

8 лютого 2014 р. у стінах Київської Православної Богословної Академії відбувся XII Всеукраїнський з'їзд православної молоді.

Участь у заході взяли: Патріарший намісник митрополит Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній; Чернігівський і Ніжинський архієпископ Євстратій; Керуючий справами Київської патріархії, Вишгородський єпископ Агапіт, а також голова Синодального управління у справах молоді архімандрит Макарій (Папіш).

На з'їзд зібралось понад двісті представників молодіжних православних організацій, молодіжних духовно-просвітницьких центрів, релігійних братств Української Православної Церкви Київського Патріархату. Традиційно робота з'їзду розпочалася із доповіді голови Управління у справах молоді архімандрита Макарія. У своїй промові він проаналізував здобутки та проблеми діяльності молодіжних релігійних організацій Української Православної Церкви Київського Патріархату. Зокрема, акцентував увагу на тому, що молодіжний рух у православній Українській Церкві постійно зазнає оновлення, є стабільним та динамічним. Щороку, за ініціативи молодіжних релігійних громадських організацій, проходить низка заходів, беручи участь в яких православна молодь України гуртується, духовно зростає, займає чітку активну позицію у житті церкви.

Членами молодіжних релігійних організацій у суспільстві формується громадська думка, щодо висвітлення та вирішення важливих молодіжних проблем, які мають значний вплив на формування та становлення державної політики молоді, а також її реалізація відповідно до бажань молоді. Діяльність релігійних молодіжних організацій значно сприяє поширенню важливих моральних цінностей серед молоді - найактивнішої верстви населення [2, с.211].

З благословення блаженнішого патріарха УПЦ КП Філарета у 2008 р. (6-7 грудня) у Полтаві проходив Третій Всеукраїнський форум керівників православного молодіжного руху «Сучасний стан та шляхи розвитку православних молодіжних організацій». На заході

розглядалися проблеми розвитку православних молодіжних організацій та братств УПЦ КП, окреслювалася їх роль у духовно-моральному вихованні молодого покоління України. Форум відбувся на базі Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М.Остроградського. Відкрив засідання Голова Синодального управління у справах молоді, єпископ Полтавський і Кременчуцький Федір. У своїй доповіді він наголосив, що молодіжний православний рух з кожним роком зміцнюється, молодіжні православні організації стають згуртованішими, дисциплінованішими, все більше усвідомлюють себе частиною єдиного церковного організму. І саме в цьому буде полягати запорука та сила їх діяльності. Основною тезою доповідача було те, що хоч молодіжний православний рух вже знаходиться на певному рівні розвитку, проте існує ще багато проблем. Саме представники молодіжних релігійних організацій є ініціаторами створення літніх православних молодіжних, дитячих та сімейних таборів відпочинку, де діти і молодь невимушено залучаються до релігійного життя і зміцнюються у своїй вірі та благочесті. Як зауважує Голова Управління, чисельність таборів зростає щороку і вони є невід'ємною складовою життя парафій, молодіжних організацій та братств [8].

19 березня 2017 р. у Київському міжнародному університеті відбулось пленарне засідання XXII Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів на тему: «Молодіжна політика в контексті євроатлантичного вибору України». У роботі конференції взяли участь почесні гості, зокрема: протоієрей Віталій Клос, доктор церковно-історичних наук, проректор Київської православної богословської академії УПЦ КП.

Протоієрей Віталій Клос, передавши учасникам конференції благословення та вітання від Святішого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета, висловив впевненість у тому, що успішне майбутнє України у складі Європейського Союзу і, що саме молодь із вірою в перемогу є тією ланкою, що здатне консолідувати суспільство. [9].

5 та 6 лютого 2018 р. у Києві обговорили болюче питання ролі участі релігійних організацій та церков у примиренні українського суспільства. Це відбувалося у форматі конференції, тема якої: «Український мир – спільнодія релігійних та громадських організацій».

З благословення єпископа Ужгородського і Закарпатського Варсонофія, у заході брали участь представники єпархіального молодіжного братства на честь святої великомучениці Варвари - Христина Потюк та Олена Охотнікова [9].

Характерним прикладом є сприяння проведення об'єднавчих молодіжних заходів, представники яких належать до різних конфесій. Так 9 березня 2005 р. відбувся “Молодіжний круглий стіл” на тему: “Віруюча молодь і виклик сучасному світові”, де зібралися представники різних конфесій Криму, були присутні послідовники близько 20 релігійних організацій [3]. Ця зустріч відкрила нову сторінку міжконфесійного й міжнаціонального діалогу в Криму та сприяла міжконфесійному взаєморозумінню.

Отже, бачимо, що провідну роль в процесі консолідації православної молоді відіграє Українська Православна Церква Київського Патріархату. Через проведення з'їздів української молоді, роботу різноманітних конференцій, діяльність православних молодіжних братств УПЦ КП проводить курс на формування основних традицій та принципів українського православ'я, активно підтримує процес державотворення і національного відродження України. Крім того, в своїй політиці активно співпрацює з іншими релігійними конфесіями України, чия діяльність базується на засадах миру і підтримує національну ідею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Братства української православної церкви – Київського Патріархату. URL: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/webcatalog/uoc-kp/> (дата звернення 10.08.2018)
2. Головатий Н.Ф. Соціологія молоді : Курс лекцій. К. 1999. 437 с.
3. За даними Державного комітету України у справах релігій [Цит.2008, 13 листопада] URL: <http://www.naiu.kiev.ua/tslc> (дата звернення 16.08.2018)
4. Київське православне молодіжне братство св. В Бориса і Гліба. Діяльність за 2004 рік. URL: <http://Kyivbratstvo.narod.ru/about/diyalnist2004.html> (дата звернення 12.08.2018)
5. Київське православне молодіжне братство св. В Бориса і Гліба. Статут братства. URL: <http://Kyivbratstvo.narod.ru/about/statut.html>. (дата звернення 10.08.2018)
6. Львівське молодіжне православне братство Почаївської чудотворної ікони Божої Матері, Паломництва URL: <http://Drotstvolviv.orthodoxy.ru/pal.html>. (дата звернення 12.08.2018)
7. Молодіжні релігійні організації URL: <http://naub.org.ua/?tag=%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%B6%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97> (дата звернення 14.08.2018)
8. Молодіжні християнські спільноти . МХО. «Діти Святого Вікентія» URL: <http://dyvensvit.org/molodizhni-krystyanski-spilnoty/7139/> (дата звернення 18.08.2018)

- 9.Офіційний веб-сайт Української Православної Церкви Київського Патріархату. URL: www.cerkva.info/pasts/vidbulasia-miznarodna-konferensia-molodizhna-polituka-v-konteksti-ievroatlantuchnoho-vuboru-ukrainu. (дата звернення 10.08.2018)
- 10.Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2011р):[Електрон. ресурс]. URL: <http://risu.org.ua/ua/index/ryourses/statistics/ukr2011>(дата звернення 8.08.2018)
- 11.Сергиевский Н. прот., проф. Обь основных истинах Христианской веры. Апологетические публичные чтения Москва 1993. 216.с
- 12.Ювілейний Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату 9-10 січня 2001р.(документи і матеріали) / упорядник еп. Димитрій (Рудюк). К.; Вид. Відділ УПЦКП. 2001. 60с.

Татьяна Мельничук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Людмила Романец

Винницкий колледж Национального университета пищевых технологий,
кандидат исторических наук (Украина)

**Деятельность молодежных религиозных организаций Украинской православной церкви
Киевского Патриархата (1992-2018)**

Анотация. В статье отображено процес формирования и деятельности молодежных религиозных организаций Украинской православной церкви Киевского Патриархата. Охарактеризована деятельность молодежных православных братств. Проанализированы основные мероприятия, которые осуществляет Украинская православная церковь Киевского Патриархата для консолидации православной молодежи. Объединенные молодежные мероприятия открывают новую страницу межконфессионального и международного диалога. Православное молодежное движение с каждым годом укрепляется, православные молодежные организации, становятся более сгруппированными, проявляют дисциплину, понимая, что они являются неотъемлемой частью церковного организма, а именно в этом состоит сила и залог их деятельности.

Ключевые слова: Православна Церковь Украины, Томос, религиозные организации, автокефалия, братства, молодежь.

ABSTRACT

Tetiana Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Liudmyla Romanets

Vinnitsya College of National University of Food Technologies,
PhD (History) (Ukraine)

**Activities of youth religious organizations
Ukrainian Orthodox Church of the Kiev Patriarchate (1992-2018)**

Youth organizations are shaping public opinion in solving problems, which has a significant impact on the formation of a state youth policy and its implementation in accordance with the expectations of young people. It is the activity of youth religious organizations that promotes the propagation of powerful moral principles among the most active population.

The Ukrainian Orthodox Church of Kiev Patriarchate plays the leading role in the process of consolidation of Orthodox youth. Through the congresses of Ukrainian youth, the work of various conferences, the activities of the Orthodox youth fraternities, the UOC-KP is pursuing a course to restore the basic principles and traditions of Ukrainian Orthodoxy, actively supports the process of state creation and national revival of Ukraine. In addition, in his policy, he actively cooperates with other religious confessions of Ukraine, whose activities are based on the principles of peace and supports the national idea. The united youth events open a new page of inter-confessional and inter-ethnic dialogue, promote inter-confessional mutual understanding. The educational, charitable, economic, publishing and informational activities of the Orthodox fraternities, their work with children, sick people, elderly people, organization of travels to Christian shrines and places of interest of Ukraine, cult mass work are of great importance. The Orthodox youth movement is strengthened year after year, Orthodox youth organizations become more cohesive, display discipline, realizing

.....
 themselves as an integral part of the church organism, and this is the strength and the pledge of their activity.

Key words: Orthodox Church of Ukraine, Tomos, religious organizations, autocephaly, brotherhoods, youth.

REFERENCES:

1. Bratstva ukrajinsjkoji pravoslavnoji cerkvy – Kyjivsjkogho Patriarkhatu. URL: <http://risu.org.ua/ua/index/resourses/webcatalog/uoc-kp/> (data zvernennja 10.08.2018)
2. Gholovatyj N.F. Sociologhija molodi : Kurs lekcij. K. 1999. 437 s.
3. Za danymy Derzhavnogho komitetu Ukrajinu u spravakh relighij [Cyt.2008, 13 lystopada] URL: <http://www.naiu.kiev.ua/tslc> (data zvernennja 16.08.2018)
4. Kyjivsjke pravoslavne molodizhne bratstvo sv. V Borysa i Ghliba. Dijalnistj za 2004 rik. URL: <http://Kyivbratstvo,narod.ru/about/diyalnist2004.html> (data zvernennja 12.08.2018)
5. Kyjivsjke pravoslavne molodizhne bratstvo sv. V Borysa i Ghliba. Statut bratstva. URL: <http://Kyivbratstvo,narod.ru/about/statut.html>. (data zvernennja 10.08.2018)
6. Ljvivsjke molodizhne pravoslavne bratstvo Pochajivsjkoji chudotvornoji ikony Bozhoji Materi, Palomnyctva URL: <http://Drotstvolviv,orthodoxy.ru/pal.html>. (data zvernennja 12.08.2018)
7. Molodizhni relighijni orghanizaciji URL: <http://naub.org.ua/?tag=%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%B6%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97> (data zvernennja 14.08.2018)
8. Molodizhni khrystyjansjki spiljnoty . MKhO. «Dity Svjatogho Vikentija» URL: <http://dyvensvit.org/molodizhni-khrystyanski-spilnoty/7139/> (data zvernennja 18.08.2018)
9. Oficijnyj veb-sajt Ukrajinsjkoji Pravoslavnoji Cerkvy Kyjivsjkogho Patriarkhatu. URL: www.cerkva.info/pasts/vidbulasia-miznarodna-konferensia-molodizhna-polituka-v-konteksti-ievroatlantuchnoho-vuboru-ukrainu. (data zvernennja 10.08.2018)
10. Relighijni orghanizaciji v Ukrajinu (stanom na 1 sichnja 2011r):[Elektron. resurs]. URL: <http://risu.org.ua/ua/index/ryourses/statistics/ukr2011>(data zvernennja 8.08.2018)
11. Serghyevskij N. prot., prof. Obj osnovnykh ystynakh Khrystyjanskoji verы. Apologhetycheskye pablychnye chtenyja Moskva 1993. 216.s
12. Juvilejnyj Pomisnyj Sobor Ukrajinsjkoji Pravoslavnoji Cerkvy Kyjivsjkogho Patriarkhatu 9-10 sichnja 2001r.(dokumenty i materialy) / uporjadnyk ep. Dymytrij (Rudjuk). K.; Vyd. Viddil UPCKP. 2001. 60s.

Статтю надіслано до редколегії 28.04.2019 р.
 Статтю рекомендовано до друку 14.06.2019 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94: 354.32(092)(477.44-25)"1919"Огієнко
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-54-60>

Олександр Марчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, аспірант (Україна)

Вінницький період діяльності міністра освіти УНР Івана Огієнка: внесок у процес формування національної освітньої системи (лютий 1919 р.)

Анотація. У статті на основі архівних джерел, матеріалів преси та праць істориків досліджується внесок міністра освіти УНР Івана Огієнка у процес формування національної системи освіти під час перебування очолюваного ним відомства у Вінниці. З'ясовано організаційні проблеми, пов'язані з налагодження роботи Міністерства народної освіти УНР на новому місці, схарактеризовано основні напрямки діяльності профільного міністра, окреслено підготовлені з його ініціативи, а згодом ухвалені і затверджені законопроекти, розглянуто накази і розпорядження, що стосувалися різних аспектів функціонування національної освітньої системи, наповнення її кадровою, матеріально-технічною та іншими складовими.

Ключові слова: міністр освіти Іван Огієнко, вінницький період діяльності Директорії і Ради Народних Міністрів УНР, національна система освіти, реформування, закони, накази.

Українська демократична революція 1917-1921 рр., багатогранний досвід якої сьогодні глибоко вивчається і узагальнюється, відкрила небачені раніше можливості для розвою українців, утвердження їхньої національної ідеї у різних галузях суспільного життя, насамперед культурно-освітнього. Важливу роль у цих процесах відігравали патріотично налаштовані державні діячі, чия державницька позиція, невичерпний творчий і лідерський потенціал були поставлені на службу молодій українській державі.

До плеяди діячів, якими пишаються в українському світі, цілком заслужено віднесено полум'яного державника, патріота, вченого, освітянина, талановитого керівника освітньої галузі УНР Івана Огієнка, чії заслуги перед Батьківщиною гідно поціновані нащадками. Він залишив яскравий, повчальний слід у творенні національної системи освіти, нагромадивши цінний досвід у заснуванні і забезпеченні ефективного керівництва Кам'янець-Подільським державним українським університетом. В умовах загострення збройної боротьби за збереження України, її державності він турбувався про розвиток української освіти, зростання її якості через поступове досягнення стандартів, які б задовольняли культурні запити нації. Так було і під час вінницького періоду діяльності Директорії і Ради Народних Міністрів УНР, одного із досить складних, суперечливих і драматичних, що припав на грізний лютий 1919 року, коли вищі органи української влади вимушено покинули столицю, якій загрожувала російська окупація, почувалися не досить впевнено і мали обмежений ресурс, щоб належно організувати різні сфери державного управління, зокрема й освітню.

Зазначений аспект знайшов певне висвітлення в сучасній історичній літературі. У тій чи іншій мірі його з'ясовували такі історики, як О. Завальнюк [9; 10], Ю. Телячий [16], І. Романюк [15], М. Марущак [11] та інші. Обмежуючись розв'язанням своїх специфічних завдань, вони дослідили лише окремі аспекти піднятої нами теми.

Метою статті є цілісне з'ясування основних напрямів діяльності Івана Огієнка та очолюваної ним міністерської команди щодо розвитку національної освіти, кола вироблених під керівництвом міністра заходів із вдосконалення цієї сфери як загалом, так і в окремих її сегментах під час відновлення та недовготривалого функціонування Вінницького державного центру УНР.

Через складну військово-політичну ситуацію у країні уряд разом із центральними установами змушений був евакуюватися з Києва до «тилової» Вінниці, яка з 2 лютого по 6 березня 1919 р. відігравала роль тимчасової столиці УНР [11, с. 256]. Відповідно до виробленого нарадою представників Міністерства освіти УНР (далі МНО) рішення сюди евакуювалися департаменти вищої, середньої, професійної, дошкільної і позашкільної освіти та частина департаменту загальних справ. У місті, яке у свій час було резиденцією повстанської Директорії, МНО розмістився в приміщеннях 2-ої Вінницької дівочої гімназії, які знаходилися в історично відомих «Мурах» [15, с. 84]. Окремі департаменти досить швидко зорганізувалися і змогли приступити до виконання доручених їм обов'язків за дуже короткий термін, через 5 днів після перебазування до нового державного центру [1]. З'ясувалося, що сюди перемістили лише

частину найбільш досвідчених працівників. Утім, їхня продуктивність була високою. У місцевій пресі М. Ковалівський, розповідаючи про роботу урядовців у незвичних умовах, наголошував, що «...тепер [перша декада лютого 1919 р. – О.М.] виробляється ціла низка законопроектів і вживаються заходи до поліпшення освітніх справ» [2]. З іншого боку, щоб перевантаження великого подільського міста різного роду державними і політичними органами, військовими частинами, масою біженців не позначилося негативно на роботі шкільних закладів, приміщення яких намагалися реквізувати, Іван Огієнко, за повідомленням газети «Республіканські вісті», рішуче опротестував подібну практику, захистивши в уряді педагогічні колективи і учнівські контингенти від вимушеної бездіяльності, домогся прийняття рішення про погодження усіх таких кроків з його відомством [14].

На новому місці урядування Іван Огієнко, який відповідав за роботу усього міністерства, зумів добре організувати усіх працівників, зосередити їхню увагу на ключових для української освіти питаннях, до яких чи не встигла підійти черга в столиці, чи які постали на порядку денному вже тепер, у Вінниці. Аналіз джерел, які розкривають увесь комплекс практичної роботи, спрямованої на забезпечення функціонування національної освіти, вдосконалення її складових та загального управління галуззю дають можливість встановити такі напрямки діяльності самого міністра та очолюваного ним державного органу:

1) Апробація управлінських ідей та проектів рішень за участі громадської Ради міністра освіти, культурно-освітньої комісії Трудового конгресу України.

Івану Огієнку був притаманний колегіально-дорадчий стиль управління. Майже відразу після вступу на посаду керівника освітнього відомства на початку січня 1919 р. він утворив Раду міністра освіти з професорів вищих шкіл і видатних громадських діячів [13, с. 111]. Частина цих членів перебралася до Вінниці, де вони тричі збиралися за ініціативою свого голови. На цих засіданнях розглядали актуальні питання освітнього життя, ті чи інші управлінські ідеї та вимоги, які були закладені в різних підготовлених документах, що належало обговорити, щоб уникнути різного роду ускладнень і прорахунків. Йдеться, зокрема, про проект наказу, на основі якого мала проводитися активна українізація закладів освіти різних типів; проекту розпорядження про надання закладам освіти авансів на дрібні господарські потреби й поточні операційні видатки; проект інструкції губернським комісарам освіти та професійним школам щодо реформування освітньої сфери; проект доповнення та змін до умов прийому в університети на 1919-1920 навчальний рік; проект плану видавництва української літератури, звільнення вчителів від мобілізації [18, арк. 35] та інші [18, арк. 30,31,32,35,36, 36 зв.]. Тим самим вдалося забезпечити кращу якість управлінських документів.

І. Огієнко налагодив тісні контакти з культурно-освітньою комісією Трудового конгресу України, яка відповідала в передпарламенті за вироблення відповідної політики в інтересах держави, узгоджував з нею план діяльності свого міністерства. 20 лютого 1919 р. ця структура, яка також розміщувалася у Вінниці, офіційно сповістила керівника Міністерства освіти УНР, що схвалює «патріотично-національний шлях», обраний ним у своїй діяльності, і висловила низку пропозицій до міністерського плану щодо подальшої освітньої діяльності, які вмістилися у 10 пунктах [19, арк. 39–41 зв.]. На них міністр звернув пильну увагу і разом зі своєю командою взяв до неухильного виконання;

2) Турбота про вдосконалення організації навчального процесу усіх типів освітніх закладів на основі закону про українську державну мову та інших нормативних актів УНР.

Цей напрям був надзвичайно важливий для освітньої галузі, оскільки виявляв розуміння потреби забезпечити належну якість навчальної праці, забезпечити україномовний характер абсолютної більшості закладів освіти в УНР. Імплементуючи відповідні норми закону про державну мову в республіці, 8 лютого Іван Огієнко підписав два накази по своєму міністерству. Перший наказ вимагав, щоб документи про набуття певного рівня освіти - дипломи, свідоцтва і атестати всіх шкіл, підлеглих відповідному відомству - видавалися виключно українською мовою. Другий зобов'язував негайно замінити усі написи на бланках, штампелях і печатках закладів освіти, підлеглих підпорядкованих МНО, на українські [23, арк. 11]. У зв'язку з українізацією шкіл, міністр наказував: «...всім підлеглим міністерству освіти все діловодство провадити виключно державною українською мовою. Все, що друкується на державні кошти, повинно виходити на українській мові, лише наукові твори та продукцію національно розмежованих інституцій можуть друкувати мовою автора та своєї національності відповідно» [12];

3) Вироблення заходів щодо розвитку національної вищої школи.

Оскільки молоді українські виші ще не нагромадили досвіду підготовки фахівців різних спеціальностей, необхідно було вивчати практику роботи закладів вищої освіти в інших країнах та російськомовних в Україні, всіляко підтримувати нові університетські заклади, дбати про збільшення притоку до них молоді. Вже 5 лютого Іван Огієнко затвердив тимчасові умови вступу до Київського та Кам'янецького українських державних університетів. До них, відповідно до

освітнього цензу, без іспитів приймалися всі охочі при умові, що мали закінчену середню освіту. А для тих абітурієнтів, які не мали свідоцтва про закінчення середньої школи, зарахування на навчання передбачало обов'язкове складання в ході навчального процесу за обраним фахом іспитів за програмою середніх навчальних закладів для отримання відповідних документів безпосередньо в університеті [17].

Іншим важливим кроком, до якого вдалося Міністерство освіти УНР з метою збільшення кількості претендентів на отримання національної вищої освіти, було запровадження з 7 лютого 1919 р. норми, за якої усі «...вільні слухачі <...>, які пробудуть в університеті не менше року і складуть не менше 3 іспитів, можуть бути переведенні в дійсні студенти цього університету, коли складуть іспити по встановленій Радою професорів програми з курсу середньої школи» [3].

Велике значення для планомірної українізації галузі вищої освіти мав підготовлений у МНО законопроект «Про заснування від 1 лютого 1919 року в усіх вищих школах УНР лектури української мови, як обов'язкового предмету для всіх факультетів та відділів вищої школи». 6 лютого на засіданні Ради Народних Міністрів Іван Огієнко зробив відповідну доповідь, після чого урядовці одностайно проголосували за прийняття закону, надавши цьому предмету обов'язкового характеру та виділили на його початкове уведення до навчальних планів з 1 лютого 1919 р. 24.000 крб. [21, арк. 59]. У цьому контексті ректори державних українських університетів мали виконати вимогу Міністерства освіти від 5 лютого про забезпечення приймання всіх семестрових і річних іспитів виключно українською мовою.

Іван Огієнко дбав про підтримку українських студентів, більшість яких була незаможною. Щоб частково зменшити фінансовий тягар, який несли їхні сім'ї у зв'язку з навчанням дітей, було вирішено збільшити з 20% до 30% кількість тих, кого ректори українських університетів могли звільняти від внесення плати за право навчання. У разі побажання майбутніх фахівців МНО УНР надало їм право скоротити 4-річний термін навчання в університетах до 3 років і тим самим зменшити загальні витрати на навчання та проживання [3]. Цей хід Іван Огієнка мав позитивне значення для українського суспільства, якому була потрібна велика кількість фахівців з вищою освітою для залучення їх до таких галузей, як державне управління, економіка, освіта тощо.

Будуючи плани збільшити вже у 1919 р. кількість факультетів в українських університетах, а отже, і значно примножити студентський контингент, міністр освіти розумів, що це може залишитися не реалізованим, якщо не буде потрібної кількості науково-педагогічних працівників. Тому вже 12 лютого 1919 р. він вніс на засідання уряду законопроект про надання Київському і Кам'янець-Подільському державним українським університетам права приймати іспити на отримання наукових ступенів магістра і доктора наук, який набув юридичної сили [10, с. 89; 22, арк.18зв.]. Історик Ю.Телячий встановив, що ухвалений текст дещо відрізняється від первісного, внесеного Іваном Огієнком до розгляду міністрами [16, с. 138].

Дбаючи про україномовне навчально-методичне забезпечення навчального процесу, якого катастрофічно не вистачало, міністр освіти, попередньо порадившись з професурою К-ПДУУ, організував підготовку законопроекту про улаштування на базі зазначеного університету друкарні, яка мала виготовляти курси лекцій, підручники, посібники та іншу літературу українською мовою. З часом тут, за задумом Івана Огієнка, збиралися друкувати навчальну літературу для української загальноосвітньої школи. На початкові заходи із облаштування приміщення друкарні і придбання необхідних шрифтів Державне казначейство мало виділити 200 тис. крб. [6, с.73].

Щодо фінансування основних видатків на утримання К-ПДУУ упродовж першої третини 1919 р., то МНО УНР обрахувало їх в розмірі 1 млн. 225 тис. крб. З цією сумою погодилися і уряд, і Директорія УНР [8, с. 40–41];

4)Покращення забезпечення педагогічними кадрами українських середніх і початкових шкіл.

Міністр освіти переймався різними кадровими питанням. На початку лютого 1919 р. він дав доручення товаришу міністра Ю.Щириці розробити нові штати для учительських інститутів та учительської семінарії у Кам'янці-Подільському [19, арк. 22]. Ця робота поступово виконувалася. Проект штатів збиралися затвердити пізніше, коли наблизиться до кінця навчальний рік.

Інше важливе питання, над яким працював у «Мурах» Іван Огієнко, стосувалося перспективи із заповненням учительських вакансій, без яких на рівні нижчої і вищої початкових та середньої шкіл не можна було забезпечити повноцінне навчання, а також відкривати нові освітні осередки. Щоб використати можливості залучення до педагогічної роботи в школі випускників різних поза російських навчальних закладів, які добре володіли українською мовою, міністр освіти вніс на розгляд РНМ 8 лютого законопроект, яким передбачалося «надати вчителям і вчителькам з колишньої Австро-Угорської України права місцевих вчителів» [20, арк.30]. Пропозицію прийняли і педагоги з Галичини, Буковини та Закарпаття могли на рівних з наддніпрянським учительством працювати в різних школах УНР. А через два

дні, 10 лютого, уряд схвалив поданий Іваном Огієнком законопроект «Про надання особам, що скінчили університети Львівський та Чернівецький, а також Львівський політехнікум всіх прав нарівні з особами, які закінчили відповідні вищі школи колишньої Російської імперії» [4; 5].

Щоб залучити людей з педагогічною освітою, які раніше були зайняті у інших галузях, до роботи в школі, міністр організував вироблення законопроекту «Про зарахування вчителям середніх шкіл приватної служби», відповідно до якого цій категорії вчителів зараховували попередній стаж, незалежно від того чи вони працювали на державній чи приватній службі, для них передбачалося пенсійне забезпечення і право на підвищену платню [21, арк. 63];

5) Вироблення нової структури управління освітою в УНР.

Результатом організованої Іваном Огієнком роботи стала підготовка в МНО УНР законопроекту «Про управління освітою в Українській Народній Республіці». З ним поспішали, тож не дивно, що під час розгляду його на засіданні уряду 8 лютого міністри висловили цілу низку зауважень, внесли до тіла документа певні зміни. Деякі новації мали з'явитися дещо пізніше (це стосувалося функцій Головної шкільної ради), після відповідної роботи, яку поклали на Огієнка (то мав бути окремий законопроект). Закон прийняли із змінами [8, с.244-245]. Директорія УНР затвердила його 24 лютого. Ним скасовувалися деякі постанови російського Тимчасового уряду у сфері управління шкільною освітою, розпорядження Директорії про управління школами від 12 грудня 1918 р. Замість шкільних округів та окружних комісаріатів були організовані губернські та повітові шкільні ради й управи, а також роз'яснювався порядок їх формування і діяльності. На реалізацію цього юридичного акта держава виділяла 6 млн. грн. [20, арк. 55–56]. В історичній літературі утвердилася думка, що цей закон мав «...важливе значення в історії національної школи» [9, с. 166]. Тоді ж набрав чинності закон «Про головну, губернські, повітові та міські шкільні ради та управи», який складався із 7 пунктів, що регулювали діяльність вище зазначених структур, зафіксували їхні функції. Відповідно до цього юридичного акта відразу узаконювалися тимчасові штати губернської шкільної управи (13 посад), повітової (4), Холмського губернського комісара по народній освіті (8), повітових комісарів народної освіти на Холмщині й Поліссі (2), разом - 27 посад [20, арк. 56 зв.–62 зв.];

6) Підтримка просвітніх організацій, співпраця з місцевим самоврядуванням.

Міністр освіти підтримував зв'язки з різними громадськими організаціями, намагався залучити їх до співпраці з МНО УНР. Так, зокрема, він висловив вдячність працівникам філії Українського Національного Союзу в Проскуріві «...за добрі вказівки в ділі реформи освіти на Україні <...>, а взагалі попильною перевести до життя все зазначене» [19, арк. 18]. 19 лютого уряд на пропозицію Івана Огієнка прийняв постанову про виділення 22.000.000 грн. культурно-освітнім організаціям Галичини [7, с. 96]. Певні контакти Міністерство освіти встановило з Вінницькою міською думою, її управою. Надалі цей досвід пригодиться у Кам'янці-Подільському.

Результати діяльності Івана Огієнка та Міністерства освіти УНР упродовж трьох тижнів у Вінниці могли бути вагомими, якби, з одного боку, не військова загроза, що поступово наближалася до державного центру УНР, а з іншого, потреба розвантаження міста від великої кількості установ, що тут концентрувалися і призвели до великої концентрації прийшлих громадян, гострого дефіциту службових приміщень. Та й сам Огієнко хотів перебазувати своє міністерство до Кам'янця-Подільського, де без нього виникали різного роду управлінські проблеми в державному університеті, тимчасове керівництво яким він доручив найстаршому за віком декану.

Ідею переїзду підтримали в уряді, розуміючи, що Іван Огієнко, як талановитий управлінець, додасть єдино чинному на підконтрольній українською владою території державному університету нових, позитивних імпульсів, щоб вдосконалити роботу з підготовки кадрів української інтелігенції. Тож 22 лютого Міністерство освіти УНР разом зі своїм керівником переїхало з Вінниці до Кам'янця-Подільського і розмістилося в університетському будинку [10, с. 89]. Офіційно цей крок пояснювали не погіршенням ситуації на українсько-більшовицькому фронті, а тим «... що аполітичному Міністерству Освіти буде зручніше працювати за межами переповненої Вінниці, в університетському м. Кам'янці» [23, арк. 16]. Нові управлінські задуми та вироблені в «Мурах» проекти міністр освіти на цей раз реалізовував у адміністративному центрі Подільського краю, поки що віддаленому від політичних пристрастей і кровопролитних бойових дій.

Отже, вінницький період освітянських заходів Івана Огієнка був загалом плідний. За дуже короткий час на високому рівні вдалося організувати роботу частини евакуйованих міністерських структур і працівників, розпочати і завершити процес підготовки низки нових нормативних документів, що стосувалися освітньої галузі і були новаторськими з погляду напрацьованого раніше досвіду. Загалом головна активність міністра освіти тоді спрямовувалася на вирішення управлінських, структурних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових та інших завдань, що охоплювали півдесятка змістовних і корисних для освітнього відродження напрямків. Найбільшим досягненням того періоду стало прийняття з подачі міністра освіти законів і

постанов Ради Народних Міністрів УНР про управління освітньою сферою, залучення до педагогічної праці вихідців із ЗОУНР, запровадження у всіх вишах лектури з української мови, заснування університетської друкарні, фінансування бібліотек педагогічних навчальних закладів тощо.

Піднята тема є складовою комплексної наукової проблеми «Іван Огієнко – талановитий освітній діяч, реформатор і творець національної освіти в добу Української революції 1917-1921 рр.». Надалі потребують глибшого з'ясування та розвитку такі її аспекти, як творення системи підготовки учительських кадрів, реформування духовної галузі освіти, державна підтримка навчальних закладів в період польського адміністрування на Поділлі тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. В міністерстві освіти // Республіканські вісти. 1919. 7 лют. Ч. 54. С.1.
2. В міністерстві освіти // Республіканські вісти. 1919. 11 лют. Ч. 57. С.1.
3. В Міністерстві освіти//Українська ставка. Вінниця, 1919. 12 лют. Ч.39. С. 3.
4. В Міністерстві освіти // Українська ставка. Вінниця, 1919. 13 лют. Ч.40. С. 2.
5. В Раді Міністрів // Українська ставка. Вінниця, 1919. 14 лют. Ч. 41. С. 2.
6. Вісник державних законів для всіх земель УНР. 1919. 20 лют. Вип. 10. С.73–80.
7. Вісник державних законів для всіх земель УНР. 1919. 2 берез. Вип. 12. С.89–96.
8. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.:документи і матеріали / Упорядник В. Верстюк. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т.1. 746 с.
9. Завальнюк О., Телячий Ю. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): іст. нарис. Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА, 2001. 212 с.
10. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2006. Т.6. С. 80–121.
11. Марущак М. Вінниця – столиця Української Народної Республіки (1919-1920 рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2007. С.252 –256.
12. Накази міністра народної освіти Кам'янець-Подільському університету // Життя Поділля. 1919. 19 лют. № 51. С.3
13. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канова // Рятування України/ упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. С.67–173.
14. По міністерстві народної освіти // Республіканські вісти. Вінниця, 1919. 2 лют. Ч. 50. С. 2
15. Романюк І. Перебування уряду Директорії УНР у Вінниці в лютому-березні 1919 р. // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921 рр.: матеріали Всеукраїн. наук. конфер. 6-7 груд. 2007 р. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. С. 83–86.
16. Телячий Ю.Українські уряди і розбудова культурно-освітньої сфери на Поділлі за Директорії УНР (1919-1929 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 10. С. 135–141.
17. Хроніка // Республіканські вісти. 1919. 11 лют. Ч. 57. С.2.
18. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 3. 45 арк.
19. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 4. 79 арк.
20. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 9. 154 арк.
21. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 11. 174 арк.
22. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 12. 68 арк.
23. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 30. 97 арк.

Александр Марчук

Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенка, аспирант (Украина)

Винницкий период деятельности министра образования УНР Ивана Огиенко: вклад в процесс формирования национальной образовательной системы (февраль 1919)

Аннотация. В статье на основе архивных источников, материалов прессы и трудов историков исследуется вклад министра образования УНР Ивана Огиенка в процесс формирования национальной системы образования во время пребывания возглавляемого им ведомства в Виннице. Выяснено организационные проблемы, связанные с налаживанием работы Министерства народного образования УНР на новом месте, охарактеризованы основные направления деятельности профильного министра, определены подготовленные

по его инициативе, а впоследствии приняты и утверждены законопроекты, рассмотрены приказы и распоряжения, касающиеся различных аспектов функционирования национальной образовательной системы, наполнения ее кадровой, материально-технической и другими составляющими.

Ключевые слова: министр образования Иван Огиенко, винницкий период деятельности Директории и Совета Народных Министров УНР, национальная система образования, реформирования, законы, приказы.

ABSTRACT

Oleksandr Marchuk

Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University,
postgraduate student (Ukraine)

Vinnitsia period of the activity of UNR Minister of Education, Ivan Ogienko: contribution to the process of the national educational system formation (February 1919)

In the article, the contribution of the Minister of Education of the UNR Ivan Ogienko to the process of formation of the national educational system during the forced resettlement of the department headed by him to Vinnitsia is being studied on the basis of archival sources, materials of the periodicals and works of Ukrainian historians. The difficulties and organizational moments associated with the establishment of the work of the Ministry of National Education of the UNR in the new place are clarified. Based on the analysis of the ministerial initiative and a number of bills adopted by the government, as well as ministerial orders and orders, the following main directions of activity and their implications were established: 1) Testing of management ideas and draft decisions with the participation of the public Council of the Minister of Education, the cultural-educational commission of the Labor Congress of Ukraine. 2) Caring for the improvement of the organization of the educational process of all types of educational institutions on the basis of the law on the Ukrainian state language and other normative acts of the UNR; 3) Development of measures for the evolution of a national high school, approval of new conditions for the formation of a contingent of students of Ukrainian state universities, the establishment of a lecture on the Ukrainian language in all, without exception, higher education, assistance in solving other issues); 4) Provision improvement of teaching staff of Ukrainian secondary and primary schools (granting graduates of Lviv, Chernivtsi and Vienna universities equal employment rights along with teachers who have received higher education in Russian universities; involvement of teachers from Galicia, Bukovina and Transcarpathia in the schools of the UNR; support for teacher institutes and teacher seminaries, etc.); 5) Development of a new educational management structure in the UNR; 6) Support for educational institutions, cooperation with local self-government.

As a result of the study, substantiated conclusions were made, insufficiently elaborated directions of the research of the complex scientific problem "Ivan Ogienko - educator, reformer and creator of the national educational branch of the Ukrainian People's Republic" were drawn up.

Key words: Minister of Education Ivan Ogienko, Vinnitsia period of the Directory and Council of National Minorities of the UNR, national system of education, reforms, laws, orders.

REFERENCES:

1. V ministerstvi osvity // Respublikansjki visty. 1919. 7 ljut. Ch. 54. S.1.
2. V ministerstvi osvity // Respublikansjki visty. 1919. 11 ljut. Ch. 57. S.1.
3. V Ministerstvi osvity//Ukrajinsjka stavka. Vinnycja, 1919. 12 ljut. Ch.39. S. 3.
4. V Ministerstvi osvity // Ukrajinsjka stavka. Vinnycja, 1919. 13 ljut. Ch.40. S. 2.
5. V Radi Ministriv // Ukrajinsjka stavka. Vinnycja, 1919. 14 ljut. Ch. 41. S. 2.
6. Visnyk derzhavnykh zakoniv dlja vsikh zemelj UNR. 1919. 20 ljut. Vyp. 10. S.73–80.
7. Visnyk derzhavnykh zakoniv dlja vsikh zemelj UNR. 1919. 2 berez. Vyp. 12. S.89–96.
8. Dyrektorija, Rada Narodnykh Ministriv Ukrajinsjkoji Narodnoji Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.:dokumenty i materialy / Uporjadnyk V. Verstjuk. Kyjiv: Vydavnytvo imeni Oleny Telighy, 2006. T.1. 746 s.
9. Zavaljnjuk O., Teljachyj Ju. Budivnytvo ukrajinsjkoji zaghaljnoosvitnjoji shkoly v roky nacionaljno-demokratychnoji revoljuciji (1917-1920): ist. narys. Kam'janecj-Podiljsjkyj : Abetka NOVA, 2001. 212 s.
10. Zavaljnjuk O.M. I.I. Oghijenko – orghanizator, rektor i oboronec Kam'janecj-Podiljskogho derzhavnogho ukrajinskogho universytetu: khronika dijalnosti (1919) // Osvita, nauka i kuljtura na Podilli: zb. nauk. pr. Kam'janecj-Podiljsjkyj, 2006. T.6. S. 80–121.
11. Marushhak M. Vinnycja – stolycja Ukrajinsjkoji Narodnoji Respubliky (1919-1920 rr.) // Vinnychchyna: mynule ta sjoghodennja. Krajeznavchi doslidzhennja. Vinnycja, 2007. S.252 –256.

12. Nakazy ministra narodnoji osvity Kam'janecj-Podiljsjkomu universytetu // Zhyttja Podillja. 1919. 19 ljut. № 51. S.3
13. Oghijenko I. Moje zhyttja. Avtobiografichna khronologhichna kanava // Rjativannja Ukrainy/ uporjad. M. Tymoshyk. Kyjiv: Nasha kuljtura i nauka, 2005. S.67–173.
14. Po ministerstvi narodnoji osvity // Respublikansjki visty. Vinnycja, 1919. 2 ljut. Ch. 50. S. 2
15. Romanjuk I. Perebuvannja urjadu Dyrektoriji UNR u Vinnyci v ljutomu-berezni 1919 r. // Formuvannja ta dijajnistj ukrajinsjkykh nacionalnykh urjadiv periodu Ukrajinskoji revoljuciji 1917-1921 rr.: materialy Vseukrajin. nauk. konfer. 6-7 ghrud. 2007 r. Kam'janecj-Podiljsjkyj : Oijum, 2008. S. 83–86.
16. Teljachyj Ju. Ukrajinsjki urjady i rozbudova kulturno-osvitnjoji sfery na Podilli za Dyrektoriji UNR (1919-1929 rr.) // Osvita, nauka i kuljtura na Podilli: zb. nauk. pr.. Kam'janecj-Podiljsjkyj, 2007. T. 10. S. 135–141.
17. Khronika // Respublikansjki visty. 1919. 11 ljut. Ch. 57. S.2.
18. CDAVO Ukrainy. F. 2582. Op. 1. Spr. 3. 45 ark.
19. CDAVO Ukrainy. F. 2582. Op. 1. Spr. 4. 79 ark.
20. CDAVO Ukrainy. F. 2582. Op. 1. Spr. 9. 154 ark.
21. CDAVO Ukrainy. F. 2582. Op. 1. Spr. 11. 174 ark.
22. CDAVO Ukrainy. F. 2582. Op. 1. Spr. 12. 68 ark.
23. CDAVO Ukrainy. F. 2582. Op. 1. Spr. 30. 97 ark.

Статтю надіслано до редколегії 20.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 28.05.2019 р.

УДК 94:321(477.43/.44) «1920/1925»
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-60-65>

Наталія Кузьмінець

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Місце надзвичайних органів влади в системі радянського режиму на Поділлі в першій половині 1920-х рр.

Анотація. У статті розглядається процес виникнення і діяльності надзвичайних органів влади більшовицького режиму – ревкомів, ревтрибуналів, робітничо-селянських інспекцій, надзвичайних комісій, комнезамів – на початку 1920-х рр. на Поділлі. Показано їх місце в політиці більшовицької влади щодо забезпечення неподільності влади в центрі і на місцях. Визначено їх шляхи упокорення селянства, яке у своїй переважній більшості не поділяло поглядів і політики правлячої партії. Чільне місце у статті займає характеристика надзвичайних органів влади на Поділлі – одному з потужних аграрних регіонів України, підкреслюється особливо жорстокий характер політичної поведінки більшовиків через систему надзвичайних органів влади щодо основної маси селянства. Робиться висновок, що надзвичайні органи влади на Поділлі мали як загальні, так і регіональні особливості.

Ключові слова: Поділля, надзвичайні органи влади, законність, ревкоми, революційні трибунали, надзвичайні комісії, комнезами.

Нині наше суспільство розбудовує демократичну і правову Україну. Важливим чинником у цьому процесі є створення ефективної державної владної системи, побудова якої неможлива без детального аналізу позитивного і негативного досвіду державотворення у минулий період. В умовах незалежності України серед істориків та правознавців зріс інтерес до подій, що відбувалися в Україні у 1920-1925 рр. Це викликано тим, що значна частина архівних та документальних матеріалів раніше була недоступна для дослідників. На сучасному етапі зростає потреба у реформуванні судової системи та забезпеченні прав людини і верховенства закону. Тому це завдання не може бути вирішене без глибокого аналізу минулого державної системи та надзвичайних органів влади в 1920-1925 рр. Сучасні науковці мають можливість не лише вивчити діяльність надзвичайних органів влади, а й критично переглянути проблему з нових позицій на основі архівних матеріалів Поділля, як одного з важливих регіонів України, де спостерігалися особливості на фоні загальних тенденцій.

Метою написання статті є необхідність дослідження надзвичайних органів влади Подільської губернії у першій половині 20-х років ХХ ст., визначення їх ролі у радянському будівництві, висвітлення форм та методів їх діяльності в регіоні.

Вивчення питань виникнення, функціонування та діяльності надзвичайних органів радянської влади привертало увагу багатьох дослідників. Дослідження розпочалися ще з 1920-х рр. і продовжувалися в подальший період. Проте, під тиском обставин радянські історики змушені були дотримуватися класово-партійного підходу при розгляді проблем формування радянської системи надзвичайних органів влади, визнання їх позитивної ролі й демократизму у державному будівництві і контролю за дотриманням законності в УСРР у першій половині 1920х рр. У наукових дослідженнях радянської доби спостерігається їх підконтрольність партійній номенклатурі. Хоча в своїх дослідженнях автори торкаються окремих проблем діяльності ревкомів [22], надзвичайних комісій [4], робітничо-селянських інспекцій [17], комнезамів [1]. Проте комплексного дослідження цих проблем так і не відбулося. З кінця 1980-х рр. і до нашого часу історична наука в Україні з нових позицій висвітлює історичні проблеми 1920-х років, вказуючи на ті факти, про які раніше не повідомлялося. Сучасні праці розкривають фактори, що впливають на формування надзвичайних революційних органів більшовицької влади, аналізують причини недоліків в їх роботі. Значний внесок у вивчення надзвичайних органів влади зробили Білас І.Г. [2], Капустян Г.Т. [13], Ляковська С. П. [16], Окіпнюк В. Т. [19], Шаповал Ю. І. [27]. Подільські історики також досліджували цю тему. В їх числі слід назвати праці Григорчука П. С., Мельничука О. А. [5], Кузьмінець Н. П. [15], Сергійчука С.Л. [23]. Проте сьогодні назріла проблема комплексного вивчення регіональних особливостей функціонування органів надзвичайної влади у Подільській губернії.

Характерною особливістю Поділля було те, що воно вважалося одним з найскладніших регіонів в утвердженні радянської влади. Саме тому тут аж до літа 1921 року остаточно була встановлена нова влада. На відміну від інших регіонів України тут майже був відсутній пролетаріат – основна опора партії більшовиків, переважну масу населення становило селянство. Чуттєвою перешкодою в утвердженні влади більшовиків був масовий селянський рух на початку 1920-х років та прикордонне положення краю. Все це разом становило досить значну перешкоду в утвердженні більшовицького режиму.

Захопивши владу, більшовики не бажали ділити її з іншими партіями. Створюючи надзвичайні органи своєї влади, вони прагнули встановити власну диктатуру, усунути від участі в управлінні основну масу населення.

Одним з перших «ударних» загонів більшовицької влади були революційні комітети (ревкоми), які проіснували протягом 1918-1921 рр. і використовувалися як тимчасові надзвичайні органи державної влади в центрі і на місцях. Без утворення цих органів вся справа більшовицького режиму була б приречена на повну поразку. Надзвичайність характеру роботи ревкомів, оперативність їх діяльності, підтримка Червоною Армією, відсутність організованого руху опору дали змогу радянській владі утвердити своє панування у формі ревкомів.

Основні функції ревкомів визначалися Декретом робітничо-селянського уряду України про організацію влади на місцях, прийнятому наприкінці 1918 року. Декрет вимагав невідкладно організувати повсюдно військові революційні комітети, як органи нової влади та боротьби з контрреволюцією. Наголошувалося, що в числі перших їх слід створити на залізницях, типографіях, телефонних станціях, повітових і волосних центрах [24, с.11-12].

На Поділлі процес формування влади ревкомів почав діяти ще з кінця 1917 року. Тут вже 23 жовтня 1917 р. на засіданні виконкому Вінницької Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів був створений губерньський революційний комітет на чолі з М. Тарногородським [11, арк. 16]. На основі розпоряджень уряду України губревком спрямував свою діяльність на організацію і втілення в життя заходів щодо створення на місцях органів радянської влади і нещадної боротьби проти її ворогів. Одним з першочергових завдань, що постали перед губревкомом, була організація повітових, волосних і сільських ревкомів. В останній період їх діяльності (літо 1921 р.) на Поділлі діяло 11 повітових, 133 волосних та 1760 сільських ревкомів [26, с. 27].

Ревкоми як тимчасові органи революційної влади проіснували на Поділлі до середини 1921 року. У зв'язку з перемогою радянської влади вони були замінені радами та їх виконками. Більшовицькі організації губернії домоглися неподільного панування рад як органів диктатури пролетаріату. Як зазначалося в одній з останніх відозв Подільського губревкому до селян краю у зв'язку з виборами до місцевих рад «Поділля як прикордонна губернія може служити взірцем робітничо-селянської влади для західних робітників і селян, на якому вони могли б навчатися як скинути ярмо буржуазії і встановити радянську владу» [20, с.80].

Чільне місце серед надзвичайних органів влади на Поділлі, як і в Україні, на початку 1920-х рр. займали революційні трибунали, до компетенції яких відносилися справи про шпигунство, державну зраду та інші небезпечні для більшовицької держави злочини [9, арк. 21]. Водночас після скасування ревкомів перед ними постали такі завдання: зміцнення радянської влади, придушення проти неї будь-якого опору. На Поділлі революційні трибунали, поряд з

основними своїми завданнями, спрямовували свою діяльність на боротьбу з кримінальним бандитизмом, дезертирством та придушенням масового селянського руху опору радянській владі [21, с. 40-41]. Методи боротьби ревтрибуналів були жорстокими і далекими від справжнього судочинства. Так, протягом одного дня розглядалося від 47 до 50 справ селян, які вчасно не виконали продподатку. Про жорстокість вироків свідчить справа т.з. Дерезнянської петлюрівської організації, по якій засудили 84 осіб звинувачених до вищої міри покарання – розстрілу, хоча виконання вироку було призупинене [12, с.3]. Існує значна кількість справ про дезертирство. Так, у січні 1921 року Подільський губернський ревтрибунал розглянув справи 14, 10 і 30 осіб, яких було звинувачено у злісному дезертирстві [25, с.43]. Ревтрибунали мали право припиняти слідство, якщо вважали справу зрозумілою і засуджували аж до розстрілу.

Ревтрибунали проіснували до 1922 року і були скасовані в результаті здійснення судової реформи. Постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 року “Положення про судоустрій УСРР” ліквідувала ревтрибунали і запроваджувала трьохланкову систему: народний суд – губернський суд – Верховний суд республіки.

За своєю суттю надзвичайними органами більшовицької влади були також робітничо-селянські інспекції (РСІ). Органами РСІ на місцях були губернські, повітові і волосні інспекції, що діяли у складі виконкомів. Органи РСІ повинні були наглядати за роботою всіх народних комісаріатів, перевіряти роботу всіх державних підприємств і установ, вивчати причини службових злочинів, перевіряти поточні бюджети і плани та ін. [6, арк.5-6].

Подільська губернська РСІ в 1921 році складалась з трьох відділів: інспекційного (займався проведенням ревізій та перевірок), відділу з покращення державного апарату (питання з організації праці, техніки управління, звітності планової роботи), загального (фінансово-касова частина, інформаційна канцелярія). Протягом 1923-1924 років було проведено реформу органів РСІ, за якою їх було законодавчо закріплено за органами комуністичної партії, утворено об'єднані ЦКК-РСІ (на місцях ГубКК-ГубРСІ). У Подільській губернії вони почали працювати з 18 червня 1924 року, до складу входило 15 чоловік [8, арк.31]. Прикладом роботи Подільської ГРСІ в галузі вдосконалення роботи державних органів є створення 1 січня 1924 року бюро скарг при РСІ, куди кожен міг подати скаргу на діяльність того чи іншого органу. Щомісяця надходило біля 40 скарг [7, арк.6].

Грізною зброєю більшовиків у боротьбі за збереження своєї влади були надзвичайні комісії (НК), створені Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду від 3 грудня 1918 року. Їх основними завданнями була боротьба з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами [4, с. 32]. У 1920 році Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК) було підпорядковано Раді народних комісарів УСРР [18, с. 404]. Подільська ГубНК займалась розслідуванням справ, пов'язаних із т.зв. контрреволюційними діями, спекуляцією, посадовими злочинами і бандитизмом. НК були наділені адміністративними і судовими повноваженнями.

У Подільській губернії НК співпрацювали з ревтрибуналами, адже Поділля було в центрі відродження національної державності в Україні. Слід звернути увагу на участь НК у “боротьбі з бандитизмом”, а фактично – в придушенні селянського опору більшовицькому режимові. Селянський рух на Поділлі був особливо масштабним, оскільки Поділля було прикордонною територією. У губернії можна виділити діяльність збройних угруповань різних за кількістю: “шайки” – 5-6 осіб, середні – від 20 до 80 чол., великі – більше 100 осіб. Одним із них була група Волинця на Гайсинщині. У с. Янова, поблизу Гайсина, відбулося навіть повстання за участю 80 осіб [3, с.175]. Тому у жовтні 1920 р. було видано декрет про місцевості, в яких оголошувався воєнний стан. 1921 рік стає піком селянського руху в губернії. Методи боротьби з т.з. “селянським бандитизмом” були надзвичайно жорстокими. Повстанців, як правило, засуджували до вищої міри покарання – розстрілу.

Постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 року ВУНК та її місцеві органи скасовувалися. Натомість створювалося Державне політичне управління при НКВС, відділи ДПУ при губвиконкомах та їх уповноважені при повітових виконкомах [2, с.112-114]. Матеріали про діяльність ДПУ на Поділлі засвідчують, що характер їх роботи не змінився. Подільський Губвідділ ДПУ, як і раніше, займався боротьбою з т.з. контрреволюцією, контролював політичне і економічне становище округу тощо.

Одним з надзвичайних органів радянської влади на селі у досліджуваний період, потужним важелем становлення тоталітарного режиму в Україні, в т.ч. на Поділлі, були класово політичні організації сільської бідноти – комітети незаможних селян (КНС). Дані організації були більшовицькою опорою при проведенні ними комуністичних перетворень на селі – створенні комун, колгоспів, вирішенні проблем землевлаштування та землеустрою. Спираючись на комітети незаможних селян, нова влада прагнула домогтися успіху в боротьбі з одноосібними селянами, в політичному характері яких проглядалися антирадянські настрої, їх прагнення до об'єднання з метою захисту власних інтересів, ліквідації монопольного становища КНС і колгоспів у складі рад.

Такі організації, на зразок російських комбідів, почали створюватись в Україні на основі закону ВУЦВК та Раднаркому УСРР «По комітети незаможних селян», опублікованому 9 травня 1920 року [5, с. 17]. У силу масового повстанського селянського руху процес організації комнезамів на Поділлі відбувався повільніше, ніж в інших регіонах України. І лише з кінця 1920 року, коли Червона армія і ревкоми остаточно підпорядкували своєму впливу територію всіх округів Поділля, становище змінилося на користь масового створення КНС. Так, якщо в листопаді 1920 р. в регіоні налічувалося всього 327 комнезамів, то в липні 1923 р. – 1414. За цим показником Поділля переважало Одеську, Полтавську, Волинську, Катеринославську, Чернігівську, Харківську, Донецьку губернії, і лише поступалось Київській [14, с. 40]. А в березні 1925 року їх число становило 194322 організацій [10, арк. 270]. Матеріали, почерпнуті з джерел свідчать про широкі масштаби розкуркулення комнезамами середнього і заможного селянства, експропріації серед них хлібних і продовольчих ресурсів, масове знищення церков, костьолів, синагог, захоплення сільських рад. З їх допомогою вилучались і позбавлялись виборчих прав селяни, які представляли найменшу загрозу чинному режиму. «Надзвичайщина» на селі продовжувалася впродовж всіх 1920-х років, особливо виразно проявилась у роки колективізації сільського господарства.

Так, процес становлення і утвердження радянського тоталітарного режиму відбувався в умовах гострого протиборства більшовиків з різними верствами суспільства. Захопивши владу, правляча партія не бажала її ділити будь з ким. З цією метою вона пішла по шляху створення позаконституційних, недемократичних, надзвичайних органів у центрі і на місцях – ревкомів, ревтрибуналів, надзвичайних комісій, робітничо-селянських інспекцій, комнезамів та інших насильницьких об'єднань. Вони ставили собі за мету об'єднати навколо себе пролетарські і напівпролетарські верстви міста і села, які б слугували опорою більшовиків при насадженні комуністичного режиму в Україні. Особлива увага зверталася на приборкання через надзвичайні органи влади непокірного селянства, яке в своїй переважній більшості не поділяло поглядів і політики більшовицької влади. У цьому контексті досить виразно проглядається політика правлячої партії щодо Поділля, яке по праву вважалось одним з найважчих регіонів України в утвердженні радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Березовчук М. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. – К.: Політвидав України, 1965. 123 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система України (1917-1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. К.: Либідь: Військо України, 1994. Т.2. 428 с.
3. ВЧК-ГПУ. Документи и материалы / Ред. сост. Ю.Г. Фильштинский. М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. 272 с.
4. Голіченко В.Д. Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією (1918-1922 рр) // УІЖ. 1962. №4. С. 22-39.
5. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комнезами на Поділлі. Вінниця: ВДПУ. 2001. 153 с.
6. Держархів Вінницької області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 22.
7. Держархів Вінницької області. Ф. П-1. Оп.1. Спр. 283.
8. Держархів Вінницької області. Ф. П-30. Оп. 1. Спр. 92.
9. Держархів Вінницької області. Ф.П-207. Оп. 6. Спр. 1.
10. Держархів Вінницької області. Ф. 901. Оп. 1. Спр. 11.
11. Держархів Вінницької області. Ф. 4364. Оп. 1. Спр. 4.
12. Известия. 1923. 3 марта.
13. Капустян Г.Т. Комітети незаможних селян у системі радянсько-більшовицької політики // Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 203-207.
14. Комітети незаможних селян України. Збірник документів і матеріалів / Під ред. проф. І.К. Рибалки. К.: Наукова думка. 1968. 639 с.
15. Кузьмінець Н.П. Ревкоми на Поділлі 1917-1921 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2004. Вип.7. С. 123-127.
16. Лясковська С. Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921- 1928 рр.) : моногр. К.: Національна академія СБУ, 2016. 508 с.
17. Морозов Л.Ф., Портнов В.П. Органи ЦКК-РКИ в борьбе за совершенствование советского государственного аппарата (1923-1924). М.:Изд-во Юридическая литература, 1964. 342 с.
18. Музиченко П.П. Історія держави і права України. К.:Знання. 2000. 662 с.
19. Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз. К., Видавництво Національної академії СБ України, 2002. 290 с.
20. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вінниця: Бердичів, міськдрукарня Житомирського облвидаву. 1957. 627 с.

21. Політичні репресії на Поділлі (20-30-х рр. ХХ ст.) / наук. ред. І.Г. Паламар. Вінниця: Логос 1999. 247 с.
22. Потарикіна Л. Ревкоми України в 1918-1920 рр. К.: Видавництво АН УРСР, 1957. 156 с.
23. Сергійчук С.Л. Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920-1923 роках // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск 4. Вінниця, 2002. С. 72-78.
24. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. Ч. 1. Ст. 3. Харьков: Вторая государственная типография, 1919. 626 с.
25. Суслі Д.С. Історія суду Радянської України (1917-1967). К.: Вид-во Київського університету. 1968. 236 с.
26. Тригуб П.М. На захисте завоеваний Великого Октября. К.: Вища школа, 1987. 149 с.
27. Шаповал Ю. ДПУ- НКВС в Україні у 20-40-х рр. ХХ ст.. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2003. №8. С. 201-216.

Наталія Кузьминец

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

**Место чрезвычайных органов власти в системе советского режима на Подолье
в первой половине 1920-х гг.**

Аннотация. В статье рассматривается процесс возникновения и деятельности чрезвычайных органов власти большевистского режима – ревкомов, ревтрибуналов, рабоче-крестьянских инспекций, чрезвычайных комиссий, комитетов бедноты – в начале 1920-х гг. на Подолье. Показано их место в политике большевистской власти в обеспечении неделимости власти в центре и на местах. Определены пути успокоения крестьянства, которое преимущественно не поддерживало взгляды и политику правящей партии. Главное место в статье занимает характеристика чрезвычайных органов власти на Подолье – одном из важных аграрных регионов Украины, подчеркивается особенно жесткий характер политического поведения большевиков через систему чрезвычайных органов власти по отношению к основной массе крестьянства. Делается вывод, что чрезвычайные органы власти на Подолье имели как общие, так и региональные особенности.

Ключевые слова: Подолье, чрезвычайные органы власти, законность, ревкомы, революционные трибуналы, чрезвычайные комиссии, комитеты бедноты.

ABSTRACT

Natalia Kuzminets

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Ph.D.(History), Associate professor (Ukraine)

**Place of emergency government bodies in the system of the soviet mode on Podillya
in the first half 1920th**

The article deals with the process of the emergence and functioning of the extraordinary authorities of the Bolshevik regime - Revolutionary Committees, revolutionary tribunals, Workers 'and Peasants' Inspections, Extraordinary Committees, and Commissars - in the early 1920's in Podillya. Their place in the policy of the Bolshevik authorities is shown in terms of ensuring the indivisibility of power in the center and on the ground. The establishment of workers 'and peasants' power, led by the Communist Party, and popular mass protests, caused by the resistance of its policies to radical changes in the social system, required the organization of a powerful system of state administrative and security structures that would effectively protect the interests of the new "socialist state".

Soviet power from the beginning of the existence liquidated all old imperious structures and began to create emergency government bodies in Ukraine, including on Podillya. In 1920-1925, as materials of the Podillya province testify, the main task of these organs was suppression of any resistance to the existent system. They had to sinew to bolshevists at planting of the communist mode in Ukraine. The special attention applied on taming of rebellious peasantry, that in the swingeing majority did not divide looks and politics of bolshevist power.

In this context cruel politics of ruling party is distinctly enough looked in relation to Podillya that was considered to one of the heaviest regions of Ukraine in claim of soviet power. The characteristic feature of Podillya was that it was considered to one of the most difficult regions in claim of soviet power. For this reason here up to the summer of 1921 new power was finally set. Unlike other regions of Ukraine here almost was an absent proletariat - basic support of party of bolshevists, repressing

.....
mass of population was presented by a peasantry. A perceptible obstacle in claim of power of bolsheviks was a mass peasant movement at the beginning of 1920th and frontier position of edge. All of it together presented a considerable enough obstacle in claim of the bolshevist mode.

Mass repressions, disenfranchisements, alienation of property, trials, dispossession - here far not exhaustive list of forms and methods of fight against own people on a way to claim of the hellish totalitarian mode in a center, and on places.

Key words: *Podillya, emergency government bodies, legality, revolutionary committees, revolutionary tribunals, emergency commissions, committees of poor peasants.*

REFERENCES:

1. Berezovchuk M. Komnezamy Ukrainy v borotbi za sotsializm. K.: Politydav Ukrainy, 1965. 123 s.
2. Bilas I.H. Represyvo-karalna systema v Ukraini 1917-1953. U 2-kh kn. K.: Lybid. Viisko Ukrainy. 1994. T 2. 428s.
3. VCHK-GPU. Dokumenty i materialy / Red. sost. YU.G. Filshinskiy. M.: Izdatelstvo gumanitarnoy literatury, 1995. 272 s.
4. Holichenko V.D. Vseukrainska nadzvychaina komisiia v borotbi z kontrrevoliutsiieiu (1918-1922 rr.) // UIZh. 1962. №4. S.22-39.
5. Hryhorchuk P.S., Melnychuk O.A. Komnezamy na Podilli: (1920-1933 rr.) Vinnytsia: DPU. 2001. 153 s.
6. Derzhavkhiv Vinnytskoi oblasti. F. P-1. Op. 1. Spr. 22.
7. Derzhavkhiv Vinnytskoi oblasti. F. P-1. Op.1. Spr. 283.
8. Derzhavkhiv Vinnytskoi oblasti. P-30. Op. 1. Spr. 92.
9. Derzhavkhiv Vinnytskoi oblasti. F.P-207. Op. 6. Spr. 1.
10. Derzhavkhiv Vinnytskoi oblasti. F. 901. Op. 1. Spr. 11.
11. Derzhavkhiv Vinnytskoi oblasti. F. 4364. Op. 1. Spr. 4.
12. Yzvestyia. 1923. 3 marta.
13. Kapustian H.T. Komitety nezamozhnykh selian u systemi radiansko-bilshovytskoi polityky// Ukrainsky selianyn. 2005. Vyp. 9. S. 203-207.
14. Komitety nezamozhnykh selian Ukrainy. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Pid red. prof. I.K. Rybalky. K.: Naukova dumka. 1968. 639 s.
15. Kuzminets N.P. Revkomy na Podilli 1917-1921 rr. // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. 2004. Vyp.7. S. 123-127.
16. Liaskovska S. Diialnist orhaniv VUCHK-DPU USRR u sferi ekonomiky (1921- 1928 rr.) : monohr. K.: Natsionalna akademiia SBU, 2016. 508 s.
17. Morozov L.F., Portnov V.P. Organyi TSKK-RKI v borbe za sovershenstvovanie sovetskogo gosudarstvennogo aparata (1923-1924). M.:Izd-vo YUridicheskaya literatura, 1964. 342 s.
18. Muzychenko P.P Istorii derzhavy i prava Ukrainy. K.:Znannia. 2000. 662 s.
19. Okipniuk V.T. Derzhavne politychne upravlinnia USRR (1922-1934): istoryko-yurydychni analiz. K., Vydavnytstvo Natsionalnoi akademii SB Ukrainy, 2002. 290 s.
20. Podillia v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1921-1925 rr.). Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Vinnytsia: Berdychiv, miskdrukarnia Zhytomyrskoho oblyvdavu. 1957. 627 s.
21. Politychni represii na Podilli (20-30-kh rr. XX st.)/nauk. red. I.H. Palamar. Vinnytsia: Lohos 1999. 247 s.
22. Potarykina L. Revkomy Ukrainy v 1918-1920 rr. K.: Vydavnytstvo AN URSS, 1957. – 156 s.
23. Serhiichuk S.L. Funktsionuvannia revoliutsiinoho trybunalu na Podilli u 1920-1923 rokakh // Naukovi zapysky VDPU im. M.Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. Vypusk 4. Vinnytsia, 2002. S.72-78.
24. Sobranie Uzakoneniy i Rasporyajeniy Raboche-Krestyanskogo Pravitelstva Ukrainyi. CH. 1. St.3. Harkov: Vtoraya gosudarstvennaya tipografiya, 1919. 626 s.
25. Suslo D.S. Istorii sudu Radianskoi Ukrainy (1917-1967). K.: Vyd-vo Kyivskoho universytetu. 1968. 236 s.
26. Trigub P.M. Na zaschite zavoevaniy Velikogo Oktyabrya. K.: Vischa shkola, 1987. 149 s.
27. Shapoval Yu. DPU- NKVS v Ukraini u 20-40-kh rr. XX st.. // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. 2003. №8. S. 201-216.

Статтю надіслано до редколегії 27.04.2019 р.
 Статтю рекомендовано до друку 05.06.2019 р.

Лариса Божко

Немирівський коледж будівництва, економіки та дизайну
Вінницького національного аграрного університету,
кандидат історичних наук, викладач (Україна)

Етнографічні дослідження Кабінету вивчення Поділля

Анотація. В статті висвітлені форми і напрями діяльності в галузі етнографічних знань Кабінету вивчення Поділля, який всіляко сприяв збереженню етнографічних експонатів, фольклорно-етнографічних пам'яток; проаналізовані завдання, які передбачали гуртування місцевих дослідників, збирання і популяризацію регіональних знань. З'ясовано внесок Кабінету в розвиток етнографічних досліджень на Поділлі.

Ключові слова: Кабінет виучування Поділля, етнографічне дослідження, традиційна культура, етнологія, етнографія.

Значну цінність для вивчення етнології Поділля має діяльність Кабінету виучування (вивчення) Поділля, який був створений на початку 1924 року при Вінницькій філії Всеукраїнської бібліотеки України при ВУАН. Кабінет здійснив широкомасштабне наукове вивчення регіону.

Окремі аспекти діяльності Кабінету, до складу якого входило близько 30 фахівців з різних галузей знань, стали предметом дослідження сучасних науковців. Цінний внесок у розробку досліджуваної проблеми зробили Кароєва Л. [12, 13], Мельничук Л. [14], Соломонова Т. [18, 19]. Однак проблема не знайшла широкого і всебічного висвітлення в науковій літературі. Автор акцентує увагу на етнографічних дослідженнях Кабінету вивчення Поділля, при цьому не ставить перед собою мету в рамках однієї статті висвітлити окреслену проблему.

Важливий внесок у збагачення знань про матеріальну культуру та заняття населення Поділля зробила у 20-х – 30-х роках ХХ ст. місцева наукова еліта, яка в цій справі об'єднала навколо себе широкий загальний дослідників та збирачів подоліки. Згуртуванню цих сил сприяло розповсюдження Всеукраїнського Комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (ВУКОПИС), який 25 липня 1920 р. затвердив і надіслав у регіони «Положення про місцеві КОПИС» та «Інструкцію» щодо створення таких комітетів, на правах автономних підвідділів, при губернських і повітових відділах народної освіти. З утворенням 3 березня 1921 р. постановою Подільського губревкому Вінницького Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (ГУБКОПИС) ця робота набула більш організованого та планомірного характеру [8, арк. 141-142]. У складі Губкопису діяли етнографічна, архітектурно-монументальна, археологічна, бібліотечно-бібліографічна, музейна, архівна секції, а також секція природи. Його головою призначили заступника керівника губнаросвіти комуніста, москвича А. Найдишева, згодом, у лютому 1922 року члена ВУАН В. Камінського. Секціями керували: В. Камінський – етнографічною, Ю. Александрович – архівною та бібліотечно-бібліографічною, архітектор М. Ваксман – архітектурно-монументальною, А. Найдишев – музейною, лікар В. Доппельмаєр – секцією природи [6, арк. 16]. Незабаром, з розгортанням науково-етнографічного руху, споріднені Комітети виникли в Кам'янець-Подільському, Гайсинському, Тульчинському та інших повітах губернії. Вони проводили значну роботу по збору, реєстрації та взяттю на державний облік важливих пам'яток історії та культури, архівних матеріалів, приватних колекцій, бібліотек, інших цінностей, налагоджували дослідницько-пошукову роботу. Серед пам'яток, що перебували у віданні Губкопису, були твори народного мистецтва, художні промисли [6, арк. 1-5].

Завдання дослідження традиційно-побутової культури населення визначала окрема «Інструкція» для Етнографічної секції [8, арк. 143]. Інструкція визначала і основні форми роботи Етнографічної секції: наукові конференції, публічні бесіди, диспути, введення премій за кращі наукові дослідження з етнографії, організація наукових експедицій та екскурсій для вивчення народного побуту, скликання наукових з'їздів з етнографії, випуск періодичних видань, збірників, анкет, програм, звідомлень про наукову діяльність та працю на місцях, а також заснування нових секцій, їх філій та окремих гуртків.

Вінницька Етнографічна секція Губкопису передбачала тісні контакти з усіма науковими інституціями, чиї інтереси були пов'язані з етнографією Поділля, однак, найбільше зацікавлення виявляла до «постійного і найтіснішого зв'язку з Вінницькою філією Всенародної бібліотеки України» [6, арк. 143-144].

Кабінет виучування Поділля при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН був відомим дослідницьким осередком 1920-х рр. Його завдання полягало у гуртуванні

місцевих дослідників, збиранні подоліки, популяризації регіональних знань, тобто основними напрямками діяльності були пам'яткоохоронний, бібліотечно-бібліографічний, видавничий та політосвітній [9, арк. 32].

Очоловав Кабінет відомий український історик, юрист, економіст, бібліограф В. Отамановський. Дбаючи про високий науковий рівень досліджень, В. Отамановський до співробітництва запрошував лише кваліфікованих фахівців.

На відміну від інших осередків, Кабінет виучування Поділля вперше в історії вивчення краю «основним завданням своїм ставив і ставить описання цілого Поділля, включаючи сюди і Поділля Галицьке ...Адже лише беручи об'єктом дослідження природничу, етнологічну й культурно-історичну цілість, дослідник може одержати науковості в описанні та зробити належні наукові узагальнення. Такий підхід до етнографічних досліджень був закріплений у гаслі, вписаному на екслібрисі Кабінету та Вінницької філії Всенародної бібліотеки України: «Внеском нашим до української науки нехай буде дослідження та описання цілого Поділля» [15, с. 9]. Кабінет здійснив широкомасштабне наукове вивчення регіону, наслідком якого стали 26 окремих випусків праць.

Наукові видання, випущені протягом 1924 – 1929 років, у комплексі мали становити своєрідну енциклопедію поділлязнавства за розділами: історія регіону, економіка, природа; місто Вінниця та його околиці; бібліографія Поділля та його видатні уродженці. Серед авторів Кабінету академік С. Єфремов, директор бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка історик І. Кривецький (Львів), історик і бібліограф М. Білінський, фармаколог Л. Морейніс, зоолог В. Храчевич, кліматолог Л. Данилов, ботанік О. Савостянов, економіст С. Городецький (Київ), історик і археолог Ю. Сіцинський (Кам'янець-Подільський), співробітники бібліотеки Л. Тимошенко, М. Хращевський, Н. Співачевська, В. Рот (Вінниця).

Бібліотекарі Вінницької філії стали кістяком для створення бібліографічної секції Кабінету – виучування Поділля, що прагнула скласти «Bibliographia Podolica», яка мала містити: а) усю літературу про Поділля незалежно від місця її видання; б) часописи, що виходили на території краю; в) твори авторів-подолян та праці про них. Пошук краєзнавчих матеріалів мав проводитись «... на підставі реєстрів, складених науковими консультантами Кабінету виучування Поділля, та їхніх вказівок, на підставі покажчиків, каталогів та бібліографічних відділів у журналах, через систематичне опрацювання журналів та збірників...» [19, с. 164].

Бібліографічні описи систематизувалися за міжнародною децимальною класифікацією, в межах кожної галузі – за алфавітом прізвищ авторів та назв видань. Редактором кожного відділу був певний науковий консультант Кабінету. Планувалося друкувати серію «Матеріали до історії друку та бібліографії Поділля». Другий том, присвячений продуктивним силам краю, мав виходити у трьох випусках: «Бібліографія флори Поділля» (проф. О. Савостянов), «Бібліографія економіки Поділля» (редактор – проф. А. Ярошевич), «Бібліографія сільського господарства» (проф. С. Городецький). Третій том складався з двох випусків: історія та етнографія краю. На жаль оприлюднено було тільки покажчик, присвячений пресі регіону [19, с. 165].

Передбачалося, що автором окремої книги «Етнографія Поділля» (культура і побут) з серії видань Кабінету виучування Поділля буде В. Камінський, який на початку 20-х років ХХ ст. був запрошений до Вінницького інституту народної освіти читати курс з загальної та української етнографії. Через нього також йшли переговори щодо можливості співпраці з Й. Гермайзе, К. Квіткою, А. Лободою, П. Тутківським, для яких діяльність у Вінниці передбачалась відрядженням від ВУАН [7, арк. 8, 35]. Паралельно з викладацькою роботою Камінський весною 1921 року створив і очолив етнографічну секцію [7, арк. 16] губернської комісії з охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи, був експертом її архівної секції, а з жовтня виконував обов'язки голови цієї комісії [3, с. 144]. У Вінниці ним було підготовлено виголошено на засіданнях комісії ВУАН доповіді «Дослідження про норми звичаєвого права спадщини у Вінницькому повіті на Поділлі» (1921), «Судові установи у Вінницькому повіті на Поділлі в 1920 році і народні судді» (1921), «Інститут парубоцтва на Поділлі з боку його звичаєво-правових норм життя як окремої верстви у сільській громаді» (1922), «Парубоцькі громади» як народно-побутова організація» (1922) «Етнографічна діяльність у Вінницькому повіті» (1922) тощо [5, с. 166-171].

Наприкінці 1922 року вчений повернувся до Києва, де працював спочатку в Етнографічній комісії ВУАН, згодом довголітнім секретарем комісії для вивчення звичаєвого права України. Продовжував наукові зв'язки з подолянами.

У жовтні 1925 р. при Кабінеті виучування Поділля утворено секцію єврейської культури та побуту під керівництвом Б. Кагана (культура й побут) [10, арк. 10] та співучасті О. Губермана (народна музика). Секція закликала вивчати культуру і побут євреїв Поділля, надсилати в тимчасове користування або жертвувати наукові цінності: стародруки, рукописи, грамоти та ін.

Монографічні праці Вінницької філії НБУ та Кабінету виучування Поділля ілюструють їх наукові зацікавлення, а також актуальність цих досліджень у контексті розвитку як тодішньої, так

і теперішньої науки. З-поміж таких досліджень методологічне значення має програмна розвідка В. Отамановського, яка висвітлює його погляди щодо ролі та місця краєзнавства у комплексному вирішенні проблем народознавства, «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роля в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля» [15, с. 2-14], основні положення якої актуальні для української регіоналістики і, безумовно, мають значний прикладний інтерес.

Окрім науково-довідкової літератури, з лютого 1926 р. філія видавала окремими випусками інформаційні повідомлення про свою організаційну діяльність, розвиток народознавства в регіоні. Матеріал групувався за рубриками: «Життя науково-краєзнавчих установ», «Вивчення продукційних сил», «Передісторія, історія та революційна минувшина», «Діячі Поділля», «Антропологія та етнологія», «Єврейська культура та побут», «Науково-дослідна праця на Галицькому Поділлі», «Новини та знахідки», «Bibliographia Podolica», «Miscellanea».

«Інформаційні огляди» та «Звідомлення» дають змогу простежити розгортання народознавчих досліджень та процес накопичення етнографічних знань хронологічно. Так, наприклад, у першому випуску «Інформаційного огляду дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі» (1926) було вміщено понад 20 повідомлень, що стосувалися дослідження етнографії, фольклору та народного мистецтва Поділля [2, с. 145-146]. Значний інтерес становлять повідомлення про створення колекції подільської кераміки у Вінницькому історико-побутовому музеї, яка поповнилася у 1926 р. «надзвичайно гарною збіркою гончарних виробів м. Бар, с. Паланка на Ямпільщині, с. Рахни-Лісові, с. Майдан-Бобер Яновського району», а також матеріали з рубрики «Новини та знахідки», в якій знайшла висвітлення інформація про віднайдення нових документів про магдебурзьке право на Поділлі, зокрема про заснування міста Немирова й надання його мешканцям «німецького права» [14, с. 19].

Важливе місце у науковій діяльності Кабінету відводилося вивченню занять, побуту, господарства населення регіону. Для цього використовували програми збирання етнографічного матеріалу і залучалися краєзнавчі осередки на місцях. Зафіксований і опрацьований фактичний матеріал про заняття населення Поділля, був використаний при підготовці ряду випусків «Енциклопедії Поділлязнавства».

Дослідження Кабінету виучування Поділля в галузі народного мистецтва та етнографії були пов'язані переважно з утворенням та діяльністю мережі державних та громадських музейних установ, проведенням заходів по виявленню та збереженню пам'яток старовини, участю в організації виставок традиційного подільського мистецтва. Слід зазначити, що діяльність Кабінету спільно з етнографічною секцією ГУКОПІСу в дослідженні традиційно-побутової культури краю носила у 20-х роках переважно збирацький і нагромаджувальний характер, не завершившись, на жаль, через політичні причини створенням спеціальних узагальнюючих праць. Однак це аж ніяк не применшує його науково-організаційну роль у становленні подільського народознавства, накопиченні значного безцінного фактичного матеріалу, який тільки останнім часом став предметом спеціального вивчення, створенні довідково-бібліографічного апарату з поділлязнавства без якого не обходиться жоден дослідник традиційно-побутової культури населення краю.

Досвід Кабінету виучування Поділля зацікавив президента ВУАН, подолянина, академіка Д.К. Заболотного, який планував утворити такі ж кабінети в Житомирі, Полтаві і Донбасі. Вирішувалося навіть питання про перевід В.Д. Отамановського на Донбас з метою створення там Кабінету виучування краю. Діяльність та організаційний досвід Кабінету отримали високу оцінку наукової громадськості. Влітку 1929 р. Президія ВУАН ухвалила рішення про перетворення його в державну установу з виділення асигнування на 1929/1930 роки у розмірі 10 тис. карбованців на проведення дослідницької роботи [13, с. 136]. Разом з тим, В. Отамановським було розроблено інструктивно-методичні матеріали, щодо перетворення вінницького досвіду і створення аналогічних Кабінетів у ряді інших регіонів. Надіслана вченим до Президії ВУАН доповідна записка стала основою програмної статті дослідника «Про потребу утворення кабінетів виучування територій у культурно-економічних осередках УРСР міжокругового (краєвого) значення», яка вийшла в часописі «Вісті ВУАН» у 1929 р. [16, с. 31-35]. Однак 26 серпня 1929 В. Отамановського було арештовано за звинуваченнями у причетності до справи міфічної «Спілки визволення України». За день до цього 25 серпня було ув'язнено Кам'янець-Подільським окружним відділом ДПУ Ю. Сіцинського [4, с. 93-101]. З часом репресій зазнали Ю. Александрович, Г. Брілінг, В. Геринович, В. Гагенмейстер, К. Копержинський, І. Зборовський та багато інших подільських етнографів та краєзнавців. Загалом до кримінальної відповідальності у сфабрикованих справах «Спілки визволення України» та «Польської військової організації» було притягнуто близько 800 подолян [17, 104], здебільшого вчених, студентів та працівників установ освіти та культури.

Були репресовані досвідчені музеєзнавці. У ході неодноразових обшуків, ревізій зазнали руйнування та знищення рідкісні експонати, цілі колекції Тульчинського, Вінницького, Могилів-Подільського краєзнавчих та інших музеїв. Через арешти та переслідування провідних вчених-організаторів народознавчого руху на Поділлі – в кінці 1920-х – першій половині 30-х років сталінський режим знищив наукові школи В. Отамановського, В. Гагенмейстера, В. Гериновича, Ю. Сіцинського, всю сітку місцевих дослідницьких організацій і установ. Поділлєзнавство, як і вся українська наука, понесло непоправні втрати, наслідки яких досить гостро відчуються й досі. Особливо важких руйнувань зазнала українська етнологічна школа, дослідження якої в 20-х роках набули європейського рівня. До кінця 1930-х років влада, вчинивши нищівну фізичну і моральну розправу над її фундаторами та представниками, ліквідувала всю мережу етнологічних наукових установ та аматорських дослідницьких осередків. Сталінська репресивна політика, голодомори, заборони і терор, знищення наукової еліти, місцевих народознавців, страх та ідеологічний тиск майже на три десятиліття паралізували українознавство, суттєво вплинули на методологію та тематику етнографічних досліджень, відчутно обмеживши їх кількісно та якісно і підпорядкувавши офіційній доктрині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білінський М. Часописи Поділля (в межах УРСР) Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776 – 1926) та 10-ліття існування УРСР. Вінниця 1927 – 1928. 146 с. Звідомлення бібліографічної секції Кабінету вивчення Поділля Вінницької філії всенародної бібліотеки України при ВУАН з 1.04.1926 до 1.04.1928 рр. С.1-11.
2. Божко Л.М. Етнографічні дослідження Поділля у 20 – 30-х роках ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2010. 213 с.
3. Божко Л. Етнографічні дослідження Кабінету вивчення Поділля (20-ті роки ХХ ст.) // Матеріали XII Поділ. іст.-краєзн. конф. / ред. кол. : Завальнюк О.М., Войтенко В.І., Баженов Л.В. та ін. Кам'янець-Поділ., 2007. Т. 1. С. 115-122.
4. Винокур І. Видатний літописець Поділля (Ю.Й. Сіцинський.) // Репресоване краєзнавство. К., 1991 С. 93-101.
5. Грановський Б.В., Соломонова Т.Р. В'ячеслав Арсенович Камінський на Поділлі // Вінниччина: минуле та сьогодення: краєзн. дослідж.: матеріали ХХ Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф. Вінниця, 2005. С. 166-171.
6. Держархів Вінницької області. Ф.Р 254 Оп. 1. Спр. 18. 70 арк.
7. Держархів Вінницької області. Ф.Р 254. Оп. 1. Спр. 279. 124 арк.
8. Держархів Вінницької області. Ф.Р 254. Оп. 1. Спр. 43. 171 арк.
9. Держархів Вінницької області. Ф.Р 522. Оп. 1. Спр. 38. 195 арк.
10. ІА НБУВ. Ф. 257 Оп. 11 Спр. 6. 15 арк.
11. Кароєва Л.Р. Діяльність кабінету вивчення Поділля (1920-ті роки) в галузі дослідження пам'яток старовини і мистецтва та розвитку музейної справи // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: темат. зб. наук. пр. К. 1991. С. 94-100.
12. Кароєва Л.Р. Краєзнавча діяльність кабінету вивчення Поділля в 1920-ті роки // IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлення. К. 1989. С. 42-43.
13. Кот С. Честі своєї не зрадив (В.Д. Отамановський) Репресоване краєзнавство. К., 1991. С. 136.
14. Мельничук Л. Про діяльність вчених Кабінету виучування Поділля: (1924 – 1929 роки) // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць 2003. Вип. 15 С. 19-22.
15. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля. Вінниця, 1926. 15с.
16. Отамановський В. Про потребу утворення Кабінетів виучування території у культурно-економічних осередках УРСР міжокружного (краєзнавчого) значення (з досвіду Вінниці) // Вісті ВУАН 1929. № 7-8. С. 31-35.
17. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі : історія і сучасність. К., 1995. 240 с.
18. Соломонова Т.Р. Становлення музейної мережі Поділля (1890-1924): проблеми формування та збереження музейної колекції. Історія України: маловідомі імена, події, факти: наук. Збірник. К., 2006. Вип. 33. С. 17-29.
19. Соломонова Т.Р. Вінницька філія Всенародної бібліотеки при УАН (ВУАН) як науковий центр (1920 – 1930) // Бібліотека в конспекті світової культури, науки, інформації: матеріали Всеукр. наук. практ. конф. / Вінниц. ОУНБ ім. К. Тімірязєва. Вінниця, 2007. С. 165-168.

Лариса Божко

Немировский колледж строительства, экономики и дизайна
Винницкого национального аграрного университета,
кандидат исторических наук, преподаватель (Украина)

Аннотация. В статье рассмотрены формы и направления деятельности Кабинета изучения Подолья в отрасли этнографических знаний, который способствовал сохранению этнографических экспонатов и фольклорно-этнографических достопримечательностей. Проанализированы задачи, которые предусматривали сплочение местных исследователей, сбор и популяризацию региональных знаний; подчеркивается важное значение Кабинета в развитии этнографических исследований Подолья.

Ключевые слова: Кабинет выучивания Подолья, этнографические исследования, традиционная культура, этнография, этнология.

ABSTRACT

Larysa Bozhko

Nemyriv College of Construction, Economics and Design
Vinnitsa National Agrarian University,
PhD (History), lecturer (Ukraine)

Ethnographic Research of the Podillia Laboratory

The present article describes the forms and directions of activity in the field of ethnographic knowledge of the Podillia Laboratory, which was established in early 1924 at the Vinnitsia branch of the National Library of Ukraine of the VUAN (The Ukrainian Academy of Sciences). The Laboratory in every way contributed to the preservation of ethnographic artefacts, folklore and ethnographic monuments. Its task was to hold together local researchers and to collect and popularize regional knowledge. In other words, the Laboratory was primarily engaged in library, bibliographic, monument protection, publishing, and political education activities.

The Laboratory was composed of about 30 experts specialized in various sciences and led by V. Atamanovsky. The Laboratory carried out a large-scale research into the region, which resulted in 26 separate publications of research papers. Taken together, the research papers issued in 1924 to 1929 should have been a kind of an encyclopaedia of the Podillia.

The programmatic exploration of V. Atamanovsky is of methodological significance as it reflects his views on the role and place of area studies in the comprehensive solution of ethnography problems, "Area study in the Podillia, its immediate tasks, needs and roles from a perspective of area studies of the Podillia Laboratory," the main provisions of which are relevant to the Ukrainian regional studies and, of course, have considerable exploratory interest.

Key words: the Podillia Laboratory, ethnographic research, traditional culture, ethnology, ethnography.

REFERENCES:

1. Bilins'kyj M. Chasopysy Podillja (v mezhakh URSR) Istoryko-bibliografichnyj zbirnyk z naghody 150-littja pershoji ghazety na Ukrajinі (1776 – 1926) ta 10-littja isnuvannja URSR. Vinnycja 1927 – 1928. 146 s.
2. Bozhko L.M. Etnografichni doslidzhennja Podvllja u 20 – 30-kh rokakh XX st.: Dys... kand. ist. nauk: 07.00.05. Kyjiv, 2010. 213s.
3. Bozhko L. Etnografichni doslidzhennja Kabinetu vyvchennja Podillja (20-ti roky XX st.) // Materialy Khll Podil. ist.-krajezn. konf. / red. kol : Zavaljnjuk O.M., Vojtenko V.I., Bazhenov L.V. ta in. Kam'janecj-Podil., 2007. T. 1. S. 115-122.
4. Vynokur I. Vydatnyj litopysecj Podillja (Ju.J. Sicins'kyj.) // Represovane krajeznavstvo. K., 1991 S. 93-101.
5. Ghranovs'kyj B.V., Solomonova T.R. V'jacheslav Arsenovych Kamins'kyj na Podilli // Vinnychchyna: mynule ta sjoghodennja: krajezn. doslidzh.: materialy XX Vinnyc. nauk. ist.-krajezn. konf. Vinnycja, 2005. S. 166-171.
6. DAVO F.R 254 Op. 1. Spr. 18. 70 ark.
7. DAVO. F.R 254. Op. 1. Spr. 279. 124 ark.
8. DAVO. F.R 254. Op. 1. Spr. 43. 171 ark.
9. DAVO. F.R 522. Op. 1. Spr. 38. 195 ark.
10. IA NBUV. F. 257 Op. 11 Spr. 6. 15 ark.

11. Karojeva L.R. Dijalnistj kabinetu vyvchennja Podillja (1920-ti roky) v ghaluzi doslidzhennja pam'jatok starovyny i mystectva ta rozvytku muzejnoji spravy // Zavdannja krajeznavstva u doslidzhenni ta populjaryzaciji pam'jatok istoriji i kul'tury: temat. zb. nauk. pr. K. 1991. S. 94-100.
12. Karojeva L.R. Krajeznavcha dijialnistj kabinetu vyvchennja Podillja v 1920-ti roky // IV respublikansjka naukova konferencija z istorychnogho krajeznavstva: Tezy dopovidej i povidomlennja. K. 1989. S. 42-43.
13. Kot S. Chesti svojeji ne zradyv (V.D. Otamanovs'kij) Represovane krajeznavstvo. K., 1991. S. 136.
14. Meljnuchuk L. Pro dijialnistj vchennykh Kabinetu vyuchuvannja Podillja: (1924 – 1929 roky) // Etnichna istorija narodiv Jevropy: zb. nauk. pracj 2003. Vyp. 15 S. 19-22.
15. Otamanovs'kij V. Krajeznavstvo na Podilli, najblyzhchi jogho zavdannja ta potreby j rolja v krajeznavchij praci Kabinetu vyuchuvannja Podillja. Vinnycja, 1926. 15s.
16. Otamanovs'kij V. Pro potrebu utvorennja Kabinetiv vyuchuvannja terytoriji u kul'turno-ekonomichnykh oseredkakh URSR mizhokruzhnogho (krajeznavchogho) znachennja (Z dosvidu Vinnyci) // Visti VUAN 1929. № 7-8. S. 31-35.
17. Prokopchuk V.S. Krajeznavstvo na Podilli : istorija i suchasnistj. K., 1995. 240s.
18. Solomonova T.R. Stanovlennja muzejnoji merezhi Podillja (1890 – 1924): problemy formuvannja ta zberezhennja muzejnoji kolekciji. Istorija Ukrainy: malovidomi imena, podiji, fakty: nauk. Zbirnyk. K., 2006. Vyp. 33. S. 17-29.
19. Solomonova T.R. Vinnycjka filija Vsenarodnoji biblioteki pry UAN (VUAN) jak naukovyj centr (1920 – 1930) // Biblioteka v konspekti svitovoi kul'tury, nauky, informacij: materialy Vseukr. nauk. prakt. konf. / Vinnyc. OUNB im. K. Timirjazjeva. Vinnycja, 2007. S. 165-168.

Статтю надіслано до редколегії 21.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.05.2019 р.

УДК 94(477.43/44) «1920»:2

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-71-75>

Михайло Панасюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Антицерковна діяльність радянської влади як невід'ємна складова політики формування комуністичного суспільства в 20-х роках ХХ ст. (на матеріалах Поділля)

Анотація. У статті досліджується антицерковна діяльність радянської влади в 20-х рр. ХХ ст. на території Поділля, суть партійного підходу стосовно релігійних питань та умов існування православних громад. Приділяється увага розпорядженням партійних органів в цій сфері, діяльності ліквідаційних комісій по відокремленню церкви від держави та антирелігійній пропаганді як способу впливу на суспільну свідомість.

Ключові слова: радянська влада, антирелігійна пропаганда, Ліквідаційні комісії, декрети, атеїстична сатира, Безвірник.

Православна Церква традиційно відігравала важливу роль в історії українського народу. Відносини держави та церкви мали завжди велике значення в контексті розвитку суспільства. Не менш важливими вони залишаються і сьогодні, сучасна правляча еліта визначає пріоритетні напрямки діяльності в духовній сфері, активізувались процеси пов'язані з такими проблемами як пріоритет духовних цінностей, національна церква, автокефалія. Одним із важливих і одночасно складних періодів в історії церкви є 20-ті рр.. ХХ століття. У той час антирелігійна пропаганда набрала великого розмаху, прагнула повністю ліквідувати вплив церкви на суспільство. Цій проблематиці приділялась увага вітчизняних дослідників. Важливим дослідженням періоду є праця А. Зінченка «Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. [7]. Автор розкриває становлення Української Автокефальної Православної Церкви, а також показує становище інших церковних організацій в умовах комуністичної системи. Питання антирелігійної пропаганди та нормативно-правова база УСРР щодо церковних питань висвітлена в роботі Г. Лаврик «Зовнішній вияв релігійних вірувань у світлі вимог і мотивів здійснення свободи віросповідання у радянській Україні 1919 – 1920-х рр..»,[11] у праці Г. Лаврик «Релігійні свята в «соціалістичному» календарі»[12]. Політика відокремлення

церкви від держави неодноразово досліджувалась О. Галамай [2] та І. Зінько [8], О. Зінько[9]. Проблеми існування монастирів на Поділлі в 20-30-х рр. досліджував Е. Слободянюк [18].

Проте залишається недостатньо висвітленим питання ролі антицерковної діяльності серед інших форм насадження комуністичної ідеології, комплексний характер антирелігійної кампанії. Тому метою статті є дослідження різних форм антицерковної діяльності та її вплив на свідомість населення на території Подільського краю.

З перших днів перебування при владі більшовицькі діячі розгорнули активну комуністичну пропаганду направлену на перевлаштування всього суспільства інтересам однієї партії. Навіть, ще повністю не укріпивши владу у Харкові, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим починає копіювати декрети та розпорядження Раднаркому РСФРР, зокрема ті, що стосувалась церковних питань. Суть партійного відношення до релігії визначив тогочасний більшовицький лідер В. Ленін, який зазначив, що «все современные религии и церкви, все и всяческие религиозные организации марксизм всегда рассматривал как органы буржуазной реакции, служащие защите эксплуатации и одурманиванию рабочего класса» [14, с.16]. Вже Декрет про землю (8 листопада 1917 р.) позбавляв церкву права на землю, оскільки релігійні служителі прирівнювались до великих землевласників [10, с.1]. Декрет про розлучення від 29 грудня 1917 р. та Декрет про громадянський шлюб, про дітей та введення книг актів громадянського стану від 31 грудня 1917 р. засвідчили те, що держава на себе перейняла функції церкви [20, с. 1].

19 січня 1919 р. більшовицький уряд в Україні видав декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», керуючись відповідним декретом Раднаркому РСФРР. Головні положення вказаного документа були наступними: відокремлення церкви від держави; заборонялось обмежувати свободу совісті; скасування релігійних обрядів та церемоній в державній сфері; заборонялося ухилення від виконання громадянських обов'язків з огляду на релігійні переконання; акти громадянського стану переходили у виключне відання світської влади; церковне майно проголошувалось «народним надбанням»; відокремлення школи від церкви, а викладання предметів релігійного характеру заборонялось [19, с. 35,36]

Окремим декретом церковно-монастирське майно переходило до відання Наркомату соціального забезпечення. Земельні, лісові угіддя, маєтки, будинки, та храми передавали місцевим радам. Останні мали право передавати їх у користування релігійним громадам [19, с.93].

Всі священнослужителі церкви вважались нелегальними діячами, легальними лише були групи з мирян, котрі орендували у держави церковне приміщення. Це стало головною причиною подання заяв жителями краю на оренду церковного приміщення. На території нашого краю зафіксовано значну кількість прикладів подібних заяв. Зокрема, заяви з проханням передати у користування церковне майно розглядала Ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави при Липовецькому повітовому бюро юстиції [3, с. 3]. У протоколах засідання Ліквідаційної комісії від 3 лютого 1922 р. зазначено : «...передати Я. Пундику та Ф. Фартумському та іншим, в кількості 50 чол., в безкоштовне та безстрокове користування богослужбових приміщень з богослужбовими предметами в с. Копіївка» [3, с. 5], «...передати в безкоштовне, безстрокове користування Ф. Вінницькому, Е. Карамельщику та іншим, всього 35 чол. богослужбового приміщення (Собору) з богослужбовими предметами в м. Липовці...» [3, с.6], «...передати С. Цикуру, Ф. Бондарю та іншим... в безстрокове, безкоштовне, користування богослужбових приміщень в м. Монастирищі [3, с. 7].

Церква була позбавлена права юридичної особи. Все майно церков було взято на облік і знаходилось під пильним контролем ліквідаційних комісій, про що свідчать протоколи їх засідань [3, с. 1,2].

Антицерковна пропаганда стала частиною загального наступу на свідомість громадян з метою їх виховання в дусі комуністичної ідеології. Здійснювались заходи направлені на ліквідацію старих форм життя та насадження нових. Насамперед населення звикало до нових революційних свят та подій – Міжнародного дня солідарності трудящих (1 травня), Свято Комінтерну (1 липня), день народження К. Маркса (5 травня), річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ольгопільська повітова комісія розглядала справу амністії, присвячену святу Першого травня [5, с. 11], а Ольгопільське повітове бюро юстиції переглядало справу амністії громадян, що відбувають покарання у зв'язку з четвертою річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції [6, с. 22]. Подібних прикладів амністії громадян чи полегшення становища ув'язнених, приурочених до окремих комуністичних свят, чимало. Таким способом керівництво виховувало у громадян відчуття важливості даних подій і спонукало забувати старі церковні свята [4, с. 7].

Агітаційно-пропагандистський відділ Подільського губернського комітету КП(б)У у своєму звіті за 5-25 травня 1921р. подав таку інформацію: «Празднование 1 мая носило исключительно народный характер и проведено было на улице. Несмотря на дождливую погоду шестивие по

.....
городу, карнавал, парад и летучие митинги имели место во всех пунктах, которые были заранее для этой цели предназначены. Воинские части и рабочие организации собрались на площади, где после выступления ряда ораторов началось чествование героев труда и Красной Армии. Вечером были уличные и закрытые кино. 5 мая – день рождения Карла Маркса был отмечен народным гулянием в саду, где сделан был доклад о жизни деятельности К. Маркса» [17, с. 71].

Особлива увага приділялась молоді краю, яка в насамперед повинна стати носієм комуністичної ідеології. Місцева газета «Вісти», від 8 липня 1921, розмістила таку інформацію: «Свято в честь Комінтерну молоді. Гайсин. Перше липня урочисто відсвятковано червоною молоддю Гайсина. Після зборів більш як 300 чол. з революційними піснями й оркестром музик пройшли в місто з демонстрацією» [1, с. 2]. Активні партійні та комсомольські діячі прагнули відвернути молодь від шанування традиційних християнських свят, міцно укоріненних серед сільської молоді. Замість традиційного Різдва, комсомольці почали організовувати так зване «комсомольське Різдво». Якщо не змогли різко викоринити святкування Різдва, то прагнули хоча б підмінити його зміст. Форма свята ніби традиційна, але зміст протилежний, замість народження Христа народження нового життя та інші комуністичні гасла [15, с. 4].

Селянські організації КСМУ активно взялись за роботу, закликаючи молодь одержувати знання, ставати свідомими громадянами Радянської Республіки, взяти участь у боротьбі з бандітизмом [1, с. 3].

Газети «Вісти», «Молодий незаможник», «Известия», «Червоний край» завжди були наповнені лозунгами: «Хай живе Радянська влада», «Хай живе Червоне Поділля», «Хай живе пролетарська революція». Крім місцевої преси, на Вінничині розповсюджувались антирелігійні видання загальнореспубліканського характеру, зокрема київські видання: журнал «Безвірник», газета «Безбожник» та харківський «Войовничий безвірник». Метою існування подібних видань була дискредитація Православної Церкви, її кліру в очах суспільства, насадження атеїзму. Висміювання священників, церковних людей, формування відповідного образу служителів культу здійснювалось за правилом: «над чим сміються, те не поважають».

Атеїстична сатира та гумор всіляко заохочувались. Дискредитація священнослужителів велась цілеспрямовано, їх показували пережитком минулого, перешкодою на шляху комуністичного будівництва. Така політика давала результати. Поступово формувалось суспільство, значна частина якого мала войовничі атеїстичні погляди та виправдовувала жорстокість щодо єпископів, священників, монахів. Суспільство певною мірою було підготовлене до масових насильницьких дій, та репресій щодо церковних діячів, що розпочалися з початком 30-х рр. XX ст.

На I Всеукраїнському з'їзді спілок безвірників у Харкові в 1928 р. представник ЦК КП(б)У Маркітан у своєму виступі так визначив головні завдання політики партії щодо церкви: «В нашій країні релігія й релігійні організації теж є перешкодою, є гальмом нашого розвитку. Всі – партія, комсомол, професійні організації, кооперативні, літературні, громадянські організації радянського суспільства і державні органи мусять внести в плани своєї діяльності заходи для сприяння і проведення антирелігійної пропаганди. Нам потрібно звернути більшу увагу на використання театрів для цього фронту боротьби, кіно, наших щоденних газет і таке інше» [16, с.51].

Якщо антирелігійна діяльність всіляко підтримувалась, то релігійна пропаганда була заборонена, про що свідчить Конституція 1924 р. У 1925 р. були заборонені будь-які релігійні процесії та церковні служби поза церковними стінами без спеціального письмового дозволу місцевої влади. Згідно закону 1929 р. «Про релігійні об'єднання» релігійним громадам дозволялося лише відправлення культів у храмах та молитовних будинках, а просвітницька та благодійна діяльність категорично заборонялася. Лише приватне навчання релігії батьків своїх дітей не вважалось пропагандою [13, с. 41].

Так, впродовж 20-х років XX ст. антирелігійна пропаганда стала невід'ємним чинником політики радянської влади, діяльність проти церкви стала складовою частиною комуністичного будівництва та застосовувалась поряд з іншими методами впливу на суспільство. Партійні, державні, комсомольські організації, а також газети, журнали, театр, кіно, будь-які культурні акції стали виразниками політики «войовничого атеїзму». Подільський край, де міцно зберігались християнські традиції, в 20-х роках XX ст. перебував під пильним прицілом антирелігійної політичної пропаганди, церква та православне населення краю прагнуло зберегти свою віру, вистояти в умовах тотальної антирелігійної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вісти. 1921. 8 липня. С. 2-3.
2. Галамай О.М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х рр.. XX ст. на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету

- ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. ВДПУ ім.. М. Коцюбинського. Вінниця. 2001. Випуск 3. 276 с.
3. Держархів Вінницької області. Ф. Р-456. Оп. 1. Спр. 43. 38 арк.
  4. Держархів Вінницької області. Ф. Р-456. Оп. 2. Спр. 21. 11 арк.
  5. Держархів Вінницької області. Ф. Р-1065. Оп. 1. Спр. 3. 18 арк.
  6. Держархів Вінницької області. Ф. Р-1065. Оп. 1. Спр. 29. 37 арк.
  7. Зінченко А.Л. Благочестя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. Київ: Освіта. 1993. 256 с.
  8. Зінько І. Ю. Антирелігійна політика радянської влади на Вінниччині у 20-30-х рр.// Вінниччина: Історія та сучасність. Збірник матеріалів. Вінниця. 2002. С.147.
  9. Зінько О. В. Література 20-х років ХХ ст. про участь молоді в релігійному та антирелігійному рухах доби національно-культурного відродження України. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.. М. Коцюбинського. Серія: Історія. ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вінниця. 2001. Випуск 3. 276 с.
  10. Історичні хроніки: Декрет про землю 1917 р.// minagro.gov.ua/node/24864
  11. Лаврик Г. Зовнішній вияв релігійних вірувань у світлі вимог і мотивів здійснення свободи віросповідання у радянській Україні 1919 – 1920-х рр.// Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2004. №2. С.341-347.
  12. Лаврик Г. Релігійні свята в «соціалістичному» календарі // Людина і світ. 2003. №10. С. 35-40.
  13. Лагодич М. Правове становище РПЦ в 1917 – 45 рр. // Богословський вісник: збірник наукових праць. Чернівці: Рута. 2009. Випуск №2. С. 39-48.
  14. Ленин В.И. Полное собрание сочинений (5 издание). Москва: Издательство политической литературы. 1968. Т. 17. 656 с.
  15. Молодий незаможник. 1922. № 2. С. 4.
  16. Перший Всеукраїнський з'їзд спілок безвірників // Безвірник. 1928. № 6-7 (червень-липень). С. 51- 55.
  17. Поділля в період відбудови народного господарства (1921 -25 рр.). Збірник документів та матеріалів. Вінниця. 1957. 627 с.
  18. Слободянюк Е.П. Нищення монастирів Поділля // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Хмельницький. 1995. С. 217-219.
  19. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год. 558 с.// <https://uk.wikisource.org/w/index.php?title>
  20. 19.01.1919 – Більшовицький уряд України ухвалив декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Територія терору // territorterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=555

Михаил Панасюк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, аспирант (Украина)

Антицерковная деятельность советской власти как неотъемлемая составляющая политики формирования коммунистического общества в 20-х годах ХХ в. (на материалах Подолья)

Аннотация. В статье исследуется антицерковная деятельность советской власти в 20-х гг. ХХ в. на территории Подолья, суть партийного подхода в отношении религиозных вопросов и условия существования православных общин. Уделяется внимание распоряжением партийных органов в данной сфере, деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства и антирелигиозной пропаганде как способа воздействия на общественное сознание.

Ключевые слова: советская власть, антирелигиозная пропаганда, Ликвидационные комиссии, декреты, атеистическая сатира, Безбожник.

ABSTRACT

Mykhailo Panasiuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, graduate (Ukraine)

Soviet power anti-church activity as an integral part of the forming policy of a communist society in the 20s of the 20th century (on Podillya materials)

From the first days of being in power, the Bolshevik activists launched an active communist propaganda. Soviet power decrees limited the church influence on the society, deprived of its legal actions. All the priests became illegal people, and church property was declared as "a national heritage".

Residents had to rent church buildings from the state, in the territory of our region there were a large number of applications for the transfer of church premises for the state free use.

Anti-church propaganda was accomplished to cultivate the spirit of communist ideology among the citizens. The population became accustomed to the new revolutionary holidays: May 1st, October Revolution, Karl Marx's birthday, and others.

Special attention was paid to the young people, the Komsomol leaders were eager to distract the young generation from the worshipping of Christian holidays.

Atheistic satire and humor were encouraged. The priests were called as the relic of the past, an obstacle to the communist construction way.

The church activists were satirized at on the pages of both the republican and local newspapers and magazines. The newspapers "Visty", "Young Negligent", "Izvestia", "Bezvirnyk" worked especially actively in this regard. The clerics' discrediting was done purposefully, the Soviet government sought to form an appropriate clergymen's image among the population. Anti-church policy gave its results. Gradually a society was formed, which most members had warlike atheistic views and justified the cruelty of bishops, priests, and monks.

Party and Komsomol organizations, professional, cooperative, literary, and public organizations were not allowed to organize educational and charity work, to carry out divine services outside the church. The Orthodox population lived in Podolsky Krai sought to preserve its faith in the difficult conditions of the anti-religious war.

Key words: Soviet power, antireligious propaganda, eliminative commissions, decrees, atheistic satire, unbeliever (atheist).

REFERENCES:

1. Visty. 1921. 8 lypnja. S. 2-3
2. Ghalamaj O.M. Realizacija polityky vidokremlennja cerkvy vid derzhavy u 20-kh rr.. XX st. na Podilli // Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu im.. M. Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija. VDPU im.. M. Kocjubynsjkogho. Vinnycja. 2001. Vypusk 3. 276 s.
3. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R-456. Op. 1. Spr. 43. 38 ark.
4. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R-456. Op. 2. Spr. 21. 11 ark.
5. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R-1065. Op. 1. Spr. 3. 18 ark.
6. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R-1065. Op. 1. Spr. 29. 37 ark.
7. Zinchenko A.L. Blaghovistja nacionaljnogho dukhu. Ukrajinsjka cerkva na Podilli v pershij tretyni XX st. Kyjiv: Osvita. 1993. 256 s.
8. Zinjko I. Ju. Antyrelijhijna polityka radjanskoji vlady na Vinnychchyni u 20-30-kh rr..// Vinnychchyna: Istorija ta suchasnistj. Zbirnyk materialiv. Vinnycja. 2002. S.147.
9. Zinjko O. V. Literatura 20-kh rokiv XX st. pro uchastj molodi v religijnomu ta antyrelijhijnomu rukhakh doby nacionaljno-kuljturnogho vidrozhennja Ukrainy. Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu im.. M. Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija. VDPU im.. M. Kocjubynsjkogho. Vinnycja. 2001. Vypusk 3. 276 s.
10. Istorychni khroniky: Dekret pro zemlju 1917 r.// minagro.gov.ua/node/24864
11. Lavryk Gh. Zovnishnij vyjav religijnjnykh viruvanij u svitli vymogh i motyviv zdijsnennja svobody virospovidannja u radjanskij Ukraini 1919 – 1920-kh rr.// Visnyk Nacionaljnoji akademiji derzhavnogho upravlinnja pry Prezidentovi Ukrainy. 2004. №2. S.341-347.
12. Lavryk Gh. Religijnij svjata v «socialistychnomu» kalendari // Ljudyna i svit. 2003. №10. S. 35-40.
13. Laghodych M. Pravove stanovyshe RPC v 1917 – 45 rr. // Boghoslovskij visnyk: zbirnyk naukovykh pracj. Chernivci: Ruta. 2009. Vypusk №2. S. 39-48.
14. Lenyn V.Y. Polnoe sobranje sochynenyj (5 yzdanye). Moskva: Yzdatelstvo polytycheskoj lyteratury. 1968. T. 17. 656 s.
15. Molodyj nezamozhnyk. 1922. № 2. S. 4.
16. Pershij Vseukrajinsjkij z'jizd spilok bezvirnykiv // Bezvirnyk. 1928. № 6-7 (chervenij-lypenj). S. 51-55.
17. Podillja v period vidbudovy narodnogho ghospodarstva (1921 -25 rr.). Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. Vinnycja. 1957. 627 s.
18. Slobodjanjuk E.P. Nyshhennja monastyriv Podillja // Podillja i Volynj u konteksti istoriji ukrajinsjkogho nacionaljnogho vidrozhennja. Khmeljnycjkij. 1995. S. 217-219.
19. Sobranje uzakonenyj y rasporjazhenyj roboche-krestijanskogho pravytelstva Ukrainy za 1919 ghod. 558 s.// <https://uk.wikisource.org/w/index.php?title>
20. 19.01.1919 – Biljshovycjkij urjad Ukrainy ukhvalyv dekret pro vidokremlennja cerkvy vid derzhavy ta shkoly vid cerkvy. Terytorija teroru //territorterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=555

Статтю надіслано до редколегії 19.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.05.2019 р.

Сергій Гальчак

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Становище подільських репатріантів – представників інтелігенції в умовах сталінської диктатури післявоєнного періоду

Анотація. Під час нацистської окупації України на примусові роботи до Третього райху було насильно вивезено майже двісті тисяч уродженців Вінницької та Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької) областей, де вони були безправними рабами. Після закінчення Другої світової війни та повернення додому недавно «остарбайтери» опинилися в не менш скрутному становищі. У статті висвітлюються соціально-побутові, виробничі проблеми, з якими зіткнулися колишні східні примусові робітники із числа інтелігенції в перші повоєнні роки, повернувшись на рідне Поділля, ставлення до них місцевих органів партійно-державної влади, держави.

Ключові слова: «остарбайтери», примусові східні робітники, репатріанти, освітяни, працівники культурно-освітньої сфери, командно-адміністративна система.

Здобуття Україною незалежності розширило коло науковців-дослідників, активізувало їхній інтерес до ще недостатньо вивченої теми – долі українських «остарбайтерів», впродовж багатьох десятиліть обійденої увагою радянською історіографією. В результаті останнім часом з'явилася низка дисертаційних досліджень, монографій, статей, котрі тією чи іншою мірою висвітлюють цю проблематику. Зокрема, її численні аспекти достатньо ґрунтовно та глибоко розкрито в дисертаціях О. В. Потильчака [1], Т. Д. Лапан [2], Т. В. Пастушенко [3], А. В. Мелякова [4], С. Д. Гальчака [5; 6], в його монографіях [7; 8; 9], у статтях М. Баки [10], О. В. Забронець [11], Д. Букалова [12], В. Холодницького [13], О. В. Буцько [14; 15; 16] та ін. Однак впадає у вічі, що згадані праці в основному присвячені висвітленню насильницьких депортацій цивільних примусових робітників зі Сходу, зокрема, близько двохсот тисяч подолян – уродженців Вінницької та Кам'янець-Подільської областей, їхній рабській праці, поневірянням на нацистській каторзі, репатріації невільників на Батьківщину тощо. Недостатньо ж розкритою, науково проаналізованою залишається висвітлення долі колишніх «остарбайтерів» після повернення в СРСР, їхнього життя в умовах повоєнної радянської дійсності.

Мета пропонованої статті – певний аналіз зрізу соціально-побутових, виробничих проблем, з якими зіткнулися колишні східні примусові робітники із числа інтелігенції в перші повоєнні роки, повернувшись на рідне Поділля, ставлення до них місцевих органів партійно-державної влади та сталінської держави в цілому. Дефіцитом відповідних досліджень зумовлена актуальність публікації.

Як засвідчують архівні документи, джерела усної історії, найбільшу кількість репатріантів було розподілено у сільськогосподарське та промислове виробництво. Своєю працею вони відроджували зруйновані індустріальні підприємства країни, численні промислові об'єкти рідного краю. Крім об'єктивних труднощів, пов'язаних з післявоєнною розрухою, їм постійно доводилося терпіти образи, необґрунтовані підозри як до неблагонадійної категорії населення, а то й відкрити зневагу. Як і в Німеччині, вкрай незадовільними були їхні житлово-побутові умови. Існували проблеми з харчуванням, можливістю придбання необхідного одягу та взуття. Повернувшись додому, вони не стали, як їм уявлялось, вільними людьми, а виявились безправними виконавцями волі командно-адміністративної системи, від яких при вкрай низькій заробітній платі повсюдно вимагалась лише праця.

Не була милосерднішою доля і до репатріантів, які поповнили ряди міської та сільської інтелігенції. Повернувшись з нацистської каторги, вони застали руїни і згарища на місці колишніх соціально-культурних об'єктів, де працювали чи навчалися до війни. Так, у м. Вінниці загарбники перетворили в руїни два інститути – педагогічний і медичний, три технікуми, шістьнадцять шкіл, шість дитсадків, три дитячі ясла, а також оперний театр, обласну бібліотеку ім. К. А. Тимірязєва, дитячу бібліотеку, кінотеатр «КІМ», готель «Савой», обласну лікарню ім. М. І. Пирогова, будинок Червоної армії, багато інших установ [17]. В Іллінцях ними було зруйновано приміщення райлікарні, дитячої консультації, аптеки, школи, бібліотеки, технікуму [18, С. 246]. У м. Могилеві-Подільському було знищено всі будівлі уздовж трикілометрової набережної Дністра [18, с. 427]. Величезної шкоди завдали окупанти м. Тульчину. Крім промислових об'єктів вони знищили значну частину шкільних приміщень, пошту, адміністративні споруди. Напівзруйнованими виявились приміщення технікумів, дитячих ясел, садків, кінотеатр [18, с. 637]. Неначе смерч

пронісся над селом Брицьким Липовецького району: зруйновано всі будівлі, зокрема, школу, клуб, приміщення споживчої кооперації [19]... Всього у Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях гітлерівці зруйнували 503 лікарні, поліклініки, амбулаторії, 1506 шкільних будинків, 407 дитячих закладів, 1999 клубів, театрів, музеїв, червоних кутків, понад 200 бібліотек [20].

І лікарям, і вчителям, і працівникам культури довелося жити та працювати у вкрай нелегких умовах. Наприклад, лікарня в районному центрі Томашпіль розміщувалась у пристосованих будівлях, частина яких перебувала в стані руйнування. Стаціонарне відділення містилось у старому, аварійному і тісному приміщенні, де стояло 40 зламаних ліжок. Дуже часто через відсутність місць хворі лежали в холодному коридорі. Поліклініка знаходилась у пристосованій старій, з прогнилими балками будівлі, яка мала 6 кімнат. Приміщення було фактично непридатним для ремонту.

Жіночо-дитяча консультація в цій же лікарні розташовувалась у приміщенні з 3 кімнат з однією спільною приймальною, де перебували здорові і хворі, дорослі й діти. Районна лікарня в Томашполі не мала ніякого транспорту для підвезення хворих, що ставало причиною запізнілої і невчасної лікарняної допомоги хворим. У районі не було рентгено- і фізіотерапевтичного кабінетів [21].

У навчальних закладах не вистачало не те що необхідного приладдя, а досить часто і парт. Було холодно. Більшість учнів не мали підручників, зошитів, писали на шматках паперу.

«...У приміщенні всюди солома, стіни і груба від диму почорніли..., не впізнати чи це клас, чи це кузня», – таким, наприклад, побачили перевіряючі приміщення Грабарівської школи колишнього Яришівського району на Вінничині [22].

«...Великою проблемою стала завошивленість шкіл. При перевірці встановлювались непоодинокі факти, що на педиккульоз страждали не тільки діти, але і вчителі. Як наслідок, відбувся спалах сипного, черевного тифу та дизентерії, а через відсутність необхідних медикаментів зростає відсоток смертності...» [23].

Не в кращому стані були і клуби та бібліотеки, в яких довелося працювати працівникам культури. Так, у с. Махаринцях Козятинського району бібліотечний заклад розмістили у залізничному вагоні [24]. У селах Кальник, Копіївка, Криштопівка, Леухи, Слободище, Рахни, Яструбинці колишнього Дашівського району книгозбірні тіснились у кімнатах площею до дванадцяти квадратних метрів. У Рахнянській бібліотеці за умов крайньої тісноти видача книг здійснювалась через вікно [25]. Клуб селища Ладижин Тростянецького району розміщувався в орендованому бараці, який не опалювався і, до того ж, перебував в аварійному стані [26]. Мешканці с. Селище Шепетівського району скаржились у вищі інстанції, що голова місцевого колгоспу П. Денисюк взагалі перепрофілював сільський заклад культури, розмістивши у ньому телят [27]...

Важкі умови післявоєнної відбудови негативно позначились на добробуті міської і сільської інтелігенції, насамперед, репатріантів. Поглиблювала їхні труднощі й сама держава, яка фінансувала галузі освіти та культури по залишковому принципу, виділяючи на їх розвиток, оплату праці загалом мізерні кошти. Так, зарплата тих же освітян залежала від фахової категорії та педагогічного стажу працюючих і становила 350 – 600 крб. При цьому вчителі сільської місцевості отримували на 25 – 75 крб. менше, ніж їхні колеги з міст і робітничих селищ [23, с. 259]. Незважаючи на прийняті урядові постанови щодо порядку своєчасної виплати заробітної плати освітянам [28], серйозною проблемою повоєнного періоду залишалось зростання заборгованості по ній. Наприклад, у Вінницькій області за січень 1947 року вона становила 81 тис. крб., за лютий – 129 тис. крб., за березень – 100 тис. крб., а на січень 1948 р. – 976 тис. крб. [29].

До того ж заробітна плата вчителів істотно відставала від державних цін на промислові товари і продукти харчування. Фактичний прейскурант цін на промислову продукцію був таким: бавовняні штани коштували 60 – 70 крб., наручний годинник – 360 крб., радіола – 1000 крб., коверкотовий костюм – до 1500 крб. [30]. Отримуючи мізерну зарплату, вчитель не міг придбати необхідні речі для свого вжитку [23, с. 259].

Із тих же архівних джерел дізнаємось, що на продукти харчування і промислові товари влада запровадила пайкові норми. Ціни на ці товари були нижчими за комерційні. Відповідно до них Наркомторг повинен був забезпечити вчителя 9 кг борошна на місяць, або 500 г хліба на день на основного працівника і 5 кг 400 г борошна на місяць, або 300 г хліба на день на утриманця (в основному дітей); 1 кг цукру, 1200 г солі, 100 г чаю, 400 г мила, 3 – 6 л керосину щоквартально на основного працівника. Проте вчителі несвоєчасно отримували передбачену норму харчів, про що свідчить низка скарг про порушення державних гарантованих норм постачання хлібом та іншими продуктами і промкраном, що надійшли до Вінницького обкому та ЦК КП(б)У. Так, наприклад, у Тульчинському районі райвиконком систематично зменшував норму хлібного пайка для вчителів і їх утриманців, систематично затримувалась видача пайків, у Чечельницькому районі завідувач РВНО допустився грубого порушення у розподілі серед

освітян промкрану [31]. В інших районах мали місце факти, коли вчителі безперерійно отримували лише хліб і більше нічого, а в Мурованокуріловецькому районі – лише кукурудзяне борошно, утриманців вчителів не повністю забезпечували хлібними пайками [32]...

Грубо порушувалася постанова РНК СРСР від 25 серпня 1943 р., яка зобов'язувала Центроспілку провести одноразовий продаж сільським освітянам спеціального промислового товару на суму 500 крб. на одну особу та отоварювати промтоварні картки й ордери, які видавали відділи народної освіти. Однак, крім видачі карток і ордерів, справа не рухалася [33]. Для вчителів міських шкіл наряди на промтовари не видавалися, але натомість облторгвідділами у 1947 р. були виділені деякі товари з фондів місцевої промисловості [34].

Такі речі, як пальто, костюми, взуття та білизна, постачалися в дуже малій кількості й досить часто не за прямим призначенням, багато товарів розбазарювалося. До того ж ціни на промислові товари, особливо для вчителів сільської місцевості, були надто високими і вищими у 2 – 2,5 рази від цін на такі ж товари, що продавалися в містах, внаслідок чого частина вчителів відмовлялася від талонів і товар передавався для масового розпродажу.

Особливо ускладнилася ситуація з осені 1946 року, коли Україну вразив голод. Він вплинув на те, що для освітян істотно зменшили передбачену видачу хліба, борошна тощо [23, с. 259].

Щоб хоч частково підтримати освітян, було видано наказ РНК УРСР про організацію спеціальних їдалень для освітян в обласних центрах та містах обласного підпорядкування [35]. Однак це не вирішувало критичну ситуацію, до того ж, як свідчать факти, виконання наказу проходило незадовільно.

Говорити відкрито про голод вчителям заборонялось, а їх виступи розцінювалися як результат незадовільного проведення політико-виховної роботи, або ж, як виразник «нездорового настрою». Наслідком відвертого висловлювання погляду на причини та жахіття голоду ставало звільнення з роботи.

Представники інтелігенції, які, крім цього, ще й плекали надію на відродження державності України, зазнавали репресивного впливу. Підвищена пильність з боку адміністративно-каральних державних органів, насамперед, проявлялась до тих, хто повернувся з Німеччини і потенційно міг бути носієм ворожої ідеології марксизму-ленінізму. Так, уродженець с. Мінівці Дунаєвецького району М. Ю. Чухрій, який працював директором Будилівської неповної середньої школи Козівського району Тернопільщини, був заарештований 19 червня 1947 р. як український націоналіст за статтями 54³ та 54¹⁰ ч. 2 КК УРСР. За вироком Кам'янець-Подільського обласного суду 4 березня 1948 р. його засуджено до 25 років виправно-трудових таборів з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією особистого майна [36].

Незадовільно виконувалась і постанова про виділення учителям присадибних земельних ділянок та випасів для худоби. У партійні та державні органи часто надходили скарги освітян про відмову в наділенні їх городами, присадибними ділянками та про їх значне зменшення (норма становила не більше 0,25 га на родину вчителя) [23, с. 260].

Виключно гостро стояла житлова проблема. Наприклад, на початку 50-х років із загальної кількості 462 учителів Літинського району жили у власних квартирах – 153, школах – 106, в комунальних квартирах – 9, у найманих – 119. Незважаючи на те, що в найманих квартирах проживало 119 учителів, трирічні плани будівництва житлових будинків при сільських школах Літинського району виконувались незадовільно. Із запланованих на 1951 – 1953 рр. п'яти житлових будинків було не побудовано й не пристосовано жодного будинку [37]...

Таке ставлення проявлялось й до медпрацівників, працівників закладів культури як України, так і Поділля. Тисячі їх досить тривалий час змушені були жити в напівзруйнованих будинках, напівпідвальних приміщеннях, землянках.

Оскільки вони не були прямими виробниками матеріальних благ, на місцях не особливо й то турбувались про їхнє працевлаштування за фахом. Так, в інформаційному звіті відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі про роботу у лютому 1946 року читаємо: «...В числі репатріантів прибуло 197 вчителів, із них працюють 108 чол., решта влаштувались на інші види робіт...» [38].

Траплялися випадки, коли репатріантам, щоб влаштуватися за спеціальністю, доводилося «оббивати пороги» високих інстанцій. Архівні документи повідують, зокрема, що перепоною для повернення на роботу фельдшера Кравця стали безпідставні звинувачення Теофіпольського районного відділу охорони здоров'я. Лише після втручання Кам'янець-Подільського облвиконкому він був працевлаштований і працював досить добре [39].

Взагалі, серед інтелігенції станом на 1 січня 1947 року у Кам'янець-Подільській області залишалось непрацевлаштованими 78 учителів, 4 агрономи, 1 лікар із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги [40]. А працевлаштованих, остерігаючись їх політичної неблагонадійності, не поспішали висувати на керівні посади. Так, станом на 1 січня 1949 року на Кам'янець-

Подільщині із числа колишніх «остарбайтерів» лише 2 чол. працювали директорами шкіл, 5 чол. – головами колгоспів [41]...

Отже, репатріанти-«остарбайтери», які поповнили ряди міської і сільської інтелігенції Поділля, знаходились у надзвичайно скрутному становищі, їхнє матеріальне забезпечення було вкрай злидним, помешкання – холодними і незатишними. Чимало працівників взагалі не мали власного житла, як і перспектив на його отримання. Незадовільними були умови праці. Заробітна плата працівників культурно-освітніх галузей була низькою і видавалася нерегулярно.

З боку держави до них постійно проявлялась надмірна підозрілість – як до найбільш потенційних носіїв ворожої соціалістичному ладу ідеології.

Вони були такими ж безправними громадянами, як і абсолютна більшість трудового населення країни, що зазнавало постійних утисків з боку партійно-державних владних структур.

У плані подальшого розкриття аспектів пропонованої проблематики доречним бачиться дослідження адаптації в суспільстві та соціальної реабілітації колишніх «східних робітників», зокрема, репатріантів, приналежних до міської та сільської інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації // Дис. канд. істор. наук: 07.00.01: історія України. К., 1999. 205 с.
2. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945) // Дис. канд. істор. наук: 07.00.01: історія України / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2005. 235 с.
3. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) // Дис. канд. істор. наук: 07.00.01: історія України / Інститут історії України НАН України. К., 2007. 242 с.
4. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр. // Дис. канд. істор. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 205 с.
5. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947 рр.) // Дис. канд. істор. наук: 07.00.01: історія України / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2003. 211 с.
6. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників райху в Україні (1945 – 2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти // Автореферат. дис. док. істор. наук: 07.00.01: історія України / Інститут історії України НАН України. Київ, 2012. 40 с.
7. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукерня», 2004. 344 с.
8. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.). Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. 768 с.
9. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників райху в Україні (1945 – 2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля). Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. 512 с.
10. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. Вип. 15. К., Донецьк: Рідний край, 2001. С. 185–190.
11. Забронець О. В. Волинські остарбайтери (1941 – 1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. С. 107 – 126.
12. Букалов Д. Остарбайтеры Донбасса // Корни травы: Сб. статей молодых историков. М.: Мемориал, 1996. С. 155 – 159.
13. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. Т. 4. С. 414 – 425.
14. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946 // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. К., 2005. Вип. 9. Ч. 3. С. 206 – 212.
15. Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944 – 1946) // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип. 1. К., 1997. С. 143 – 158.
16. Буцько О. В. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. Вип. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 1998. С. 148 – 162.

- Вінниця: Историчний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. Вінниця: Книга-Вега, 2007. С. 218.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Олійник А. Ф. (гол. редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії (інститут історії АН УРСР), 1972. 779 с.
18. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4422. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 14 зв. 76 арк.
19. Держархів Вінницької області. Ф. П – 136. Оп. 13. Спр. 62. Арк. 6.
20. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 863. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 90.
21. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. Вінниця: Книга-Вега, 2005. С. 204.
22. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 572. Арк. 102.
23. Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1941 – 1958 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2006. С. 260.
24. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4971. Оп. 8. Спр. 20. Арк. 13. 69 арк.
25. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 8. Спр. 123. Арк. 18.
26. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4971. Оп. 8. Спр. 21. Арк. 16.
27. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 192.
28. Половодов А. Г. Заробітна плата працівників установ народної освіти: Збірник законодавчих та інструктивних матеріалів. Львів, 1956. С. 6–7.
29. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4897. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 3; 23.
30. Сборник городских и сельских цен. Стат. сборник. М., 1947. С. 166; 167; 528.
31. Держархів Вінницької області. Ф. П – 136. Оп. 13. Спр. 195. Арк. 45.
32. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 4897. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 154.
33. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 18. Арк. 265.
34. Держархів Вінницької області. Ф. П – 136. Оп. 12. Спр. 178. Арк. 96.
35. ЦДАВО України. Ф. 166, Оп. 15, Спр. 133, Арк. 15.
36. Місінкевич Л. Л. Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 73.
37. Держархів Вінницької області. Ф. Р – 2700. Оп. 6. Спр. 648. Арк. 31; 58.
38. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 338. Оп. 14. Спр. 2. Арк. 10.
39. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 338. Оп. 14. Спр. 3. Арк. 6.
40. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 338. Оп. 14. Спр. 8. Арк. 4.
41. Держархів Хмельницької області. Ф. Р – 338. Оп. 14. Спр. 6. Арк. 109.

Сергей Гальчак

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**Положение подольских репатриантов – представителей интеллигенции
в условиях сталинской диктатуры повоенного периода**

Аннотация. Во время нацистской оккупации Украины на принудительные работы в Третий рейх было насильственно вывезено почти двести тысяч уроженцев Винницкой и Каменец-Подольской (теперь: Хмельницкой) областей, где они были бесправными рабами. После окончания Второй мировой войны и возвращения домой недавние «остарбайтеры» оказались в не менее неблагоприятной ситуации. В статье освещаются социально-бытовые, производственные проблемы, с которыми столкнулись бывшие восточные принудительные рабочие с числа интеллигенции в первые послевоенные годы, возвратившись в родное Подолье, отношение к ним местных органов партийно-советской власти, государства.

Ключевые слова: «остарбайтеры», принудительные восточные рабочие, репатрианты, просвещенцы, сотрудники культурно-образовательной сферы, командно-административная система.

ABSTRACT

Serhii Galchak Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)**The situation of Podilsky repatriates – representatives of the intelligentsia in the conditions of the Stalinist dictatorship of the post-war period**

During Nazi occupation of Soviet territories, in particular Ukraine, a separate large group of enslaved people appeared – “ostarbiters”. So, only from Vinnytsia and Kamyanets-Podilska (now it is Khmelnytska) regions almost 200 hundred people were forcibly removed to the Third Reich for forced work. On the Nazi servitude they suffered inhuman wanderings, they were disenfranchised slaves. After the end of the Second World War and their returning home, the recent latest slaves were in no less difficult situation as the local bodies of state power suspected them of almost treason of their Motherland and had categorized them as probable enemies of the people, as they worked for the enemies in German economy.

On the basis of numerous archival documents and scientific papers as well as on the promising methodological principles the article covers socio-domestic, production problems faced by former eastern forced workers – residents, of Vinnytsia and Kamyanets-Podilska regions, during the first post-war years, returning to their native land. So, in addition to objective difficulties, associated with the post-war devastation, they constantly had to tolerate insults, unfounded suspicions as to the unreliable category of the population and even feel open disregard. As in Germany, the living conditions were extremely unsatisfactory. Many repatriates had to live in cold dugouts. Because of low wages there were problems with food, they were not able to buy necessary clothing and footwear. The material production base was unsatisfactory because during the passing fronts and military actions many schools and other social and cultural objects were destroyed, that's why they had to work in adapted semi-destroyed buildings, all that multiplied the existing difficulties.

The proposed scientific article also covers the everyday life of Soviet reality, conditions, in which the former civilian slaves of the Reich – the victims of two dictatorships, had to adapt to a new life. In general they seemed to be on the sidelines of Soviet society, becoming a secondary socium.

Key words: «ostarbiters», repatriates, forced eastern workers, workers of cultural-educational sphere, command-administrative system.

REFERENCES:

1. Potylchak O. V. Eksploatacija trudovykh resursiv Ukrainy ghitterivsjkoju Nimechchynuju u roky okupaciji // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy. K., 1999. 205 s.
2. Lapan T. D. Verbuvannja i deportacija naselennja Ukrainy do Nimechchyny ta umovy jogho praci i pobutu u nevoli (1939 – 1945) // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy / Ljvivskij nacionalnij un-t im. Ivana Franka. Ljviv, 2005. 235 s.
3. Pastushenko T. V. Ostarbajtery z Ukrainy: verbuvannja, prymusova pracja, repatriacija (istoryko-socialnij analiz na materialakh Kyjivshhyny) // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy / Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy. K., 2007. 242 s.
4. Meljakov A. V. Masovi dzherela z istoriji deportaciji cyvilnogho naselennja Kharkivshhyny do Nimechchyny v period 1941–1943 rr. // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.06 / Kharkivskij nacionalnij un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv, 2002. 205 s.
5. Ghaljchak S. D. «Ostarbajtery» z Podillja (1942 – 1947 rr.) // Dys. kand. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy / Kharkivskij nacionalnij un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv, 2003. 211 s.
6. Ghaljchak S. D. Stanovyshhe cyvilnykh prymusovykh robitnykiv rajkhu v Ukraini (1945 – 2010 rr.): istorychni, socialjno-pobutovi ta pravovi aspekty // Avtoreferat. dys. dok. istor. nauk: 07.00.01: istorija Ukrainy / Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy. Kyjiv, 2012. 40 s.
7. Ghaljchak S. D. «Skhidni robitnyky» z Podillja u Tretjomu rejku: deportacija, nacystska katorgha, opir ponevoljuvacham. Vinnycja: «Knygha-Vegha» VAT «Vinobldrukarnja», 2004. 344 s.
8. Ghaljchak S. D. Na uzbichchi suspilstva: Dolja ukrajinskykh «ostarbajteriv» (Podillja, 1942 – 2007 rr.). Vinnycja: Merkjuri-Podillja, 2009. 768 s.
9. Ghaljchak S. D. Stanovyshhe cyvilnykh prymusovykh robitnykiv rajkhu v Ukraini (1945 – 2010 rr.): istorychni, socialjno-pobutovi, pravovi aspekty (na materialakh Volyni ta Podillja). Vinnycja: PP Baljuk I. B., 2012. 512s.
10. Baka M. Poltavskij «ostarbajtery» u fashystsjskij Nimechchyni // Istorija Ukrainy. Malovidomi imena, podiji, fakty: Zb. statej. Vyp. 15. K., Doneck: Ridnyj kraj, 2001. S. 185–190.

11. Zabrodecj O. V. Volynski ostarbajtery (1941 – 1945 rr.) // Volynj u Drughij svitovij vijni: Zb. nauk. ta publicyst. st. / Ghol. red. ta uporjad. M. M. Kucherepa. Lucjk: «Volynsjka oblasna drukarnja», 2005. S. 107 – 126.
12. Bukalov D. Ostarbajtery Donbassa // Korny travy: Sb. statej molodykh ystorykov. M.: Memoryal, 1996. S. 155 – 159.
13. Kholodnyckyj V. Repatriacija: z istoriji povernennja zhyteliv Cherniveckoji oblasti, vyvezenykh za jiji mezhi v roky Drughoji svitovoi vijny // II Mizhnarodnyj naukovyj konghres ukrajinsjkykh istorykiv «Ukrajinsjka istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku». Kam'janecj-Podiljsjkyj, 17 – 18 veresnja 2003 r. Dopovidy ta povidomlennja / Ukrajinsjke Istorychne Tovarystvo, Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, Kam'janecj-Podiljsjkyj derzhavnyj universytet. Redaktory: L. Vynar, O. Zavaljnjuk. Kam'janecj-Podiljsjkyj; Kyjiv; Njju-Jork; Ostrogh: Vyd-vo NaUOA, 2007. T. 4. S. 414 – 425.
14. Bucjko O. V. Stvorennya i dijalnistj radjansjkykh orghaniv repatriaciji 1944 – 1946 // Storinky vojennoi istoriji Ukrainy: Zb. statej / NAN Ukrainy. In-t istoriji Ukrainy. K., 2005. Vyp. 9. Ch. 3. S. 206 – 212.
15. Bucjko O. V. Repatriacija ukrajinsjkykh ghromadjan (1944 – 1946) // Storinky vojennoi istoriji Ukrainy: Zb. statej / NAN Ukrainy. In-t istoriji Ukrainy. Vyp. 1. K., 1997. S. 143 – 158.
16. Bucjko O. V. «S vozvrashhenjcem»: sudjba ukrajnskykh ghrazhdan, repatryurovannykh na Rodynu // Storinky vojennoi istoriji Ukrainy: Zb. nauk. pracj. Vyp. 2. K.: Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, 1998. S. 148 – 162.
- Vinnycja: Istorychnyj narys / Ghol. redaktor prof. Podolynnyj A. M. Vinnycja: Knygha-Vegha, 2007. S. 218.
17. Istorija mist i sil Ukrajinskoji RSR. Vinnycjka oblastj / Gholova Gholovnoi redkoleghiji Tronjko P. T.; Redkoleghija tomu: Olijnyk A. F. (ghol. redkoleghiji), Babij M. L., Bovkun V. D. ta in. K.: Gholovna red. Ukr. Rad. Encyklopediji (instytut istoriji AN URSR), 1972. 779 s.
18. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4422. Op. 1. Spr. 18. Ark. 14 zv. 76 ark.
19. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. P – 136. Op. 13. Spr. 62. Ark. 6.
20. Derzharkhiv Khmeljncjkoji oblasti. F. R – 863. Op. 2. Spr. 39. Ark. 90.
21. Romanjuk I. M. Ukrajinsjke selo v 50-ti – pershij polovyni 60-kh rr. KhKh stolittja. Vinnycja: Knygha-Vegha, 2005. S. 204.
22. CDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 572. Ark. 102.
23. Romanecj L. M. Socialjno-pobutovi umovy osvitanja Vinnychchyny v 1941 – 1958 rr. // Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Vyp. KhI. Serija: Istorija: Zbirnyk naukovykh pracj / Za zagh. red. prof. P.S. Ghryghorchuka. Vinnycja, 2006. S. 260.
24. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4971. Op. 8. Spr. 20. Ark. 13. 69 ark.
25. CDAVO Ukrainy. F. 5116. Op. 8. Spr. 123. Ark. 18.
26. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4971. Op. 8. Spr. 21. Ark. 16.
27. CDAVO Ukrainy. F. 4. Op. 1. Spr. 12. Ark. 192.
28. Polovodov A. Gh. Zarobitna plata pracivnykiv ustanov narodnoi osvity: Zbirnyk zakonodavchykh ta instruktivnykh materialiv. Ljviv, 1956. S. 6–7.
29. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4897. Op. 1. Spr. 238. Ark. 3; 23.
30. Sbornyk ghorodskykh y seljskykh cen. Stat. sbornyk. M., 1947. S. 166; 167; 528.
31. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. P – 136. Op. 13. Spr. 195. Ark. 45.
32. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 4897. Op. 1. Spr. 148. Ark. 154.
33. CDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 18. Ark. 265.
34. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. P – 136. Op. 12. Spr. 178. Ark. 96.
35. CDAVO Ukrainy. F. 166, Op. 15, Spr. 133, Ark. 15.
36. Misinkevych L. L. Reabilitacija osvitanja Podilla v 1950-kh rokakh // Osvita, nauka i kuljtura na Podilli. Zbirnyk naukovykh pracj. – Kam'janecj-Podiljsjkyj: OIJuM, 2006. – T. 7: Materialy tretjogho kruglogho stolu «Kuljtura, osvita i prosvitnyckyj rukh na Podilli u XVIII – na pochatku KhKhI st.». S. 73.
37. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. R – 2700. Op. 6. Spr. 648. Ark. 31; 58.
38. Derzharkhiv Khmeljncjkoji oblasti. F. R – 338. Op. 14. Spr. 2. Ark. 10.
39. Derzharkhiv Khmeljncjkoji oblasti. F. R – 338. Op. 14. Spr. 3. Ark. 6.
40. Derzharkhiv Khmeljncjkoji oblasti. F. R – 338. Op. 14. Spr. 8. Ark. 4.
41. Derzharkhiv Khmeljncjkoji oblasti. F. R – 338. Op. 14. Spr. 6. Ark. 109.

Статтю надіслано до редколегії 20.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.05.2019 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:328.132.7(437)«1918/1919»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-83-88>**Олександр Кравчук**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Розбудова інституту президентства у Чехословацькій республіці у 1918-1919 рр.

Анотація. У статті висвітлено розбудову інституту президентства у Чехословацькій республіці у 1918-1919 рр. і внесок Т. Г. Масарика у цей процес. Наголошено, що завдяки розширенню повноважень президента, на чому наполягав Т. Г. Масарик, інститут глави держави перетворився у потужний стабілізаційний елемент у державі. Розбудовуючи інститут президентства, Т. Г. Масарик отримав і реалізував можливість спрямовувати політичний розвиток Чехословацької демократичної держави.

Ключові слова: Чехословацька республіка, конституція, інститут президентства, Т. Г. Масарик, Канцелярія президента республіки, демократія.

Досвід державотворення Першої Чехословацької республіки нерозривно пов'язаний з політичною діяльністю її першого президента Т. Г. Масарика. Він мав вплив на становлення політичної системи Чехословацької республіки у багатьох аспектах, зокрема, у розбудові президентства. В історіографії тема досліджувалася у контексті конституційного (Ю. Бисага [1], К. Лацо [4], В. Павлічек [25], Г. Савчук [7] та інші), політичного розвитку Першої ЧСР і біографії її першого президента Т. Г. Масарика (Є. Броклова [9; 10], Д. Гайкова [11], Я. Галек [12], З. Карнік [14], А. Клімек [15], І. Ковтун [19], Р. Квачек [20], О. Кравчук [3], М. Нагорняк [5], Н. Нарбут [6], Й. Недома [23], Я. Опат [24], Ф. Пероутка [26], С. Полак [27], А. Субігу [29] та інші).

Мета статті – висвітлити розвиток інституту президентства у Чехословацькій республіці у 1918-1919 рр. у контексті державотворчої діяльності Т. Г. Масарика.

Наслідком докорінних політичних зміни у чеських і словацьких землях 28-30 жовтня 1918 р. стало проголошення Чехословацької держави. Водночас у Женеві відбулася зустріч представників внутрішнього і закордонного визвольного руху, на якій було схвалено республіканську форму держави чехів і словаків. Також було погоджено, що посаду президента обійме визнаний лідер визвольного руху – Т. Г. Масарик. Питання повноважень президента не обговорювалися. Як швидко виявилось, політики мали різні уявлення з цього приводу, що незабаром стало частиною політичної боротьби між еміграційною та внутрішньою групами визвольного руху. Представникам еміграції імпонувала модель президентства в США, де голова держави керував урядом [15, с. 111]. Іншу думку мали члени Національного комітету, зокрема, його голова К. Крамарж і лідер впливової аграрної партії А. Швєгла [9, с. 156; 10, с. 15]. Розроблена А. Мейснером і ухвалена Національним комітетом 13 листопада 1918 р. тимчасова конституція наділяла парламент найбільшими владними повноваженнями [30, 1918, с. 30-31]. Головою держави проголошувався президент республіки, функції якого завершувалися після обрання нового президента на основі постійної конституції. Під час перебування президента за межами держави або якщо ця посада була вакантною, його обов'язки виконував уряд. Президент обирався парламентом кваліфікованою більшістю за участі у засіданні двох третин депутатів. Поряд з урядом, голова держави був носієм виконавчої влади із обмеженими повноваженнями [10, с. 15]. Розпорядження президента підлягали підтвердженню одним з міністрів. Президент представляв державу за кордоном, приймав послів, оголошував згідно рішення парламенту війну і надавав йому для схвалення домовленості про мир, проголошувався верховним головнокомандувачем, отримав право амністії, призначення офіцерів, урядовців і суддів, починаючи з VI класифікаційного рівня. Для подолання закону, ветоного головою держави, було достатньо більшості голосів депутатів. Якщо парламент залишав своє початкове рішення, закон вступав в силу і без підпису президента [26, с. 162]. Перед законодавчим органом президент складав присягу, що «буде дбати про добробут республіки і народу і дотримуватися законів». Президент підписував закони спільно з головою уряду і міністрами, відповідальними за їх реалізацію. На президента поширювався імунітет щодо кримінального переслідування. Президент не мав права розпуску парламенту. Тимчасова конституція відводила президенту репрезентативну функцію, як зауважив Т. Г. Масарик, «де-факто без можливості прямого впливу на політичні події» [8, с. 163].

14 листопада 1918 р. Національні збори проголосили встановлення республіки у чеських і словацьких землях та одногосно обрали її першим президентом Т. Г. Масарика. Як згадував чеський політик К. Горачек, це «сприймалося всіма верствами як щось samozрозуміле. Тоді не було в нації популярнішої особистості за нього» [13, s. 280].

На той час Т. Г. Масарик як емігрант перебував у США. Під час світової війни пріоритетом його діяльності було здобуття незалежності, а не докладне опрацювання політичної системи майбутньої держави. У «Проголошенні незалежності чехословацької нації тимчасовим чехословацьким урядом» (18 жовтня 1918 р.), розробленого Т. Г. Масариком [25, s. 155], про посаду президента республіки не згадувалося. Наприкінці Першої світової війни політик вважав, «що ми матимемо республіку, але з диктаторським управлінням на початках», яке здійснюватиме Тимчасова Директорія з представників закордонного і внутрішнього визвольного руху [8, с. 280; 15, s. 112]. Від 1916 р., коли висловився за республіканську форму держави чехів і словаків, він цікавився інститутом президентства на прикладах США, Франції та Швейцарії. Політик дійшов висновку, що для Чехословаччини може бути прийнятна американська або французька модель президентства [22, s. 386-387]. Водночас він усвідомлював, що жоден інститут «не може бути перенесений в іншу країну механічно і неорганічно» і був відкритий до дискусії з цього приводу [22, s. 387]. Власних амбіцій щодо цієї посади Т. Г. Масарик не мав [8, с. 162]. Повідомлення про його обрання парламентом у Празі політик отримав 16 листопада 1918 р. [24, s. 296]. Повертаючись пароплавом до Європи (20-29 листопада 1918 р.), Т. Г. Масарик мав час проаналізувати нову політичну ситуацію в країні. Він вирішив не поступатися у принципових і головних питаннях, «але на всі особисті відрази ... поставив жирний хрест» [24, s. 308]. Не володіючи докладною інформацією про ситуацію, він розмірковував над своєю президентською діяльністю, «ревізував кадастр політично й адміністративно зрілих особистостей; уявляв ... деталі необхідної державної конструкції ... » [8, с. 162]. Значну увагу приділяв написанню першого звернення до парламенту, присвяченого історії визвольної боротьби під час Великої війни та визначенню стратегічних завдань у розбудові демократичної Чехословацької держави. Текст цього документу політик завершив у Франції, звідки відправив його для ознайомлення уряду ЧСР [27, s. 14].

Ще до повернення Т. Г. Масарика, законом від 20 грудня 1918 р. резиденцією голови держави було визначено Празький Град. Оплата праці президента встановлювалася у сумі 500 тис. крон на рік [30, 1918, s. 84].

Повернувшись на батьківщину, Т. Г. Масарик розгорнув активну державотворчу діяльність. Один із її важливих напрямків полягав у розбудові інституту президентства. Т. Г. Масарик відповідально поставився до своєї посади. «Це зовсім не дрібниця – бути першим президентом нової держави, котра не має своєї традиції правління, і репрезентації», – згодом зауважував політик у розмові з К. Чапеком [8, с. 163]. Він вважав, що президент повинен бути сильною особистістю, яка зможе застосувати свій авторитет навіть і там, «де неможливо вирішувати, а тільки радити». Наголошував, що «Президент є одним з небагатьох діячів, які репрезентують єдність держави попри відмінності національні, крайові, соціальні». Ця посада не повинна «бути тільки декорацією, але дійсно ... покликанням...» [28, s. 188-188].

Т. Г. Масарик вважав, що тимчасова конституція «не була належно підготовлена ні теоретично, ні практично», не погоджувався з виключно представницькими функціями голови держави, які вважав «аналогом суворої конституційної монархії (англійської)» [8, с. 163]. У листах до прем'єр-міністра К. Крамаржа, який відбув на Паризьку мирну конференцію, Т. Г. Масарик зауважував, що чеські політики «зробили неможливу конституцію, у якій для президента не було жодного місця» [16, s. 374]. Обмежені повноваження президента контрастували з його авторитетом у новоствореній республіці, здобутих під час успішного керівництва визвольним рухом [27, s. 23-24]. Він категорично наполягав на наділенні президента повноваженнями для активної політичної діяльності [23, s. 205]. Вважав, що конституція повинна врегулювати взаємовідносини президента ЧСР з урядом, парламентом і його комітетами, надати голові держави право законодавчої ініціативи, схвалення проектів уряду та парламенту, участі у нарадах уряду [26, s. 575; 8, с. 163]. Це відповідало потребам тодішньої Чехословаччини, у якій на початку 1919 р. загострилася внутрішньополітична ситуація, зростало незадоволення урядом і парламентом [1, с. 18]. Країна переживала серйозні післявоєнні труднощі, її «роздирали національні і соціальні суперечності» [6, с. 64].

Т. Г. Масарик комплексно підходив до розбудови інституту президентства. Окрім розширення повноважень голови держави, він приділяв увагу створенню Канцелярії президента республіки.

23 січня 1919 р. президент обговорив питання змін до конституції з А. Мейснером [10, s. 14, 37-38], а 5 лютого – написав з цього приводу листа лідеру аграрної партії, в. о. прем'єр-міністра, міністру внутрішніх справ А. Швєглі [17, s. 43]. Категорично проти розширення повноважень президента виступав К. Крамарж у листі до президента від 14 лютого 1919 р.,

обґрунтовуючи це можливістю втрати президентом авторитету внаслідок міжпартійної боротьби [16, s. 315-316]. У відповіді 19 лютого 1919 р. Т. Г. Масарик наголошував: «мусимо домовитись», адже «весь урядовий апарат був і є неготовий – саме це мусить бути відкориговане і власне тепер розбудоване» [16, s. 316]. 28 лютого 1919 р. К. Крамарж просив Т. Г. Масарика не ставити на порядок денний питання зміни конституції, розглядав це як «фундаментальні справи» [16, s. 330].

Т. Г. Масарик продовжував наполягати на розширенні повноважень президента, розглядаючи це як один із найважливіших елементів державотворення і ефективного управління [16, s. 367]. Т. Г. Масарика імпонувала інституція голови держави у США, де «президент має велику владу, гарантовану конституцією; обирає собі сам уряд, і то не з парламенту – американський президент є за англійським взірцем фактично конституційний виборний король» [22, s. 178]. Для Т. Г. Масарика було важливим, щоб повноваження президента у виконавчій владі дістали точніші обриси і відповідали статусу голови держави [10, s. 29]. Не маючи змоги впливати на призначення міністрів, він був позбавлений можливості рекомендувати до уряду позапартійних фахівців [19, s. 40].

Інститут голови держави Т. Г. Масарик використав для створення образу і традиції активного, діяльного президента республіки [20, s. 77, 78]. Наполягаючи на ухваленні справедливого виборчого законодавства, президент заявив К. Крамаржу: «Якщо цього не зробите, складу свої функції і виїду до Англії» [27, s. 21]. 19 січня 1919 р. було ухвалено закон, який забезпечував загальне виборче право всім громадянам республіки [29, s. 308]. Навесні 1919 р. у полі зору президента було чимало питань зовнішньої та внутрішньої політики, зокрема, постачання населення продовольством, створення Чехословацької філії Червоного хреста, національні відносини [16, s. 340; 2, s. 271]. У середині березня 1918 р. президент виступив арбітром у суперечці аграріїв і соціал-демократів, що загрожувало розпадом коаліції. Весною 1919 р. почав відвідувати різні регіони ЧСР, де виступав перед громадськістю з роз'ясненнями демократичних ініціатив влади та інших питань [21, I, s. 108, 112, 113].

Розширення президентських повноважень стало наслідком довгих нарад в уряді, між партіями і в конституційному комітеті [16, s. 373]. Перший проект реформи інституту президентства 26 березня 1919 р. підготував А. Мейснер. Він не передбачав права президента на призначення уряду [24, s. 315]. Соціал-демократи, яких представляв А. Мейснер, у розширенні прав президента вбачали обмеження волі народу і парламенту [16, s. 373]. Більш прийнятним для Т. Г. Масарика став проект А. Швєгли від 7 квітня 1919 р. Згідно з ним, головна вимога Т. Г. Масарика – право президента призначати міністрів мало бути закріплено як засіб врівноваження прав законодавчої і виконавчої влади в ЧСР [19, s. 112; 26, s. 576; 24, s. 315]. Конституційний комітет парламенту 9, 11 і 16 квітня 1919 р. обговорив і схвалив проект уряду [10, s. 37-88]. Під час обговорення було констатовано суперечність тимчасової конституції, що проголосила президента головою держави і не надала йому суттєвих повноважень. Наголошувалося на необхідності розширити права президента в інтересах стабілізації владної системи та для забезпечення його співпраці з парламентом [10, s. 31, 46, 56].

Закон про зміну тимчасової конституції від 23 травня 1919 р. надавав голові держави нові повноваження: призначати та відправляти у відставку уряд загалом і окремих його міністрів, головувати на засіданні кабінету міністрів (без права голосувати), вимагати від нього загалом і окремих міністрів письмового звіту, визначати кількість міністрів, виступати перед парламентом з питань становища держави, пропонувати йому певні заходи. Під час хвороби президента тривалістю довше одного місяця, Національні збори могли обрати його заступника [30, 1919, s. 373-374; 25, s. 160]. Зазначені повноваження стали основою визначення правового статусу президента у постійній конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. [3, s. 59]. Хоча нові повноваження не призвели «до розширення діяльності президента у щоденній адміністративній праці» [9, s. 195], Т. Г. Масарик фактично став головою виконавчої влади [14, s. 66]. Міністр закордонних справ ЧСР Е. Бенеш у листі до Т. Г. Масарика відзначав посилення його конституційних позицій та можливість спільними зусиллями забезпечити стабільний режим і поступово створити «традицію сильного президента» [18, s. 153]. Як зауважив чеський історик З. Карнік, з інституту президентства «утворився виразно найсильніший стабілізаційний елемент конструкції державної влади» [14, s. 107].

Своїми правами Т. Г. Масарик скористався після виборів до місцевих самоврядувань, що засвідчили зміну політичної конфігурації і обумовили відставку уряду К. Крамаржа. Новим прем'єр-міністром 8 липня 1919 р. президент призначив соціал-демократа В. Тусара [29, s. 224; 14, s. 73]. До складу уряду увійшли представники «червоно-зеленої» коаліції, основу якої творила співпраця двох найбільших партій – соціал-демократичної та аграрної. Кожному з міністрів Т. Г. Масарик у листі про його призначення виклав своє бачення головних завдань їх діяльності у дусі соціально-реформістської програми. У цей час виникло неписане правило про

попереднє ознайомлення президента з проектом закону, який міністр планував запропонувати парламенту [3, с. 51].

Важливою частиною розбудови інституції голови держави в ЧСР було створення Канцелярії президента республіки. Її організацією Т. Г. Масарик опікувався вже у грудні 1918-січні 1919 рр. [27, s. 11; 18, s. 54]. На посаду очільника цієї установи президент планував призначити одного з головних своїх співпрацівників під час Великої війни – П. Шамала [17, s. 42]. Статус Канцелярії президента викликав певні дискусії у чехословацьких парламентаріїв. Зрештою, після обговорень у конституційному комітеті, 5 грудня 1919 р. було ухвалено відповідний закон [10, s. 89-118; 30, 1919, s. 1000]. Канцелярія інституційно забезпечила президентство і стала однією із найстабільніших установ держави [12, s. 153, 154]. Канцлером Т. Г. Масарик призначив П. Шамала, який ще 11 лютого 1919 р. приступив до виконання своїх обов'язків [29, s. 252]. Прихильник концепції сильного президента, П. Шамал чимало зробив для зміцнення авторитету голови ЧСР. Канцелярія президента республіки інформувала голову Чехословаччини щодо різноманітних важливих політичних питань, офіційно забезпечувала його відносини з урядом і парламентом, іншими інституціями, громадськістю і окремими особистостями тощо [27, s. 36; 11, s. 166-167]. Створення Канцелярії президента республіки розпочало формування навколо Т. Г. Масарика групи демократично налаштованих політиків, відомою як угрупованням «Град» (від назви президентської резиденції у Празі) [29, s. 269]. Угруповання відіграло роль арбітра у міжпартійних суперечках та сприяло посиленню впливу президента на політичні процеси в країні [14, s. 415].

Таким чином, у 1918-1919 рр. одним із найголовніших напрямків діяльності Т. Г. Масарика у Чехословацькій республіці була розбудова інституту президентства. Завдяки розширенню повноважень президента інститут глави держави перетворився у потужний стабілізаційний елемент у демократичній політичній системі Першої ЧСР. З'ясування подальшої діяльності Т. Г. Масарика по зміцненню і розвитку інституцій демократичної держави є важливим напрямком дослідження цієї проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бисага Ю. Перша Чехословацька республіка: держава, теорія, влада, право. Ужгород: «Закарпаття», 1998. 115 с.
2. Кравчук О. М. Погляди Т. Г. Масарика на соціально-економічні основи чехословацького державотворення // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 267-275.
3. Кравчук О. Т. Г. Масарик і розбудова чехословацької державності у 1918-1920 рр. // Перша Чехословацька Республіка і Україна: матеріали регіональної наукової конференції, м. Львів, 20 жовтня 2018 р. Л., 2018. С.49-63.
4. Лацо К. Конституція домюнхенської Чехословацької Республіки. М.: «Прогрес», 1972. 407 с.
5. Нагорняк М. М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика. К.: Логос, 2009. 368 с.
6. Нарбут Н. П. Філософ на троні (Штрихи к портрету Т. Г. Масарика – мислителя и политика) // Личность. Культура. Общество. 2001. Т. III. Вып. 4 (10). С. 61-83.
7. Савчук Г. В. Томаш Масарик і конституційні процеси в Чехословаччині // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 294-297.
8. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком. Львів: Астролябія, 2010. 464 с.
9. Broklová E. Antonín Švehla, tvůrce politického systému. Praha: Academia, 2017. 527 s.
10. Broklová E. Prezident Republiky československé. Instituce a osobnost T. G. Masaryka. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2001. 144 s.
11. Hájková D. Počátky prezidentské kanceláře // Moc, vliv a autorita v procesu vzniku a utváření meziválečného ČSR (1918-1921). Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2008. S. 163-183.
12. Hálek J. Maffisté v politickém životě prvorepublikového Československa (1919-1921) – role Přemysla Šámala // Historie-otázky-problémy. 2014. Č. 1. S. 147-156.
13. Horáček C. Vzpomínky z mého života. Svatopluk Herc (ed.). Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR; Nakladatelství Lidové noviny, 2017. 408 s.
14. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938). Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929). Praha: Libri, 2003. 576 s.
15. Klimek A. Počátky parlamentní demokracie v Československu. // Československo 1918-1938. Praha: Historický ústav AV ČR, 1999. Sv.1. S. 111-122.
16. Korespondence T. G. Masaryk – Karel Kramář. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2005. 520 s.
17. Korespondence T. G. Masaryk – Antonín Švehla. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2012. 204 s.

18. Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1918-1937. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2013. 484 s.
19. Kovtun J. Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918-1935. Praha: Torst, 2005. 904 s.
20. Kvaček R. V roli prezidenta // Cesta a odkaz T. G. Masaryka. Fakta. Uvahy. Souvislosti. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. S. 70-81.
21. Masaryk T. G. Cesta demokracie I. Praha: Ústav T.G.Masaryka, 2003. 440 s.
22. Masaryk T. G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918. Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G.Masaryka, o. p. s., 2005. 640 s.
23. Nedoma J. TGM jako prezident československého státu. // Masarykův sborník. VII. Praha: Academia 1990. S. 197-217.
24. Opat J. Průvodce životem a dílem T.G.Masaryka. Česká otázka včera a dnes. Praha, Ústav T.G.M. 2003. 536 s.
25. Pavlíček V. K počátkům a hodnotám v československé ústavnosti (Od jednoty moci k dělbě moci) // TGM, idea demokracie a současné evropanství. Praha: Nakladatelství Filosofického ústavu AVČR, 2001. S. 153-177.
26. Peroutka F. Budování státu. I-II (1918-1919). Praha: Academia, 2003. 868 s.
27. Polák S. T. G. Masaryk: za ideálem a pravdou. Díl 6, (1919-1937). Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2012. 331 s.
28. Prezident o prezidentství v roce 1934 – jedna z posledních prací TGM (ed. J. Soukup, D. Švihlová) // Masarykův sborník IX. 1993-1995. Praha: Ústav T. G. M., 2003. S. 177-192.
29. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk. Praha: Paseka, 2004. 456 s.
30. Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. Praha, 1918-1919.

Александр Кравчук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Развитие института президентства в Чехословацкой республике в 1918-1919 гг.

Аннотация. В статье освещено развитие института президентства в Чехословацкой республике в 1918-1919 гг. и вклад Т. Г. Масарика в этот процесс. Подчеркнуто, что благодаря расширению полномочий президента, на чем настаивал Т. Г. Масарик, институт главы государства превратился в мощный стабилизационный элемент в государстве. Развивая институт президентства Т. Г. Масарик получил и реализовал возможность направлять политическое развитие Чехословакии как демократического стабильного государства.

Ключевые слова: Чехословацкая республика, конституция, институт президентства, Т. Г. Масарик, Канцелярия президента республики, демократия.

ABSTRACT

Oleksandr Kravchuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The development of the institute of Presidency in the Czechoslovak republic in 1918-1919

The article reflected the development of the president's institution in the Czechoslovak republic in 1918-1919. Based on published sources and scientific works, the distinction between the approaches of representatives of the Czechoslovak emigration and the internal liberation movement in relation to the institution of the head of state, which, in accordance, defended the models of presidency in the USA and France. In this article are revealed the views of T. G. Masaryk on the personality of the president as a politically active person, the process of the emergence and evolution of the institute of Presidency in the Czechoslovak Republic in 1918-1919 was explored and the role of T. G. Masaryk in this article was highlighted. In this context, there were analyzed such important aspects of the development of this institution as the definition of the powers of the President in the Provisional Constitution from November 13, 1918 and the law on the change of the temporal constitution from May 23, 1919. It is emphasized that due to the expansion of the president's powers, the institution of the state's head has become a powerful stabilizing element in the state. Also there was covered the creation of the Office of the President of the Republic as an institutional support for the functions of the head of state. It was noted that with the creation of the President's Office of the Republic, the formation of T. G. Masaryk's group of close politicians, known as the Grad group, began to form. In constructing the institute of Presidency, T. G. Masaryk gained and realized the opportunity to direct the political development of Czechoslovakia as a stable democratic state.

Key words: Czechoslovak republic, constitution, institute of Presidency, T. G. Masaryk, the President's Office of the Republic, democracy.

REFERENCES:

1. Bysagha Ju. Persha Chekhoslovacjka respublika: derzhava, teorija, vlada, pravo. Uzhghorod: «Zakarpattja», 1998. 115 s.
2. Kravchuk O. M. Poghlyady T. G. Masaryka na socialjno-ekonomichni osnovy chekhoslovacjkogho derzhavotvorennja // Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedaghoghichnogho universytetu im. M. Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija. Vinnycja, 2017. Vyp. 25. S. 267-275.
3. Kravchuk O. T. G. Masaryk i rozbudova chekhoslovacjkoji derzhavnosti u 1918-1920 rr. // Persha Chekhoslovacjka Respublika i Ukrajina: materialy rehionaljnoji naukoivoji konferenciji, m. Ljviv, 20 zhovtnja 2018 r. L., 2018.S.49-63.
4. Latso K. Konstitutsiya domyunkhenskoy Chekhoslovatskoy Respubliki. M.: «Progres», 1972. 407 s.
5. Nagornyak M. M. Nacionaljno-derzhavnycjka koncepcija Tomasha Masaryka. K.: Loghos, 2009. 368 s.
6. Narbut N. P. Filosof na trone (Shtrikhi k portretu T. G. Masarika – myslitelya i politika) // Lichnost. Kultura. Obshchestvo. 2001. T. III. Vyp. 4 (10). S. 61-83.
7. Savchuk H. V. Tomash Masaryk i konstitucijni procesy v Chekhoslovachchyni // Naukovi pracj istorichnogho fakuljtetu Zaporizjkogho nacionaljnogho universytetu. Zaporizhzhja, 2016. Vyp. 46. S. 294-297.
8. Chapek K. Besidy z Tomashem Masarykom. Ljviv: Astroljabija, 2010. 464 s.
9. Broklová E. Antonín Švehla, tvůrce politického systému. Praha: Academia, 2017. 527 s.
10. Broklová E. Prezident Republiky československé. Instituce a osobnost T. G. Masaryka. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2001. 144 s.
11. Hájková D. Počátky prezidentské kanceláře // Moc, vliv a autorita v procesu vzniku a utváření meziválečné ČSR (1918-1921). Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2008. S. 163-183.
12. Hálek J. Maffisté v politickém životě prvorepublikového Československa (1919-1921) – role Přemysla Šámala // Historie-otázky-problémy. 2014. Č. 1. S. 147-156.
13. Horáček C. Vzpomínky z mého života. Svatopluk Herc (ed.). Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR; Nakladatelství Lidové noviny, 2017. 408 s.
14. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938). Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929). Praha: Libri, 2003. 576 s.
15. Klimek A. Počátky parlamentní demokracie v Československu // Československo 1918-1938. Praha: Historicky ustav AV ČR, 1999. Sv.1. S. 111-122.
16. Korespondence T. G. Masaryk – Karel Kramář. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2005. 520 s.
17. Korespondence T. G. Masaryk – Antonín Švehla. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2012. 204 s.
18. Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1918-1937. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2013. 484 s.
19. Kovtun J. Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918-1935. Praha: Torst, 2005. 904 s.
20. Kvaček R. V roli prezidenta // Cesta a odkaz T. G. Masaryka. Fakta. Uvahy. Souvislosti. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. S. 70-81.
21. Masaryk T. G. Cesta demokracie I. Praha: Ústav T.G.Masaryka, 2003.440 s.
22. Masaryk T. G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918. Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G.Masaryka, o. p. s., 2005. 640 s.
23. Nedoma J. TGM jako prezident československého státu // Masarykův sborník. VII. Praha: Academia 1990. S. 197-217.
24. Opat J. Průvodce životem a dílem T.G.Masaryka. Česká otázka včera a dnes. Praha, Ústav T.G.M. 2003. 536 s.
25. Pavlíček V. K počátkům a hodnotám v československé ústavnosti (Od jednoty moci k dělbě moci) // TGM, idea demokracie a současné evropanství. Praha: Nakladatelství Filosofického ústavu AVČR, 2001. S. 153-177.
26. Peroutka F. Budování státu. I-II (1918-1919). Praha: Academia, 2003. 868 s.
27. Polák S. T. G. Masaryk: za ideálem a pravdou. Díl 6, (1919-1937). Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2012. 331 s.
28. Prezident o prezidentství v roce 1934 – jedna z posledních prací TGM (ed. J. Soukup, D. Švihlová) // Masarykův sborník IX. 1993-1995. Praha: Ústav T. G. M., 2003. S. 177-192.
29. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk. Praha: Paseka, 2004. 456 s.
30. Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. Praha, 1918-1919.

Статтю надіслано до редколегії 18.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.05.2019 р.

УДК 94(420)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-89-93>**Олександр Неприцький**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**Юля Окуньовська**Донецький національний університет імені Василя Стуса,
кандидат політичних наук, викладач (Україна)**«Солідарність» – чинник демократизації і формування міжнародного іміджу Польщі**

Анотація: Стаття присвячена дослідженню впливу діяльності «Солідарності» на демократизацію Польщі та сприйняття цих процесів за кордоном. Проаналізовано структурні зміни організації та вплив на її формування опозиційного лідера Леха Валенси. Визначено причини розколу незалежної самоврядної професійної спілки та його значення у становленні демократичної Польщі. Висвітлено зміну політичної кон'юнктури польського суспільства. Доведено, що «Солідарність» була не лише профоб'єднанням, а й великим суспільним рухом, що вплинув на формування міжнародного іміджу Польщі.

Ключові слова: тоталітарний режим, «Солідарність», демократизація, суспільний рух, демократичний транзит, імідж.

Польща – одна з перших держав соціалістичного табору, яка проявила супротив тоталітарному режиму через активізацію громадянського суспільства. Демократичні традиції характерні для країн центрально-східної Європи, починаючи ще від часів французької революції, увійшли у конфлікт з комуністичним урядом.

Таким інструментом протидії стала діяльність незалежної самоврядної професійної спілки (НСПС) «Солідарності» (далі «Солідарність»), яка була створена у вересні 1980 року у Польщі. Солідарність стала активним суспільно-політичним рухом у боротьбі польського народу з комуністичним режимом.

Основою для дослідження стали доробки відомих польських та українських науковців – істориків, соціологів та політологів, які займалися дослідженням діяльності «Солідарності». Серед них найбільш актуальними є праці: Ю. Гардайського [1], Р. Красовського [2], А. Телегуза [7], П. Чернеги [8].

Метою статті є вивчення впливу діяльності «Солідарності» на становлення сучасної демократичної Польщі та формування її іміджу за кордоном.

Мета передбачає вирішення наукових завдань, а саме: вивчення феномену діяльності «Солідарності» у Польщі; дослідження впливу незалежної самоврядної професійної спілки на демократизацію Польщі; аналіз значення «Солідарності» для формування міжнародного іміджу країни.

«Солідарність» – була не лише профоб'єднанням, а й великим суспільним рухом, антикомуністичним повстанням і революцією. Цей рух оформився у 1980 р. Польський дослідник Ю. Гардавський, аналізуючи події того часу, називає період створення незалежної самоврядної професійної спілки у 1980 р. «класичним договором слабкої партійної влади з сильним громадським рухом». На той час профспілка діяла в 17 тис. організацій і об'єднувала 1,3 млн членів [1, с.118-119].

Особливістю діяльності «Солідарності» була відмова від будь-якого застосування силових рішень та орієнтація на пацифізм. Діяла ця організація у масштабі усієї країни і народу, спираючись на принципи громадянської солідарності, а також на моральні християнські цінності та церкву.

Вона мала тісні зв'язки із західними організаціями, що були створені вихідцями з Польщі. Довгий час у науковому середовищі побувала думка, що «Солідарність» була створена американськими спецслужбами як контрреволюційна організація, яка скористалася довірою польського народу і помилками колишнього партійного керівництва.

Однак поява подібного масового опозиційного руху стала можливою лише за умови наявності внутрішніх передумов – формування своєї «революційної ситуації знизу».

Так, профспілкові об'єднання спричиняє формування громадянського суспільства та стає, по суті, однією з перших громадських організацій демократичного типу.

Громадська організація «Солідарність», виступаючи проти соціалістичної польської держави (ПНР), стала уособлювати собою Польщу на міжнародній арені наприкінці 80-х і на початку 90-х ХХ ст.

Згідно даним рапорту з вивчення динаміки і політики поляків за 1984 р., було визначено, що під впливом діяльності «Солідарності», а також внаслідок недолугої урядової політики суттєво змінилася політична свідомість поляків. За даними Інституту філософії та соціології Польської АН у 1983 – 1985 роках лише 44% поляків підтримували ідею владних відносин соціалістичного типу і відповідної системи політичних цінностей, установок та орієнтацій. [4]

Діяльність «Солідарності» започаткувала ослаблення авторитарної влади та зміну політичної кон'юнктури польського суспільства. За що вона була оголошена поза законом. Лише у 1989 р. її було офіційно відновлено, як діяльність профспілкової організації. Розуміючи незворотність політичних змін, Польська Об'єднана Робітничая Партія (ПОРП) пішла на встановлення діалогу з «Солідарністю» у формі проведення «Круглого столу». Він відбувся з 6 лютого до 4 квітня 1989 р. Зі сторони уряду перемовини очолював генерал Ч. Кіщак, від опозиції – лідер «Солідарності» Л. Валенса. За спільною угодою, уряд і «Солідарність» досягнули згоди щодо політичних та економічних змін, унаслідок котрих Польща пішла шляхом демократії та ринкової економіки [6, с. 33]. Засади будівництва нової демократичної Польщі, що лягли в основу державотворення, сприяли формуванню міцної економічної бази та відповідальної фінансової політики. Це показала криза 2008 р., коли у Польщі були найкращі показники у порівнянні з іншими країнами ЦСЄ та багатьма державами «старої» Європи.

Новий уряд розпочав демократичні перетворення та змінив суспільно-політичний устрій. Насамперед було ліквідовано все пов'язане з «соціалізмом», створювалися умови для перетворення Польщі в парламентську державу західного типу. У грудні 1989 р. була змінена назва держави. Польська Народна Республіка почала називатися Республікою Польща – Річ Посполита Польська. Були змінені герб і державний прапор країни, з конституції – вилучена стаття про керівну роль робітничого класу і партії в житті польського суспільства. Відмінено святкування Дня створення ПНР (22 липня), натомість державними святами стали 3 травня (День прийняття польської конституції 1791 р.) і 10 листопада (День проголошення незалежності Польщі в 1917 році). У Війську Польському були ліквідовані політвідділи, замість них – введена посада офіцера-вихователя; військовослужбовцям – заборонено бути членами політичних партій. Функції Міністерства внутрішніх справ були розділені: створена міліція для охорони громадського порядку і служба державної безпеки, ліквідована попередня цензура на матеріали, що не містили державної таємниці [7, с. 250].

«Солідарність» стала не лише символом перемоги над комунізмом у країні, а й синонімом демократичного устрою Польщі, розвитку економіки, повернення до світової політичної кооперації. Свідченням цього є стилізація напису «Польща» на туристичному логотипі країни, під стиль напису «Солідарність», що створювало позитивні асоціативні зв'язки у сприйнятті польської держави за кордоном [5, с. 277].

Вагому роль у становленні польської демократії відіграв Лех Валенса, який пройшов шлях від електрика до президента Польщі. У своїй книзі «Анатомія випадку» Ян Рокіта, відомий польський політик, називає Леха Валенсу «некоронованим королем Польщі», «королем-робітником» тощо. [2]

У 80-тих роках минулого століття Лех Валенса мав шалену популярність як на Батьківщині, так і за кордоном. В умовах «холодної війни» люди, особливо на Заході, дуже мало знали про поляків, та навіть про саме існування Польщі як країни знали одиниці. Виникнення «Солідарності» і активна діяльність Леха Валенси змусила заговорити про Польщу. Але це також спричинило те, що країна асоціювалася із Валенсою і «Солідарністю».

У 1989–1990 роках «Солідарність» являла собою політичне об'єднання радикальних і ліберальних сил. Їхню єдність забезпечувала спільна мета – повалення комуністичного режиму. Проте вже виборча президентська кампанія 1990 року викликала суперечності у таборі профоб'єднання щодо стратегії розвитку держави і підірвала позиції національних лідерів. У травні рух розділився на дві групи. Л. Валенса і його однодумці сформували «Центристський альянс», а прихильники Т. Мазовецького об'єдналися у «Громадський рух – Демократична дія». Після обрання Л. Валенси президентом Польщі 4 січня 1991 року Т. Мазовецький залишив посаду прем'єр-міністра. Дострокові вибори у парламент 27 жовтня 1991 року завершили процес розколу профоб'єднання, тому що лідери 7 політичних партій, які боролися за місця у сеймі, вважали себе правонаступниками профспілки.

«Війна на горі» і розпад «Солідарності» відкрили шлях до побудови європейської парламентської демократії, основою якої стали політичні партії. Розкол профоб'єднання і формування нових партій сприяли процесу політичної диференціації і формуванню громадянського суспільства в країні. [8, с. 146]

Діяльність «Солідарності» розпочала ланцюгову реакцію та спричинила активний розвиток громадянського суспільства, яке проявляється в активній участі громадян у суспільному житті. Воно зберігає певну ступінь автономії держави, в той час як мета держави полягає у підтримці діяльності громадських організацій. Будучи посередником між державною владою та бізнесом,

громадянське суспільство часто вирішує соціальні проблеми. З іншого погляду, діяльність «Солідарності» призвела до створення нового типу активної громади, що характеризується здатністю до самоорганізації її членів для реалізації конкретних цілей незалежно від державних імпульсів у демократичному суспільстві.

Проте, саме розкол у таборі «Солідарності» показав, що демократія як політична система за своєю суттю є також ареною постійної боротьби, в якій категорія переможеного ворога відіграє основну роль. Сучасна демократія розуміється як гра за владу і відрізняється від тоталітаризму тільки фізичним усуненням противника. Громадянське суспільство, що активізувалося за роки діяльності «Солідарності», стало гарантом верховенства права та основних фундаментальних права людини, яка створює непорушні рамки для політичного суперництва.

Сучасність неоднозначно трактує ставлення до «Солідарності» та, зокрема, і до Леха Валенси. Поміж всіх коментарів, звинувачують, що він був завербованим агентом спецслужб, нікчемним Президентом, але беззаперечно саме його ім'я пов'язують зі знаковою подією проведення «Круглого столу», становленням демократичного устрою Польщі та повернення країни на міжнародну арену як повноцінного гравця.

Діяльність «Солідарності» має багаторічні рефлексії: це видання мемуарів учасників профоб'єднання, святкування двадцятої річниці «Круглого столу», день заснування «Солідарності». На честь річниці «Круглого столу» було видано книжку Ельжбети Матині «Перформативна демократія». Яка містить роздуми та дискусії чим був «Круглий стіл», як до нього дійшло, чи він був необхідним, що було важливим на час його перебування. «Перформативна демократія — те ж саме, що й «демократія участі». Авторка брала участь у «фестивалі Солідарності»: так називали період діяльності від підписання «Серпневого порозуміння» до запровадження воєнного стану — «500 днів Солідарності». Вона стверджує: «Це був час, в якому поряд з офіційними структурами держави та її апарату активізувалося громадянське суспільство. Варто зазначити, що саме діяльність «Солідарності» забезпечила участь громадян у будь-яких процесах правління державою та державного управління». [3] «Солідарність» змогла відіграти свою унікальну роль у внутрішній і зовнішній політиці країни завдяки єдності сприйняття мешканцями Польщі та іноземцями цінності діяльності організації, спрямованої на повалення комуністичного режиму і повернення до демократичного міжнародного співтовариства.

Класичним визначення щодо діяльності «Солідарності» є вислів американського політолога, соціолога і державного діяча Збігнєва Бжезінського. Він підкреслював, що діяльність «Солідарності» — це виняткове явище в історії ХХ століття, яке поклало початок занепадові комунізму, внутрішній кризі в СРСР та краху комуністичного ладу в Польщі. Натомість, британський історик – Норман Девіс, окреслює появу «Солідарності» як час, коли Польща грала головну роль серед держав Центрально-Східної Європи. [9]

Так, діяльність «Солідарності» стала причиною докорінних перетворень у Польщі, символом розриву із державами колишнього соціалістичного блоку, ключовою частиною міжнародного іміджу країни протягом 1980-х – першої половини 1990-х років. Трансформаційні зміни в Республіці Польща були відображенням «третьої хвилі» демократизації. У процесі переходу від соціалістичного суспільства до демократичного, польське суспільство перебувало у стані демократичного транзиту, символами якого стали ідеї «Солідарності» та постать Леха Валенси. Саме ці образи закарбувалися у пам'яті міжнародного співтовариства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Gardavsky J. Dialog społeczni w Polsce. Teoria, historia, praktyka. Warszawa, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. 2009. 456 p.
2. Krasowski R. Anatomia przypadku. Warszawa. URL: <http://lubimyczytac.pl/170868/anatomia-przypadku>
3. Matynia E. Demokracja performatywna. URL: <https://www.pl/demokracja-performatywna-matynia-elzbieta-p-261740.html>
4. Raport z badania Polacy'84. Dynamika konfliktu i konsensusu / Pod red. W. Adamskiego. Warszawa, 1986. S. 239 – 243.
5. Неприцький О. А., Жмур Є. І. Символи візуальної ідентифікації у національному брендингу Республіки Польщі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія., Вип.26. 2018. С. 276-281.
6. Окуньовська Ю. В. Вплив незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» на становлення громадянського суспільства у Польщі. Політичне життя, 2017. №1-2. С. 32–38.
7. Телегуз А. Перший уряд III Речі Посполитої: польський варіант демократичної революції // Дух і літера. Польські студії. № 22. С. 246-263

8. Чернега П. М., Телегуз А.В. Криза ідентичності та розкол антикомуністичного об'єднання «Солидарність» як наслідок політичних і персональних розбіжностей у русі в 1989–1990 роках // Гілея. Випуск 65. С.144-149.
9. Шевчук Д. «Солидарність»: польський шлях до свободи // URL: <http://incognita.day.kiev.ua/solidarnist-polskij-shlyax-do-svobodi.html>

Александр Неприцкий

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Юля Окунёвская

Донецкий национальный университет имени Василя Стуса,
кандидат политических наук, преподаватель (Украина)

**«Солидарность» – фактор демократизации и формирования международного имиджа
Польши**

Аннотация: Статья посвящена исследованию влияния деятельности «Солидарности» на демократизацию Польши и восприятие этих процессов за рубежом. Проанализировано структурные изменения организации и влияние на ее формирование оппозиционного лидера Леха Валенсы. Определены причины раскола независимого самоуправляемого профсоюза и его значение в становлении демократической Польши. Освещено изменение политической конъюнктуры польского общества. Доказано, что «Солидарность» была не только профобъединением, но и большим общественным движением, повлиявшим на формирование международного имиджа Польши.

Ключевые слова: тоталитарный режим, «Солидарность», демократизация, общественное движение, демократический транзит, имидж.

ABSTRACT

Oleksandr Neprytskyi

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Yulia Okuniovska

Vasyl' Stus Donetsk National University,
PhD (Political Sciences), Assistant (Ukraine)

“Solidarity” – Factor of Democratization and International Image Formation of Poland

Poland was one of the first countries of the socialist camp which started the fight against the totalitarian regime through civil society activation.

The article studies the influence of “Solidarity” on democratization of Poland as well as on the perception of these processes abroad. The research describes the structural changes in the organization and the impact of their leader Lech Wałęsa on the formation and functioning of the structure. The article determines the reasons of the internal conflict within the self-governed trade union and its role in the formation of an independent democratic Poland. These reasons include: personal conflict between the leaders of “Solidarity” and different vision on the development of the state. Even though there are quite ambiguous views on the personality of Lech Wałęsa we may definitely state that he played a significant role in the formation of the present-day Poland and in the democratization of the whole political system of the country.

The transformation of political composition of Poland has been highlighted. “Solidarity” became not only the symbol of victory over the communist regime in the country, but also the synonym of the democracy in Poland, development of economy, return to international political cooperation. As a proof of this, we may see the resemblance between the tourist logo of Poland and the logo of “Solidarity”, as it caused positive associations with the Republic of Poland abroad.

The study proves that “Solidarity” was not only a trade union, but also a great social movement, which influenced the formation of the international image of the Republic of Poland.

Key words: totalitarian regime, “Solidarity”, democratization, social movement, democratic transit, image.

REFERENCES:

1. Gardavsky J. Dialog społeczni w Polsce. Teoria, historia, praktyka. Warszawa, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. 2009. 456 p.

-
2. Krasowski R. Anatomia przypadku. Warszawa. URL: <http://lubimyczytac.pl/170868/anatomia-przypadku>
  3. Matynia E. Demokracja performatywna. URL: <https://www.pl/demokracja-performatywna-matynia-elzbieta-p-261740.html>
  4. Raport z badania Polacy'84. Dynamika konfliktu i konsensusu / Pod red. W. Adamskiego. Warszawa, 1986. S. 239 – 243.
  5. Nepryckij O., Zhmur Je. Symvoly vizualnoji identyfikaciji u nacionalnomu brendingu Respubliki Poljszhi naprykinci XX – na pochatku XXI st.// Naukovi zapysky [Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho]. Serija: Istorija., Vyp.26. 2018. S. 276-281.
  6. Okunjovsja Ju. Vplyv nezalezhnoji samovrjadnoji profesijnoji spilky «Solidarnistj» na stanovlennja ghromadjansjkogho suspiljstva u Poljszhi. Politychne zhyttja, 2017. №1-2. S. 32–38.
  7. Teleghuz A. Pershyj urjad III Rechi Pospolytoji: poljskij variant demokratychnoji revoljuciji // Dukh i litera. Poljski studiji. № 22. S. 246-263.
  8. Chernegha P. M., Teleghuz A.V. Kryza identychnosti ta rozkol antykomunistychnogho ob'jednannja «Solidarnistj» jak naslidok politychnykh i personalnykh rozbizhnostej u rusi v 1989–1990 rokakh // Ghileja. Vypusk 65. S.144-149.
  9. Shevchuk D. «Solidarnistj»: poljskij shljakh do svobody // URL: <http://incognita.day.kiev.ua/solidarnist-polskij-shlyax-do-svobodi.html>

Статтю надіслано до редколегії 24.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 01.06.2019 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК [394:27-722.5(477.43/.44) «185/190»]:050.482
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-94-100>

Ірина Батурева

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Повсякденне життя православного духовенства Поділля другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках часопису «Подольские епархиальные ведомости»

Анотація. У статті, на основі вивчення часопису «Подольские епархиальные ведомости», досліджується ряд питань повсякденного укладу життя й побуту подільського духовенства: соціально-правового та матеріального становища духовенства; службових обов'язків та громадських зобов'язань священників; господарської діяльності та землекористування; державного утримання священників та їх сімей; взаємовідносин церковнослужителів з різними соціальними верствами подолян у другій половині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: ПЕВ, священник, духовенство, треби, матеріальне забезпечення.

Повноцінне національне й культурне відродження України потребує аналізу історичного шляху українського народу, осмислення процесів його культурного та духовного життя. Православне духовенство – важливий складник соціальної структури населення, без якого неможливе вивчення повсякденного життя і побуту усього населення України. Систематизація та аналіз публікацій в офіційному періодичному виданні «Подольские епархиальные ведомости» (далі – ПЕВ), яке стосується безпосередньо подільського духовенства, уможливує обстеження його становища та ролі в суспільному розвитку, що доповнить дослідження регіональної історії, соціальної історії.

Першими огляди єпархіальних відомостей здійснили І. Житецький [8] та Ю. Сіцінський [41]. Загалом дореволюційна історіографія позначена накопиченням фактографічного матеріалу, спробою систематизації публікацій ПЕВ та відсутністю належного наукового інструментарію. У період з 1918 по 1991 роки, історіографія, яка формувалася в умовах радянської дійсності, визначалася приховуванням багатьох подій, необ'єктивним тлумаченням процесів, що відбувалися в церковному житті, упередженим ставленням до діячів церкви, накладалося табу на все, що стосувалося релігії. Одночасно працювали й закордонні студії. Заслуговує на увагу праця А. Карташова [15], в якій детально проаналізовано взаємини церкви з державою, описано становище вищих ієрархів, парафіяльного духовенства XIX ст.

Пожвавлення в розробці церковної проблематики починається з кінця 1980-х років. З 1991 р. у висвітленні означеної тематики значних успіхів досягла подільська наукова школа. На особливу увагу заслуговують праці Л. Баженова [2] та В. Прокопчука [39]. Деякі доповнення в цьому напрямі здійснили в кандидатських дисертаціях Ю. Земський [13], О. Кошель [18], І. Батурева [3]. Цінним історіографічним надбанням є праці О. Комарницького та Н. Макогончука [16], О. Григорук [4] з описом релігійного життя краю, повсякденного життя подільського духовенства, позиції рядового священства краю у складних суспільно-політичних обставинах XIX – початку XX ст.

Метою статті є дослідження питань повсякденного укладу життя й побуту подільського духовенства на основі вивчення часопису «Подольские епархиальные ведомости».

Протягом XIX – початку XX ст. духовно-релігійне життя Поділля визначала російська православна церква. З приєднанням Правобережжя соціально-правове становище місцевого духовенства змінилося, православ'я отримало статус державної релігії. Хоча церковні власті, спираючись на державу, забезпечили собі повне підпорядкування прихожан, у другій половині XIX ст. стало широко проявлятися взаємне відчуження й недовіра між парафіянами та священниками. Насамперед це було пов'язане із заборонаю церковним громадам обирати собі духівників, яких призначав церковний Синод.

Узагальнення матеріалів ПЕВ дозволяє стверджувати, що релігійне життя протягом другої половини XIX – початку XX ст. було досить різноманітним, багато в чому суперечливим. Часткова деформація організації церковного устрою призвела до погіршення відносин у середовищі самого духовенства [1; 27]. Спостерігався ряд протиріч між чорним та білим духовенством, між ієрархами та рядовими священниками, між священнослужителями й кліром [10; 11]. Відносини між старшим духовенством (священниками) і молодшим

(псаломщиками, дияконами) особливо загострилися після запровадження в єпархіях загального виборчого права для кліриків. Священики почали скаржитися на різке зниження виконавчої дисципліни. Псаломщики та диякони, отримавши рівноправність на благочинних зібраннях, часто зверталися з проханнями про підвищення оплати, скаржилися на службові утиски. Зустрічались випадки, коли представники молодшого духовенства відкрито ігнорували керівництво й самовільно відлучалися з роботи [45, с. 257-258].

Велика кількість опублікованих матеріалів часопису констатувала недоброзичливе ставлення населення до священиків та церковнослужителів [7; 24; 33; 35; 42], зниження рівня церковно-богослужбової дисципліни [8]. Парафіяни дозволяли собі вільно поводитися в церкві: вести дружні бесіди, сміятися, ходити по храму під час богослужіння. Подібна поведінка певною мірою залежала від порушення богослужбового статуту безпосередньо священиками, що було симптомом руйнування засад церковної культури. Так, була поширена практика сповідати по декілька осіб одночасно, що суперечило церковним канонам, адже сповідь мала здійснюватися наодинці й таємно.

Відносини у церкві між пастирем й парафіянами вкрай були загострені. Церковне життя для прихожан зводилося переважно до відвідання церкви й виконання християнських обов'язків, які контролювала поліція. Іншими словами, релігію перетворювали на театр. Поглиблювався розрив між духовенством та інтелігенцією, наприклад, світським особам забороняли бути повіреними у злочинах духовних осіб [14]. Остання вбачала в релігії лише моральне вчення, наполягала на ліквідації обрядів, священних дій, тобто її зовнішньої сторони. Характерними ознаками взаємовідносин стали ворожнеча, взаємні скарги, відсторонення від церкви. Хоча існували й парафії, де складалися доброзичливі відносини [15; 28].

Одними з основних меседжів ПЕВ було відновлення втраченого авторитету духовенства. Автори акцентували увагу на делікатності тогочасної ситуації, на поведінці духовенства в переломний момент історії. Беззаперечним є той факт, що духовенство, як потенційно могутня сила, не спроможне було об'єднатися. У їхньому середовищі сформувалося два табори: консервативний і ліберальний. Важливими причинами подібних розбіжностей стали бурхливі події суспільного життя, у яких духовенство виявилось дезорієнтованим [46], залишалося осторонь життя мирян [36], заглибленим у власні проблеми (наприклад, турбувалося про переведення до заможніших парафій [13]), не прагнуло до об'єднання, узгодженості в діях.

З кінця XIX ст. спостерігалися зміни в настроях сільських священнослужителів. Вони прагнули перейти на службу до міських церков [20], що пояснюється бідністю та неосвіченістю сільських жителів, кращим рівнем медичної допомоги в місті, відсутністю церковнопарафіяльної землі, що не завжди була прибутковою на селі [37], а також зручністю у виборі місця навчання дітей. Міське життя більше сприяло самоосвіті, а благоустрій міських церков помітно відрізнявся від сільських.

Взаємне відчуження й непорозуміння між церквою і світською сферою зумовлювалися різними чинниками. Падінню авторитету сприяла й система стягування плати за виконання священиками своїх обов'язків [44; 19]. Через відсутність чіткої регламентації такої практики це провокувало постійні звинувачення в користолюбстві. На початку XX ст. почастишали випадки відмов прихожан від оплати за виконання потреб [31; 34].

Важливою характеристикою повсякденного життя духовенства є питання наслідування парафій [43]. У XIX ст. частіше фіксуються випадки тривалого служіння при одній парафії. Подекуди мали місце династичні переходи парафій від батька до сина. З 1870-х років в Подільській єпархії рідко траплялися випадки послідовного переходу священницького місця нащадкам. Цікаво, що священики прагнули висвячувати на дяків та псаломщиків своїх синів [38]. У такий спосіб у духовній верстві підтримувалася спадковість та зміцнювалася корпоративність. Подібна практика проіснувала до періоду ліберальних реформ. Коли окремі служителі були бездітними, або мали тільки доньок, єпископ і консисторія після смерті служителя призначали на його місце позаштатного або молодшого за чином члена причту. Зафіксовано випадки, коли при переведенні священика до іншої парафії населення направляло до керівництва делегацію з проханням залишити їм улюбленого пастиря [32]. На початку XX ст. ситуація змінилася, оскільки чітко простежується тенденція до посилення плинності кадрів. Подекуди зміна священнослужителів відбувалася до чотирьох разів на рік. При частій зміні священиків прибутковість парафії знижувалася [17].

Та найбільше ПЕВ подають відомості про матеріальне забезпечення духовенства. Щорічні публікації часопису дозволяють зробити висновки про досить високе фінансування духовенства Подільської єпархії [40; 25]. Варто зазначити, що українські єпархії, а особливо правобережні, значно краще фінансувалися державою, ніж власне російські. Так, у 1876 р. загалом в імперії платню отримували 58 % причтів парафіяльних церков, на українських землях – 96 %. Духовенство Київської, Подільської та Волинської єпархій отримувало на 20 % вищі оклади, ніж у середньому в імперії та в 1,8 р. більші, ніж у південно-східних регіонах України. Таке

привілейоване становище західних регіонів імперії пояснювалось необхідністю протидії католицьким та уніатським впливам, також це було елементом асиміляційної політики держави [22, с. 320-321].

Основними джерелами прибутків духовенства були: «жалування»[14], пенсії, виплата грошових допомог [23], натуральна та грошова оплата за відправлення треб [9]. Причти Подільської єпархії отримували жалуванням від казни згідно зі штатним розписом з призначенням місячного жалування [17, с.136]. Плата за відправлення треб (молебні, панахиди, сорокоусти, освячення будинків та ін.) була для духовенства другим, надзвичайно різномірним джерелом отримання прибутків. У середньому їх розмір коливався в межах від 3 до 2 тис. руб. на рік.

Для з'ясування питання про матеріальне становище духовенства та його платоспроможність, можна взяти за приклад розрахунки, зроблені сільським священиком Подільської єпархії [26]. Місячні прибутки: жалування – 120 руб. (середній оклад); прибутки з ружної землі – 47 руб.; прибутки з парафії – 36 руб. Усього – 203 руб. Витрати: робітник – 20 руб.; робітниця – 15 руб.; нянька – 10 руб.; утримання коня – 30 руб.; утримання корови – 20 руб.; опалення – 25 руб.; освітлення – 15 руб.; оренда житла – 15 руб.; одяг для себе й для прислуги – 60 руб. Усього – 210 руб. У цих розрахунках не вказано окремі види витрат: відкладання коштів для майбутнього придбання земельних ділянок та житла, виховання дітей, витрати на медичні послуги й передплата церковної періодики. Так, матеріальне забезпечення сільського духовенства мало відмінності від духівництва, яке здійснювало своє служіння в містах у традиційній сумі пожертвувань та виконанні певних треб. На відміну від багатьох інших єпархій Подільська, загалом, мала задовільне матеріальне становище. І хоч у середині XIX – на початку XX ст. церква залишалася великим землевласником, а священнослужителі – досить заможною верствою, все ж у 1870-90-х роках простежується відтік студентів із духовних семінарій. Це певною мірою свідчило про поглиблення кризи в духовному відомстві.

Отже, матеріали ПЕВ є важливим джерелом для з'ясування якісних і кількісних показників щодо православного духовенства Подільської єпархії. Упродовж зазначеного періоду православне духовенство на українських землях під тиском російського самодержавства пройшло шлях від духовних наставників православного люду до привілейованого суспільного стану з регламентованою не тільки професійною діяльністю, а й побутовим життям. Було зведено до формалізму, а потім і ліквідовано виборність парафіяльного духовенства, впроваджено систему заохочень та державних нагород священно- і церковнослужителям. Матеріально-побутові умови життя православного кліру сільських парафій Подільської єпархії законодавчо регламентувалися, підвищився добробут сільського духовенства, поліпшилися матеріально-побутові умови його життя, але церква остаточно підпорядковувалася державній владі. Повсякденна господарська діяльність сільського священства, зважаючи на особливості соціального положення парафіяльних пастирів, укладу їх побутового та родинного життя, була тісно пов'язана із працею на землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Z. По поводу частых жалоб псаломщиков на обиды и притеснения их священниками // ПЕВ. 1897. № 37-38(неоф. ч.). С. 985-999.
2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993. 470 с.
3. Батирева І.М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої .) : дис. ... к-та істор. наук : 07.00.05. Київ, 2005. 249 с.
4. Григоруk О. «Подольские епархиальные ведомости» як джерело вивчення історії Поділля // Укр. іст. зб. К. 2009. № 12. С. 47-49.
5. Доброе слово в защиту духовенства // ПЕВ. 1882. №33 (неоф. ч.). С. 415-416.
6. Доорохольский Н. Как наши крестьяне молятся Богу (из пастырских наблюдений) // ПЕВ. 1902. № 21(неоф. ч.). С. 489-497.
7. Доорохольский Н. Чего требуют крестьяне от своего приходского священника // ПЕВ. 1903. № 18(неоф. ч.). С. 710-718.
8. Житецкий И. «Епархиальные Ведомости» южнорусских губерний в 1890 г. (Волынские, Воронежские, Донские, Кишиневские, Курские, Минские, Подольские, Полтавские, Таврические, Херсонские и Черниговские) // Киевская старина. 1891. № 9. С. 508-516.
9. Замена, по высочайшему повелению, натуральных повинностей прихожан в пользу духовенства Юго-западных губерний поземельным денежным сбором // ПЕВ. 1867. № 7(оф. ч.). С. 69-71.
10. Замечание благочинным за невнимательность по службе и пристрастное отношение в деле о невыделе причетнику церковной земли // ПЕВ. 1882. № 48(оф. ч.). С. 583.

11. Запрещение священникам притеснять причетников требованием от них черной работы в свою пользу // ПЕВ. 1864. № 23 (оф. ч.). С. 311.
12. Запрещение совершать таинство крещения в домах прихожан // ПЕВ. 1892. №14 (оф. ч.). С. 277-278.
13. Земський Ю.С. Подільський єпархіяльний історико- статистичний комітет (1865-1920) : автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1997. 17 с.
14. К вопросу об обеспечении сельского прав. духовенства // ПЕВ. 1863. № 10(неоф. ч.). С. 406-420.
15. Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви: собр. соч. в 2 т. / А.В. Карташев. М. : ТЕРРА. 1992.
16. Комарницький О.Б., Макогончук Н.В. «Подольские епархиальные ведомости» як джерело до вивчення церковної історії Поділля (за матеріалами неофіційної частини) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук, праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т.6. С. 191-203.
17. Корсовецкий И. К вопросу об улучшении быта духовенства // ПЕВ. 1896. №10 (неоф. ч.). С. 136.
18. Кошель О.М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук. Чернівці. 1999. 20 с.
19. Куклярский Д. Материальное положение белого духовенства в ХІХ столетии // ПЕВ. 1886. № 2 (неоф. ч.). С. 33-49.
20. Меры к ограничению стремлений священников перемещаться с одного прихода на другой // ПЕВ. 1892. № 16 (оф.ч.). С. 34-336.
21. Меры к ограничению стремлений священников перемещаться с одного прихода на другой // ПЕВ. 1892. №16 (оф.ч.). С. 34-336.
22. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875 - 1900 рр. // Південний архів. Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. Вип. XXVIII – XXIX. С. 320-321.
23. Назначение пенсий и единовременных пособий по Подольской епархии // ПЕВ. 1887. № 13(оф. ч.). С. 159-160; № 30(оф. ч.). С. 320; № 33-34(оф. ч.). С. 352; № 36-37(оф. ч.). С. 411-412.
24. Несколько слов по поводу статьи: «Фиктивные и истинный причины розни между духовенством и народом» (В «Подольском Листке» 1882 г.) // ПЕВ. 1882. № 23(неоф. ч.). С.283-286; № 25(неоф. ч.). С.308-311.
25. О вспоможении православному духовенству в Юго-Западном крае // ПЕВ. 1865. № 13(неоф. ч.). – С. 595.
26. О материальном обеспечении духовенства // ПЕВ. 1880. № 52 (оф.ч.). С. 630-631.
27. О наблюдении благочинными, чтобы священники не обижали младших членов причта невыделом им следуемой части церковной земли и узаконенных доходов // ПЕВ. 1862. № 2 (оф. ч.). С. 17-18.
28. О похвальном поступке священника, отказавшегося от перемещения на лучший приход по просьбе своих прихожан // ПЕВ. 1892. № 25(оф. ч.). С. 502.
29. О псаломщиках и диаконах, ищущих диаконского и священнического сана // ПЕВ. 1890. № 22 (оф.ч.). С. 895-896.
30. Обзорение епархиальных ведомостей южных епархий 1898 г. // Киевская старина. 1899. № 12. С. 158-163; 1900. № 4. С. 51-53.
31. Ответы редакции: Какие добротные приношения прихожан составляют личное вознаграждение одного священника и какие одного псаломщика? // ПЕВ. 1898. № 43(неоф. ч.). С. 1177-1178.
32. Пастырь и приход // ПЕВ. 1898. № 6 (неоф. ч.). С. 303-310.
33. По поводу некоторых недоразумений между священниками и прихожанами // ПЕВ. 1876. № 21. С.445-452.
34. По поводу статьи «Об установлении определенной платы за церковные требы» // ПЕВ. 1863. № 3(неоф. ч.). С. 125-126.
35. По предмету улучшения отношений прихожан к его духовенству // ПЕВ. 1883. № 2. С. 25-28.
36. Практическое разрешение вопроса о противодействии революционной пропаганде в простом народе // ПЕВ. 1879. № 3 (оф.ч.). С. 67-69.
37. Предложение причтам, пользующимся церковным наделом более 30 десятин, уделять часть земли в пользу заштатных священно и церковнослужителей, их вдов и сирот // ПЕВ. 1880. № 33(оф. ч.). С. 410.
38. Предупреждение об оштрафовании священников, которые испрашивают себе лучшие приходы с целью передать прежние своим родственникам // ПЕВ. 1892. №13 (оф. ч.). С. 255-256.
39. Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. К, 1995. 284 с.

40. Распределение хозяйственным управлением Св. Синода между причтами Подольской епархии причитающейся на ее долю части из 400,000 руб., отпущенных на увеличение содержания духовенства в Юго-западных губ. // ПЕВ. 1867. № 3(оф. ч.). С. 27-28.
41. Сецинский Е.И. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей» за 1862-1905 годы (за все время издания их) / ред. газ. «Подол. епарх. ведомости». Каменец-Подольск, 1907. III. 1088 с.
42. Синицкий Д. Наш простолудин в отношениях своих к пастырям церкви // ПЕВ. 1862. № 18(неоф. ч.). С. 576-589; № 19(неоф. ч.). С. 620-633; № 20(неоф. ч.). С. 651-666.
43. Сообщение духовенству, что лучшие в епархии приходы впредь будут даваться только в награду достойнейшим священнослужителям, а худшие – в наказание за проступки // ПЕВ. 1882. № 34. С. 422-423.
44. Установление таксы за исправление треб // ПЕВ. 1879. № 7(неоф. ч.). С. 266-269.
45. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні / Ю. Федорів. Л. : Свічадо. 2007. 364 с.
46. Чего желает народная совесть от духовенства // ПЕВ. 1876. № 22(неоф. ч.). С.473-477.

Ирина Батырева

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Повседневная жизнь православного духовенства Подолья второй половины XIX - начала XX в. на страницах журнала «Подольские епархиальные ведомости»

Аннотация. В статье на основе изучения журнала «Подольских епархиальных ведомостей» исследуется ряд вопросов повседневного уклада жизни и быта подольского духовенства: социально-правового и материального положения духовенства; служебных обязанностей и общественных обязательств священников; хозяйственной деятельности и землепользования; государственного содержания священников и их семей; взаимоотношений с различными социальными слоями подолян во второй половине XIX - начале XX в.

Ключевые слова: ПЕВ, священник, духовенство, требы, материальное обеспечение.

ABSTRACT

Iryna Batoryeva

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The Everyday Life of the Orthodox Clergy of Podillia of the Second Half of the XIX – the Beginning of the XX Centuries published in the “Podillian Diocesan News”

Based on research of the “Podillian Diocesan News”, a number of issues of the everyday life of clergy in Podillian are investigated such as: social, legal and financial situation of the clergy; official duties and public obligations of priests; economic activity and land management; state maintenance of priests and their families; relations with different social strata of the citizens in Podillia in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries.

During this period on the Ukrainian lands under the pressure of Russian autocracy, the Orthodox clergy went from spiritual mentors of the Orthodox people to a privileged social status regulated not only by professional activity, but also by everyday life. The election of the parish clergy was reduced to formalism, and then it was eliminated. Moreover, a system of encouragement and state awards to the saints and clerics was implemented. The characterization of the Orthodox clergy of the diocese of Podillia (number, social origin, nationality) was shown in the “Podillian Diocesan News”. Practical non-church activities of the clergy included medical care for citizens, struggle to raise the level of public morality (anti-alcohol campaign), sharing the best agricultural practice, and development of elementary education.

The Orthodox clergy’s financial and living conditions in the diocese of Podolia were regulated by law, the rural clergy’s welfare was increased, but the church ultimately obeyed the state authorities. In addition to state maintenance, the clergy were financed with the parishioners’ money and income taxes. The everyday economic activity of the rural priesthood, due to the peculiarities of the social position of the parish pastors as well as the way of their domestic and family life, was closely linked to land use.

Key words: “Podillian Diocesan News”, priest, clergy, religious rite, financial support.

REFERENCES:

1. Z. Po povodu chastykh zhalob psalomshchikov na obidy i pritesneniya ikh svyashchennikami // PYeV. 1897. № 37-38(neof. ch.). S. 985-999.
2. Bazhenov L.V. Podillja v pracjakh doslidnykiv i krajeznaciv XIX-XX st. Kam'janecj-Podiljskij, 1993. 470 s.
3. Batyrjeva I.M. Tradycijna kuljtura Podillja u doslidzhennjakh drughoji .) : dys. ... k-ta istor. nauk : 07.00.05. Kyjiv, 2005. 249 s.
4. Ghryghoruk O. «Podoljskije eparkhialnye vedomosti» jak dzherelo vyvchennja istoriji Podillja // Ukr. ist. zb. K. 2009. № 12. S. 47-49.
5. Dobroe slovo v zashchitu dukhovenstva // PYeV. 1882. №33 (neof. ch.). S. 415-416.
6. Doorokhol'skij N. Kak nashi krestyane molyatsya Bogu (iz pastyr'skikh nablyudenij) // PYeV. 1902. № 21(neof. ch.). S. 489-497.
7. Doorokhol'skij N. Chego trebujut krestyane ot svoego prikhod'skogo svyashchennika // PYeV. 1903. № 18(neof. ch.). S. 710-718.
8. Zhitetskiy I. «Yeparkhialnye Vedomosti» yuzhnorusskikh gubernij v 1890 g. (Volynskie, Voronezhskie, Donskie, Kishinevskie, Kurskie, Minskie, Podolskie, Poltavskie, Tavricheskie, Khersonskie i Chernigovskie) // Kievskaya starina. 1891. № 9. S. 508-516.
9. Zamena, po vysochayshemu povoleniyu, naturalnykh povinnostey prikhozhan v polzu dukhovenstva Yugo-zapadnykh gubernij pozemelnym denezhnym sborom // PYeV. 1867. № 7(of. ch.). S. 69-71.
10. Zamechanie blagochinnym za nevnimatel'nost po sluzhbe i pristrastnoe otnoshenie v dele o nevydele prichetniku tserkovnoy zemli // PYeV. 1882. № 48(of. ch.). S. 583.
11. Zapreshchenie svyashchennikam pritesnyat prichetnikov trebovanijem ot nikh chernoy raboty v svoju polzu // PYeV. 1864. № 23 (of. ch.). S. 311.
12. Zapreshchenie sovershat tainstvo kreshcheniya v domakh prikhozhan // PYeV. 1892. №14 (of. ch.). S. 277-278.
13. Zems'kij Ju.S. Podiljskij jeparkhial'nyj istotyko- statystychnyj komitet (1865-1920) : avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kyjiv, 1997. 17 s.
14. K voprosu ob obespechenii selskogo prav. dukhovenstva // PYeV. 1863. № 10(neof. ch.). S. 406-420.
15. Kartashev A. V. Ocherki po istorii russkoy tserkvi: sobr. soch. v 2 t. / A.V. Kartashev. M. : TYeRRA. 1992.
16. Komarnic'kij O.B., Makoghonchuk N.V. «Podoljskije eparkhialnye vedomosti» jak dzherelo do vyvchennja cerkovnoji istoriji Podillja (za materialamy neoficijnoji chastyny) // Osvita, nauka i kuljtura na Podilli: zb. nauk, pracj. Kam'janecj-Podiljskij: Oijum, 2006. T.6. S. 191-203.
17. Korsovetskiy I. K voprosu ob uluchshenii byta dukhovenstva // PYeV. 1896. №10 (neof. ch.). S. 136.
18. Koshel'j O.M. Krajeznavstvo, istorija j kuljtura Podillja u dijajlnosti predstavnykiv pravoslavnoji ta rymo- katolyckoji konfesij XIX – pochatku XX st. : avtoref. dys... kand. ist. nauk. Chernivci. 1999. 20 s.
19. Kuklyarskiy D. Materialnoe polozhenie belogo dukhovenstva v XIX stoletii // PYeV. 1886. № 2 (neof. ch.). S. 33-49.
20. Mery k ogranicheniyu stremlenij svyashchennikov peremeshchatsya s odnogo prikhoda na drugoy // PYeV. 1892. № 16 (of.ch.). S. 34-336.
21. Mery k ogranicheniyu stremlenij svyashchennikov peremeshchatsya s odnogo prikhoda na drugoy // PYeV. 1892. №16 (of.ch.). S. 34-336.
22. Mesha V. Gh. Material'ne stanovyshe dukhovenstva v Ukrajinu 1875 - 1900 rr. // Pivdennyj arkhiv. Kherson : Vydavnyctvo KhDU, 2008. Vyp. XXVIII – XXIX. S. 320-321.
23. Naznachenie pensij i edinovremennykh posobij po Podolskoy eparkhii // PYeV. 1887. № 13(of. ch.). S. 159-160; № 30(of. ch.). S. 320; № 33-34(of. ch.). S. 352; № 36-37(of. ch.). S. 411-412.
24. Neskolko slov po povodu stati: «Fiktivnye i istinnye prichiny rozni mezhdru dukhovenstvom i narodom» (V «Podolskom Listke» 1882 g.) // PYeV. 1882. № 23(neof. ch.). S. 283-286; № 25(neof. ch.). S.308-311.
25. O vspomozhenii pravoslavnomu dukhovenstvu v Yugo-Zapadnom krae // PYeV. 1865. № 13(neof. ch.). – S. 595.
26. O materialnom obespechenii dukhovenstva // PYeV. 1880. № 52 (of.ch.). S. 630-631.
27. O nablyudenii blagochinnymi, chtoby svyashchenniki ne obizhali mladshikh chlenov prichta nevydelom im sleduemoy chasti tserkovnoy zemli i uzakonennykh dokhodov // PYeV. 1862. № 2 (of. ch.). S. 17-18.
28. O pokhvalnom postupke svyashchennika, otkazavshegosya ot peremeshcheniya na luchshiy prikhod po prosbe svoikh prikhozhan // PYeV. 1892. № 25(of. ch.). S. 502.
29. O psalomshchikakh i diakonakh, ishchushchikh diakonskogo i svyashchennicheskogo sana // PYeV. 1890. № 22 (of.ch.). S. 895-896.

30. Obozrenie eparkhialnykh vedomostey yuzhnykh eparkhiy 1898 g. // Kievskaya starina. 1899. № 12. S. 158-163; 1900. № 4. S. 51-53.
31. Otvety redaktsii: Kakie dobrokhotnye prinosheniya prikhozhan sostavlyayut lichnoe voznagrazhdenie odnogo svyashchennika i kakie odnogo psalomshchika? // PYeV. 1898. № 43(neof. ch.). S. 1177-1178.
32. Pastyr i prikhod // PYeV. 1898. № 6 (neof. ch.). S. 303-310.
33. Po povodu nekotorykh nedorazumeniy mezhdru svyashchennikami i prikhozhanami // PYeV. 1876. № 21. S.445-452.
34. Po povodu statii «Ob ustanovlenii opredelennoy platy za tserkovnye treby» // PYeV. 1863. № 3(neof. ch.). S. 125-126.
35. Po predmetu uluchsheniya otnosheniy prikhozhan k ego dukhovenstvu // PYeV. 1883. № 2. S. 25-28.
36. Prakticheskoe razreshenie voprosa o protideystvii revolyutsionnoy propagande v prostom narode // PYeV. 1879. № 3 (of.ch.). S. 67-69.
37. Predlozhenie prichitam, polzuyushchimsya tserkovnym nadelom bolee 30 desyatin, udelyat chast zemli v polzu zashtatnykh svyashchenno i tserkovnosluzhiteley, ikh vdov i sirot // PYeV. 1880. № 33(of. ch.). S. 410.
38. Preduprezhdenie ob oshtrafovanii svyashchennikov, kotorye isprashivayut sebe luchshie prikhody s tselyu peredat prezhnie svoim rodstvennikam // PYeV. 1892. №13 (of. ch.). S. 255-256.
39. Prokopchuk V. Krajeznavstvo na Podilli: istorija i suchasnistj. K, 1995. 284 s.
40. Raspredelenie khozyaystvennym upravleniem Sv. Sinoda mezhdru prichitami Podolskoy eparkhii prichitayushcheyasya na ee dolyu chasti iz 400,000 rub., otpushchennykh na uvelichenie sodержaniya dukhovenstva v Yugo-zapadnykh gub. // PYeV. 1867. № 3(of. ch.). S. 27-28.
41. Setsinskiy Ye.I. Ukazatel «Podolskikh eparkhialnykh vedomostey» za 1862-1905 gody (za vse vremya izdaniya ikh) / red. gaz. «Podol. eparkh. vedomosti». Kamenets-Podolsk, 1907. III. 1088 s.
42. Sinitskiy D. Nash prostolyudin v otnosheniyakh svoikh k pastyryam tserkvi // PYeV. 1862. № 18(neof. ch.). S. 576-589; № 19(neof. ch.). S. 620-633; № 20(neof. ch.). S. 651-666.
43. Soobshchenie dukhovenstvu, chto luchshie v eparkhii prikhody vpred budut davatsya tolko v nagradu dostoyneyshim svyashchennosluzhiteleyam, a khudshie – v nakazanie za prostupki // PYeV. 1882. № 34. S. 422-423.
44. Ustanovlenie taksy za ispravlenie treb // PYeV. 1879. № 7(neof. ch.). S. 266-269.
45. Fedoriv Ju. Istorija Cerkvy v Ukraini / Ju. Fedoriv. L. : Svichado. 2007. 364 s.
46. Chego zhelaet narodnaya sovest ot dukhovenstva // PYeV. 1876. № 22(neof. ch.). S.473-477.

Статтю надіслано до редколегії 21.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.05.2019 р

УДК 930.1(477)«20»:352.07(477.43/44)«1870/1917»
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-100-109>

Дмитро Щербанюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Міське самоврядування на Поділлі 1870-1917 рр. в сучасній українській історіографії

Анотація. У статті проаналізовано сучасну українську історіографію з проблем діяльності органів міського самоврядування на Поділлі у другій половині XIX - початку XX ст. Більш детальному аналізу піддано праці, що стосуються Поділля означеного періоду. Наукові розвідки, присвячені іншим регіонам або ж виконані у загальноукраїнських масштабах, описані більш поверхово. У результаті зроблено висновок про недостатню розробку українськими вченими означеної теми, що слугуватиме завданням для подальших досліджень авторами цієї проблематики.

Ключові слова: історіографія, міська дума, міська управа, міське самоврядування, Поділля, реформи.

Реформа з децентралізації, що розпочалася в Україні з 2014 року, передбачає передачу повноважень та бюджетних надходжень від державних органів до органів місцевого

самоврядування, сьогодні вже має свої перші позитивні результати. Новостворені об'єднані територіальні громади, завдяки отриманим повноваженням, спроможні самостійно, за рахунок власних ресурсів, вирішувати питання місцевого значення. Однак попереду ще багато невирішених концептуальних питань. Допомогти у цьому може звернення до історичного досвіду функціонування в Україні органів місцевого самоврядування. Надзвичайно корисним у цьому плані є період другої половини XIX ст., коли, внаслідок проведених в Російській імперії реформ, інститут місцевого самоврядування отримав потужний імпульс для свого розвитку.

Метою нашої статті є аналіз сучасної української історіографії з проблем функціонування місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX - початку XX ст.

Початок сучасній українській історіографії був покладений одночасно з відновленням української державності. У нових умовах, коли історія перестала бути марксистською та буржуазною, перед дослідниками постали нові можливості. Методологічний інструментарій історика перестав вичерпуватися догматами марксизму-ленінізму. Це дозволило по-новому подивитися на існуючі наукові проблеми. На початку 1990 р. в Україні з'являються нові праці з методології. До них можна віднести розвідку О.П. Реєнта [32] щодо проблемних питань історії України та шляхів її подолання. Серед таких питань: дослідження процесів урбанізації, утворення в містах нових соціальних груп, причини «Великих реформ», вплив на них регіонального фактору та зміни принесені ними.

Методологічні засади історіографії викладені в роботах Л.О. Зашкільняка [17; 18]. Автор аналізує проблему пошуку методологічних орієнтирів вітчизняними істориками. Підтримується твердження про обмеженість окремих українських істориків у їх методологічному інструментарії. Серйозним дослідженням стану української історіографії та її завдань є праця О.А. Удода. У ній автор здійснює пошук нових форм методології та проблематики [41].

Серед нових тенденцій в історичній науці потрібно також розглянути розвиток історичної урбаністики та регіоналістики. Урбаністика у радянські часи розглядалася як: 1) суто історія міст; 2) складова частина соціально-економічної, рідше культурної історії держав чи територій. У незалежній Україні окреслився курс до відновлення комплексного дослідження міст. Міста розглядаються як комплекс соціальних, економічних, культурних, гуманітарних факторів. Проте, навіть за наявності значного доробку з історії міст України, методологічний та історіографічний аспекти залишаються недостатньо розвиненими. Є проблеми з датуванням міст, з самим визначенням поняття міста і таке інше.

Що стосується регіоналістики, то ця галузь значною мірою зв'язана з історичним краєзнавством. Проте регіоналістів цікавлять сутнісні особливості регіонів, їх специфіка, що виявляються у колонізаційних, міграційних, модернізаційних, соціальних, демографічних, екологічних та інших процесах на визначеній території. У контексті розвитку цих галузей варто зазначити найвідоміші видання, на сторінках яких висвітлюються проблеми локальної історії, серед них: «Краєзнавство», «Місто: історія, культура, суспільство...», «Регіональна історія України».

В означеній сфері слід виокремити дослідницю Я.В. Веременич, яка є автором багатьох праць з вітчизняної урбаністики. Виходячи з порушеної нами теми, означимо найголовніші для нас. Висвітленням питання територіальної організації присвячені кілька праць. Монографія «Територіальна організація в Україні» [3] пропонує теоретико-методологічний ракурс дослідження територіальної організації на українських землях, з акцентом на відносинах центр-периферія та різних проявах регіоналізму. На основі методологічних підходів усталених для регіоналістики, простежено еволюцію адміністративно-територіального поділу і особливостей їх управління. Здійснено спробу осмислення невдалого досвіду адміністративних реформ, висловлюються пропозиції щодо можливих напрямів оптимізації територіального устрою. Праця «Адміністративно-територіальний устрій України» [2] описує теоретико-методологічні проблеми, пов'язані з осмисленням досвіду територіальної організації українських земель, виробленням підходів і концепцій дослідження регіональної специфіки. Автор пропонує власну схему періодизації адміністративно-територіального устрою, удосконалену систему базових термінів. У першій частині праці простежено процес формування й структурування українського геокультурного простору від часів Київської Русі до початку XX століття, зокрема, й окресленого нами періоду.

Проблеми заснування міст і методології їх вивчення висвітлені в праці «Міська історія України» [4]. У виданні вміщено інформацію про дати заснування населених пунктів, які усталені в історичній науці та представлені в енциклопедичних виданнях, довідниках й інтернет ресурсах. Відомості подані у вигляді таблиць ілюструють відсутність єдиних критеріїв та методик у вирішенні питань їх заснування. Праця містить ґрунтовну вступну статтю, присвячену висвітленню теоретико-методологічних проблем міської історії, та авторські рекомендації щодо методики літочислення міст і селищ міського типу України

У монографії «Історична урбаністика в Україні...» [6] висвітлюються проблеми концептуалізації міської історії як наукового напрямку, порушується широкий комплекс теоретико-методологічних проблем сучасного містознавства – від визначення поняття «місто» і критеріїв типологізації міст до простеження еволюції міської традиції на вітчизняних теренах. Пропонується авторська методика удосконалення практики міського літочислення. В одній з останніх своїх статей автор описує різницю між регіоналістикою та краєзнавством [5].

Щодо функціонування інституту самоврядування на Поділлі, то ця проблема не знайшла широкого висвітлення у науковій літературі. У цьому контексті значний інтерес для нас становить монографія О.Ф. Мельничук [22], що стала підсумком захищеної нею кандидатської дисертації «Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування Подільської губернії в другій половині XIX століття». У третьому розділі монографії розглядаються юридичні аспекти діяльності органів місцевого самоврядування в містах Поділля, зокрема й питання міських реформ. У цьому тематичному розрізі автором підготовлено статтю, присвячену реалізації виборчого права на Поділлі за міським положенням 1870 р. [21]. У статті описані регіональні та соціальні особливості проведення виборів, їх механізм. Піддані критиці майновий ценз, а також голосування через курію, через які значна частина міщан були позбавлені права голосу. Автор знайомить дослідника з хронологією запровадження реформи в містах Поділля. Питання розвитку державних установ Подільської губернії означеного періоду досліджував також А.Ю. Скрипник [33]. Описуючи історію становлення місцевого самоврядування у Східному Поділлі, місцевим муніципалітетам приділяє увагу і С.Д. Гальчак [7]. Він стверджує, що за рахунок дум та управ уряд звільнявся від турбот про міське господарство. При цьому структури продовжували виконувати свої традиційні функції зі збору податків і виконання повинностей.

Комплексне дослідження міст Подільської губернії представлено у дисертації С.М. Єсюніна «Міста Подільської губернії у другій половині XIX - на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти» [14]. Праця комплексно досліджує основні принципи розвитку міст Поділля. Розкриває головні містоутворюючі фактори (адміністративний, економічний, соціальний). Аналізуються зміни, пов'язані з кількістю міст, їх правового статусу, етнічного складу та економіки. Основну увагу акцентовано на військово-стратегічному поступі міст, розвитку інфраструктури та торгівлі. Автором пропонується періодизація соціально-економічного розвитку міст, подається їх класифікація та типологізація. С.М. Єсюнін є також автором статей, в яких розглядається широке коло питань, пов'язаних з міським самоврядуванням Поділля, серед них: громадське управління містами; культурно-освітнє середовище; медичне забезпечення міст тощо [15].

Історію міста Вінниці, починаючи з контрреформи 1892 р., у своїй монографії простежила Т.Р. Кароева [19]. Автором було проаналізовано значну кількість архівних матеріалів, що розкривають діяльність місцевого муніципалітету з модернізації усіх сторін міського життя.

Про органи міського самоврядування Вінниці в одній із своїх статей розповідає Н.І. Стрельбіцька [37]. Описуючи розвиток міста в кінці XIX – на початку XX століття, автор дійшов висновку про значний внесок міських властей у даному процесі. Наголошується, що нинішньому самоврядуванню є чого повчитися у своїх попередників. Схожі статті описують діяльність органів самоврядування міст Могилів-Подільського [38] та Бару [36]. Також нею розглядаються питання соціального захисту інтересів населення муніципалітетами в масштабі Правобережної України [35]. Окрім того, темою її досліджень є питання участі поляків у міському самоврядуванні Поділля [39]. У цьому контексті проаналізовано джерельну базу діяльності органів місцевого та міського самоврядування [34].

Вагомим кроком у дослідженні міських процесів була конференція: «Міста і містечка Поділля». Учасниками була висвітлена значна кількість епізодів з історії подільських населених пунктів. Зокрема й в означеному нами періоді. Вінцем праці науковців став збірник, до якого увійшло 60 статей. Матеріали конференції представлені за хронологією подій та згруповані за тематикою [23].

Однією з найновіших праць з історії Подільських міст є стаття С.О. Добржанського «Від найбільшого повітового міста до губернського центру...» [13]. Автор аналізує причини зростання Вінниці до рівня центру губернії. Серед інших напрямів описана й діяльність самоврядних органів.

Проблема міських реформ у масштабі всіх українських губерній представлена у монографії В.П. Горбачова «Міська реформа 1870 року в Україні», яка на сьогодні є чи не найповнішою працею з цієї проблематики [9, 10]. Автором використана значна кількість архівних та статистичних даних, проте бракує історіографії. З деякими оцінками можна не погодитися. Наприклад, однією з головних причин відстрочення запровадження міського положення на Правобережжі автор називає етнічну (значну кількість неросійського населення). Поряд з цим, ігноруються такі чинники як: збереження певних демократичних традицій, а також відносно недавня магдебургія в цьому краї.

Дещо багатшою є регіональна історіографія з проблеми. Так, Т.О. Щерба досліджував питання впровадження міського положення 1870 р. на Правобережній Україні [47, 48, 49]. Ним описані проблеми пов'язані з етнічними особливостями краю. Стверджується, що на Правобережжі проходила межа осідлості, в якій проживало багато євреїв, які, звісно, претендували на потрапляння до муніципалітетів. Згідно положення 1870 р. не православних в міських думах могло бути не більше 1/3 від загального її складу [49]. Автор показує пропозиції по вирішенню такого питання різними уповноваженими чиновниками імперської адміністрації.

Міста Правобережжя у другій половині XIX ст. також досліджував А.О. Гуменюк [12]. М.В. Білоконь у своїй монографічній праці [1] здійснює ґрунтовне дослідження юридичних аспектів міських реформ. Проаналізовано зміст законодавчих актів, пов'язаних з цими перетвореннями. Показані успіхи контрреформи 1892 р., але й наголошується на скороченні каденції дум і управ. Праця опирається на матеріали Лівобережжя та носить історико-правовий характер.

Значної уваги заслуговує монографія Д.М. Чорного [44]. Автором здійснено масштабну працю з дослідження різних аспектів міського життя п'яти губерній: Полтавської, Чернігівської, Харківської, Таврійської та Катеринославської. Хронологічно охоплено період з кінця XIX століття й до початку Першої світової війни. Основна увага зосереджена на: демографічних і міграційних процесах; соціальній та національній структурі; регіональній специфіці розвитку економіки та її впливу на повсякдення й формування самосвідомості. Території віднесені автором до Лівобережжя відрізняються від загальноприйнятих. Показана політика муніципальних органів.

Ю.О. Нікітін [25] досліджував особливості формування та діяльності органів самоврядування міст Лівобережжя і Слобожанщини, основні джерела наповнення їх бюджетів і виконання загальнодержавних потреб містами. Автор вивчав також напрямки і методи роботи муніципалітетів спрямованих на комунальну власність і гуманітарну справу.

Особливості міського життя Середньої Наддніпрянщини досліджувала Т.М. Плаксієв [26]. Досліджуючи управлінські структури міст після 1892 р., вона погоджується з твердженням про реакційний зміст тогорічної реформи. Також підтверджуються думка про посилення ролі дворянства та великої буржуазії у самоврядних органах міст.

Цікавою, на нашу думку, є стаття В.С. Шандри «Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX - поч. XX ст.)» [45]. У ній здійснено ґрунтовний аналіз складу чиновницького апарату Правобережжя, акцентується увага на колоніальній направленості дій царської адміністрації у регіоні. Автор торкається питання впливу міських положень на формування органів влади.

Хорошим прикладом дослідження історії міського управління на регіональному рівні слугує праця О.М. Марченка [20]. Автором були проаналізовані матеріали, що відносяться до минулого Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. Основна увага зосереджена на реформі 1892 р. в Одесі. Досліджені як процес виборів, так і коло виборців, їх соціальний склад. Висвітлено функції міських муніципалітетів, а також глибину їх співпраці з місцевими органами влади (земства, губернатор).

Формування та розвиток муніципальної земельної та приватної виробничої власності на прикладі міст Херсона, Одеси та Миколаєва дослідила Л.О. Цибуленко [42]. Реформа 1892 р. оцінена нею позитивно з позиції зростання ініціативи міст щодо промисловості. Автор пов'язує таку реакцію з тим, що держава була зацікавлена у зміцненні промисловості через місцеві виробництва й податки. Такі дії мали сприяти наповненню міських бюджетів, а значить, і державної казни.

До праць, в яких описано міське самоврядування Півдня України також потрібно додати монографію О.В. Черемісіна [43]. У ній проводиться аналіз формування місцевих самоврядних органів. Автором розглянута законодавча база дослідження. Розглядаються питання міського господарства та функціонування бюджету. Значна увага приділена проблемі місцевих управлінських особливостей.

О.П. Прищепя вивчала питання міського самоврядування на Волині. У своїй монографії про волинські міста [27], автор описала модернізаційні процеси, які там відбувалися, зокрема, і перетворення у сфері міського самоврядування. У статті, присвяченій реформі 1870 р. [28] автор описує зміни виборчого права, що відбулися внаслідок перетворень. У статті «Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині», загалом позитивно оцінено зміни, хоча й вказано на зменшення числа виборців і консерватизм нових міських властей [30]. У статті «Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст на Волині (др. пол. XIX- поч. XX ст.)» розкрито особливості управління приватними містами. Автор описує міста, які перебували у феодалній власності, на яких не поширювалися міське положення. Здійснено дослідження органів самоврядування міст. Проаналізовані юридичні акти, що регламентували життя цих установ. Показана боротьба міст за виведення їх з такого статусу [31].

Значний науковий доробок стосується міста Харкова. Так, діяльність харківських міських властей досліджена у дисертації О.М. Головка [8]. Хронологічні рамки праці охоплюють період з 1893 по 1917 рр. У праці акцент зроблено на соціальній структурі самоврядних органів та особливостях реалізації положення 1892 р. у Харкові. Здійснено оцінку успішності міських проектів. Автор звертає увагу на дискримінацію неправославних і малозаможних під час виборів до муніципалітетів.

Дисертація В.М. Токарева присвячена харківському міському самоврядуванню згідно положення 1870 р. [40]. Праця носить історико-юридичний характер. Хронологічно охоплено період від 1870 по 1890-ті рр., до контрреформи 1892 р. Автор аналізує політико-правові погляди і пов'язані з ними джерела розглянутого періоду, а також реалізацію практичного досвіду реформ міського самоврядування.

Ще одним історико-правовим дослідженням цієї проблеми є праця В.М. Грицака [11]. Автор аналізує відносини харківської губернської адміністрації з органами міського самоврядування. Політичні погляди і рівень правової культури губернаторів часто, на думку автора, ставали додатковими суб'єктивними факторами, що призводили до конфліктів між муніципальними структурами та органами державної влади.

Самоврядні міські структури Чернігівської губернії останньої третини XIX століття висвітлені у працях Л.М. Шарої [46]. На основі зібраних матеріалів автор стверджує, що після 1892 р. муніципальні власті стали додатками губернських адміністрацій. Також нею були описані успіхи у вирішенні фінансових, господарських і гуманітарних проблем органами влади міст. Проаналізовані відносини між міськими адміністраціями та земствами.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що проблема діяльності органів міського самоврядування на Поділлі не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. Окрім декількох праць, в яких частково розкриті окремі аспекти досліджуваної нами теми, переважна більшість дослідників акцентують увагу на загальноукраїнських масштабах або ж аналізують діяльність самоврядних установ інших регіонів. На заповнення прогалин у цьому напрямку і спрямоване наше майбутнє дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2003. 260 с.
2. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 364 с.
3. Верменич Я. В. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. 160 с.
4. Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. Міська історія України: проблеми початкового датування. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 140 с.
5. Верменич Я. В. Історична регіоналістика VS краєзнавство: маркери дослідження мереж соціальної взаємодії в часі та просторі // Краєзнавство. 2018. № 3. С. 4–13.
6. Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
7. Гальчак С.Д. Історичні аспекти становлення й розвитку місцевого самоврядування у Східному Поділлі в дорадянський період // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2006. № 11. С. 206–217.
8. Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893 - 1917 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1997. 18 с.
9. Горбачов В.П. Міська реформа 1870 року в Україні / В.С. Шандра // Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 197–203.
10. Горбачов В.П. Міська реформа 1870 року в Україні. Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, Міжнародна асоціація істориків права, 2008. 320 с.
11. Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 12.00.01. Одеса, 1999. 21 с.
12. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1993. 16 с.
13. Добржанський С.О. Від найбільшого повітового міста до губернського центру: Вінниця в системі управління Подільської губернії початку XX ст.// Краєзнавство. 2018. № 3. С. 32–40.

14. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX - на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 Кам'янець-Подільський, 2011. 20 с.
15. Єсюнін С. М. Громадське управління містами Подільської губернії у другій половині XIX - на початку XX ст. // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції / НАН України, Ін-т історії України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, Хмельниць. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України, Центр дослідження історії Поділля Ін-ту історії України НАН України. 2014. С. 194-204.
16. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX - на початку XX ст. Хмельницький : Мельник А. А., 2015. 334 с.
17. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії. Львів : ЛОН МІО, 1996. 168 с.
18. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / за ред. Л.О. Зашкільняка. Львів, 2004. 406 с.
19. Кароєва Т.Р. Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття... Вінниця : Нілан-ЛТД, 2018. 204 с.
20. Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1997. 16 с.
21. Мельничук О.Ф. Реалізація виборчого права в Подільській губернії за міським положенням 1870 р. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 1999. № 1. С. 45–49.
22. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. Вінниця : Велес, 2001. 192 с.
23. Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. : матеріали наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. 640 с.
24. Нікітін Ю. О. Міська реформа 1892 р. у сучасній історіографії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2011. № 19. С. 287–291.
25. Нікітін Ю. О. Порекорформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 39 с.
26. Плаксієв Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX - на початку XX століть: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 19 с.
27. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
28. Прищеп О.П. Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р. та його реалізація на Волині // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2001. № 2. С. 136–142.
29. Прищеп О.П. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2013. № 12. С. 131–139.
30. Прищеп О.П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2001. № 2. С. 142–148.
31. Прищеп О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2003. № 5. С. 128–131.
32. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX - початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український науковий журнал. 2000. № 2. С. 3–26.
33. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії у XIX - на початку XX ст.: Історіографія проблеми // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2003. № 5. С. 17–23.
34. Стрельбіцька Н.І. Джерельна база дослідження діяльності органів міського самоврядування на Поділлі в XIX-на початку XX ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення: Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXI Вінницької історико-краєзнавчої конференції 25- 26 жовтня 2007 р. 2007. С. 179–188
35. Стрельбіцька, Н.І. Діяльність органів міського самоврядування правобережної України по соціальному захисту інтересів населення (остання чверть XIX-початок XX ст.): наукове видання // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. 2005. № 1. С. 295–308.
36. Стрельбіцька, Н. І. Діяльність представників органів міського самоврядування міста Бара - міських голів та гласних думи і управи наприкінці XIX - початку XX століть // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф.: до 615-ї річниці першої док. згадки про м. Ров, 475-ї річниці з часу надання м. Бару магдебурзького права та 150-річчя з дня народж. М.С. Грушевського, 9-10 верес. 2016 р. 2016. С. 115–118.

37. Стрельбіцька, Н. І. До історії діяльності органів міського самоврядування міста Вінниці в XIX - на початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2007. № 12. С. 239–244.
38. Стрельбіцька Н.І. З історії діяльності органів міського самоврядування міста Могилів-Подільського в XIX - на початку XX ст. // Друга Могилів-Подільська конференція. 2006. С. 96–103.
39. Стрельбіцька Н.І. Роль поляків в органах міського самоврядування на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. // XXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція "Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)", 1-2 черв. 2012 : зб., Він. обл. краєзнав. музей, ВОУНБ ім. К.А.Тімірязєва. 2012. С. 210–215.
40. Токарєв, В. М. Харківське міське самоврядування за городовим положенням 1870 року (історико- правове дослідження): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 1998. 18 с.
41. Удод О.А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / Сучасні підходи до історичної освіти. Уклад. І. Костюк, П. Кендзьор. Львів : НВФ «Українські технології», 2009. 128 с.
42. Цибуленко Л.О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX - на початку XX століть: автореферат ... дис. канд. істор. наук.: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2001. 19 с.
43. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон : «Олдіплюс», 2017. 581 с.
44. Чорний Д.М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). Харків, 2007. 301 с.
45. Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 143–158.
46. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: автореферат ... дис. канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 18 с.
47. Щерба Т. О. Введення Міського положення 1870 р. в містах Київської губернії // Другі Яковлівські читання : матеріали наук. конф.. С. 30–39.
48. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00. Донецьк.2001. 19 с
49. Щерба Т.О. Проблемні питання введення міського положення 16 червня 1870 року в містечках Правобережної України // Порівняльно-аналітичне право - електронне фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2014. № 8. URL: http://www.pap.in.ua/8_2014/8.pdf. (дата звернення 30.01.2019).

Дмитрий Щербанюк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
аспирант (Украина)

Олег Мельничук

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**Городское самоуправление на Подолье 1870-1917 гг.
в современной украинской историографии**

Аннотация. В статье проанализирована современная украинская историография по проблемам деятельности органов городского самоуправления на Подолье во второй половине XIX - начале XX в. Более детальному анализу подвергнуто труды, что касаются Подолья определенного нами времени. Научные исследования, посвященные другим регионам, или же выполненные в общеукраинском масштабе, описаны более поверхностно. В результате сделан вывод о недостаточной разработке украинскими учеными обозначенной темы, что будет служить задачей для дальнейшего исследования авторами этой проблематики.

Ключевые слова: Историография, городская дума, городская управа, городское самоуправление, Подолье, реформы.

ABSTRACT

Dmytro Shcherbaniuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University,
postgraduate student (Ukraine)

Oleh Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

**City Self-Government in Podillia 1870-1917.
in modern Ukrainian historiography**

The article analyzes contemporary Ukrainian historiography on the problems of the activities of the bodies of city self-government in Podillya in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. A more detailed analysis of the work related to the Podillya of this period. Scientific investigation devoted to other regions, or performed on the national scale, had been described more superficially. As a result, the conclusion is drawn about the not enough development by Ukrainian scientists of this topic, which will serve the purpose of further researches by the author of this issue. The description of historiography begins with an overview of the works that investigated the problem of the methodology of history. The works shown here can be considered the first researches of such a direction in the Independent Ukraine. Then there is a description of the works devoted to certain Ukrainian regions that at that time were the constituent parts of the Russian Empire.

The period of the reign of Alexander II is characterized by general modernization processes in the Russian Empire, part of which was the Podillya province. In modern Ukraine, similar transformations are under way. There is a reform of decentralization of power and in this context, it would be advisable to turn to the historical experience of officials of the nineteenth century. In 1870, the reform of municipal self-government began. Since then, cities have considerable freedom in dealing with economic and humanitarian problems. In February 1917, the Russian Empire fell, therefore, the old municipal forms ceased to function and new forms began to emerge. This is due to the chronological framework of our study.

Key words: *historiography, city дума, city executive, city self-government, Podillya, reforms.*

REFERENCES:

1. Bilokonj M. V. Orghany derzhavnogho upravlinnja ta misceve samovrjaduvannja v Rosijskij imperiji u drugij polovyni XIX st. (na materialakh Livoberezhnoji Ukrajinji): istoryko-pravove doslidzhennja. Kharkiv : Vydavnytvo Nacionaljnogho universytetu vnutrishnikh sprav, 2003. 260 s.
2. Vermynych Ja. V. Administratyvno-terytorialnyj ustrij Ukrajinji: evoljucija, suchasnyj stan, problemy reformuvannja: u 2 ch. Kyjiv : Instytut istoriji Ukrajinji NAN Ukrajinji, 2009. Ch. 1. 364 s.
3. Vermynych Ja. V. Terytorialjna orghanizacija v Ukrajinji jak naukova problema: rehionaljno-istorychnyj ta polityko-administratyvnyj vymiry. Kyjiv : Instytut istoriji Ukrajinji NAN Ukrajinji, 2008. 160 s.
4. Vermynych Ja. V., Dmytruk V. I., Arkhypova S. I. Misjka istorija Ukrajinji: problemy pochatkovogho datuvannja. Kyjiv : Instytut istoriji Ukrajinji NAN Ukrajinji, 2010. 140 s.
5. Vermynych Ja. V. Istorychna rehionalistyka VS krajeznavstvo: markery doslidzhennja merezh socialjnoji vzajemodiji v chasi ta prostori // Krajeznavstvo. 2018. № 3. S. 4–13.
6. Vermynych Ja. V. Istorychna urbanistyka v Ukrajinji: teorija mistoznavstva i metodyka litochyslennja. Kyjiv : Instytut istoriji Ukrajinji NAN Ukrajinji, 2011. 306 s.
7. Ghaljchak S. D. Istorychni aspekty stanovlennja j rozvytku miscevogho samovrjaduvannja u Skhidnomu Podilli v doradjanskyj period // Problemy istoriji Ukrajinji XIX - pochatku XX st. 2006. № 11. S. 206–217.
8. Gholovko O. M. Kharkivsijke misjke samovrjaduvannja u 1893 - 1917 rokakh: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kharkiv, 1997. 18 s.
9. Ghorbachov V. P. Misjka reforma 1870 roku v Ukrajinji / V. S. Shandra // Ukrajinjskyj istorychnyj zhurnal. 2013. № 2. S. 197–203.
10. Ghorbachov V. P. Misjka reforma 1870 roku v Ukrajinji. Donecjk : Donecjkij jurydychnyj instytut LDUVS, Mizhnarodna asociacija istorykiv prava, 2008. 320 s.
11. Ghrycak V. M. Ghubernator v derzhavnomu mekhanizmi Rosijskoji imperiji v drugij polovyni XIX st. (na materialakh Kharkivsjoji ghuberniji): Istoryko-pravove doslidzhennja: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 12.00.01. Odesa, 1999. 21 s.
12. Ghumenjuk A. O. Mista Pravoberezhnoji Ukrajinji v drugij polovyni KhIKh st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Kyjiv, 1993. 16 s.

13. Dobrzhanskyj S.O. Vid najbilshogho povitovogho mista do ghubernsjkogho centru: Vinnycja v systemi upravlinnja Podiljskoji ghuberniji pochatku XX st.// Krajeznavstvo. 2018. № 3. S. 32–40.
14. Jesjunin S.M. Mista Podiljskoji ghuberniji u drughij polovyni XIX - na pochatku XX st.: socialjna infrastruktura, administratyvnyj ta ekonomichnyj aspekty: avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 Kam'janecj-Podiljskyj, 2011. 20 s.
15. Jesjunin S. M. Ghromadsjke upravlinnja mistamy Podiljskoji ghuberniji u drughij polovyni KhKh - na pochatku KhKh st. // Materialy XIV Podiljskoji naukovoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji / NAN Ukrajinny, In-t istoriji Ukrajinny, Kam'janecj-Podiljskyj nac. un-t im. I. Oghijenka, Khmeljnyc. obl. orgh. Nac. spilky krajeznavciv Ukrajinny, Centr doslidzhennja istoriji Podillja In-tu istoriji Ukrajinny NAN Ukrajinny. 2014. S. 194-204.
16. Jesjunin S. M. Mista Podillja u drughij polovyni XIX - na pochatku XX st. Khmeljnycykyj : Meljnyk A. A., 2015. 334 s.
17. Zashkilnjak L.O. Vstup do metodologhiji istoriji. Ljviv : LON MIO, 1996. 168 s.
18. Ukrajinjska istorioghrafija na zlami XXKh i XXI stolitj: zdobutky i problemy / za red. L.O. Zashkilnjaka. Ljviv, 2004. 406 s.
19. Karojeva T.R. Istorija maje pravo spodivatsja vid mista Vinnyci blyskuchogho majbuttja... Vinnycja : Nilan-LTD, 2018. 204 s.
20. Marchenko O.M. Misjke samovrjaduvannja na pıvdni Ukrajinny u drughij polovyni XIX st.: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Odesa, 1997. 16 s.
21. Meljnuchuk O.F. Realizacija vyborchogho prava v Podiljskij ghuberniji za misjkym polozhennjam 1870 r. // Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija. 1999. № 1. S. 45–49.
22. Meljnuchuk O.F. Administratyvnyj aparat ta orghany miscevogho samovrjaduvannja na Podilli u drughij polovyni XIX stolittja. Vinnycja : Veles, 2001. 192 c.
23. Mista i mistechka Podillja vid doby Serednjovichchja do pochatku KhKh st. : materialy nauk. konf. 24–25 veres. 2015 r. Vinnycja : Nilan-LTD, 2016. 640 s.
24. Nikitin Ju. O. Misjka reforma 1892 r. u suchasnij istorioghrafiji // Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija. 2011. № 19. S. 287–291.
25. Nikitin Ju. O. Poreformeni mista Livoberezhnoji ta Slobidskoji Ukrajinny u drughij polovyni XIX st.: istorychnyj aspekt samovrjaduvannja: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk : 07.00.01. Kyjiv, 2015. 39 s.
26. Plaksij T.M. Misjke samovrjaduvannja Serednjoji Naddnıprjanshhyny v drughij polovyni XIX - na pochatku XX stolitj: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Zaporizhzhja, 2001. 19 s.
27. Pryshhepa O. P. Mista Volyni u drughij polovyni KhKh - na pochatku XX st. Rivne: PP DM, 2010. 287 s.
28. Pryshhepa O.P. Vyborchij zakon, zghidno z misjkym polozhennjam 1870 r. ta jogho realizacija na Volyni // Problemy istoriji Ukrajinny XIX - pochatku XX st. 2001. № 2. S. 136–142.
29. Pryshhepa O.P. Mista Pravoberezhnoji Ukrajinny kincja XVIII – pochatku XX st.: suchasnyj stan doslidzhenj ta perspektyvy vyvchennja // Naukovyj visnyk Skhidnojevropijskogho nacionalnogho universytetu imeni Lesi Ukrajinny. Istorychni nauky. 2013. № 12. S. 131–139.
30. Pryshhepa O.P. Misjka reforma 1892 r. ta jiji zaprovadzhennja na Volyni // Problemy istoriji Ukrajinny XIX - pochatku XX st. 2001. № 2. S. 142–148.
31. Pryshhepa O.P. Pravovi ta ekonomichni aspekty rozvytku pryvatnovlasnyckyxh mist Volyni u drughij polovyni XIX - na pochatku XX st.// Problemy istoriji Ukrajinny XIX - pochatku XX st. 2003. № 5. S. 128–131.
32. Rejent O.P. Dejaki problemy istoriji Ukrajinny XIX - pochatku XX st.: stan i perspektyvy naukovoji rozrobky // Ukrajinjskyj naukovyj zhurnal. 2000. № 2. S. 3–26.
33. Skrypnyk A. Ju. Derzhavni ustanovy Podiljskoji ghuberniji u XIX - na pochatku XX st.: Istoriohrafija problemy. // Problemy istoriji Ukrajinny XIX - pochatku XX st. 2003. № 5. S. 17–23.
34. Streljbicjka N.I. Dzherelna baza doslidzhennja dijajlnosti orghaniv misjkogho samovrjaduvannja na Podilli v XIX-na pochatku XX st. // Vinnychchyna: mynule ta sjoghodennja: Krajeznavchi doslidzhennja. Materialy XXI Vinnycjoji istoryko-krajeznavchoji konferenciji 25- 26 zhovtnja 2007 r. 2007. S. 179–188.
35. Streljbicjka, N.I. Dijajlnistj orghaniv misjkogho samovrjaduvannja pravoberezhnoji Ukrajinny po socialjnomu zakhystu interesiv naselennja (ostannja chvertj XIX-pochatok XX st.): naukovye vydannja // Studiji Kam'janecj-Podiljskogho Centru doslidzhennja istoriji Podillja. 2005. № 1. S. 295–308.
36. Streljbicjka, N. I. Dijajlnistj predstavnykiv orghaniv misjkogho samovrjaduvannja mista Bara - misjkykh gholiv ta ghasnykh dumy i upravly naprykinci XIX - pochatku XX stolitj // Barsjka zemlja Podillja: jevropijsjka spadshhyna ta perspektyvy stalogho rozvytku : materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf.: do 615-ji richnyci pershoji dok. zghadky pro m. Rov, 475-ji richnyci z chasu nadannja m. Baru maghdeburzjkogho prava ta 150-richchja z dnja narodzh. M.S. Ghrushevsjkogho, 9-10 veres. 2016 r. 2016. S. 115–118.

37. Streljbcijka, N. I. Do istoriji dijalnosti orghaniv misjkogho samovrjaduvannja mista Vinnyci v XIX - na pochatku XX st. // Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija. 2007. № 12. S. 239–244.
38. Streljbcijka N.I. Z istoriji dijalnosti orghaniv misjkogho samovrjaduvannja mista Moghyliv-Podiljskogo v XIX - na pochatku XX st. // Drugha Moghyliv-Podiljska konferencija. 2006. S. 96–103.
39. Streljbcijka N.I. Rolj poljakiv v orghanakh misjkogho samovrjaduvannja na Podilli v kinci XIX – na pochatku XX st. // XXIV Vseukrajinsjka naukova istoryko-krajeznavcha konferencija "Kozactvo v istoriji Ukrainy (do 360-richchja bytvy pid Batoghom)", 1-2 cherv. 2012 : zb., Vin. obl. krajezn. muzej, VOUNB im. K.A.Timirjazjeva. 2012. S. 210–215.
40. Tokarjev, V. M. Kharkivsijke misjke samovrjaduvannja za ghorodovym polozhennjam 1870 roku (istoryko- pravove doslidzhennja): avtoref. dys... kand. juryd. nauk: 12.00.01. Kharkiv, 1998. 18 s.
41. Udod O.A. Istorija povsjakdennosti: pytannja metodologhiji, istorioghrafiji ta dzhereloznavstva / Suchasni pidkhody do istorychnoji osvity. Uklad. I. Kostjuk, P. Kendzjor. Ljviv : NVF «Ukrajinsjki tekhnologhiji», 2009. 128 s.
42. Cybulenko L.O. Dijalnistj orghaniv samovrjaduvannja Odesy, Mykolajeva, Khersona shhodo formuvannja i rozvytku municypalnoj zemelnoj ta vyrobnychoji vlasnosti v kinci XIX - na pochatku XX stolitj: avtoreferat ... dys. kand. istor. nauk.: 07.00.01. Dnipropetrovsjk, 2001. 19 s.
43. Cheremisin O.V. Misjke samovrjaduvannja na Pivdni Ukrainy v 1785–1917 rr. Kherson : «Oldipljus», 2017. 581 s.
44. Chornyj D.M. Po livyj beregh Dnipra: problemy modernizaciji mist Ukrainy (kinecj XIX - pochatok XIX st.). Kharkiv, 2007. 301 s.
45. Shandra V.S. Formuvannja bjurokratiji v Pravoberezhnij Ukraini // Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal. 2007. № 2. S. 143–158.
46. Shara L.M. Stanovlennja orghaniv samovrjaduvannja u mistakh i posadakh Chernighivsjoj ghuberniji v ostannij tretyni XIX st.: avtoreferat ... dys. kand. istor. nauk: 07.00.01. Kharkiv, 2002. 18 s.
47. Shherba T. O. Vvedennja Misjkogho polozhennja 1870 r. v mistakh Kyjivsjoj ghuberniji // Drughi Jakovlivsji chytannja : materialy nauk. konf.. S. 30–39.
48. Shherba T. O. Misjke samoupravlinnja na Pravoberezhnij Ukraini u drugij polovyni KhIKh st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00. Donecjk.2001. 19 s
49. Shherba T.O. Problemni pytannja vvedennja misjkogho polozhennja 16 chervnja 1870 roku v mistechkakh Pravoberezhnoj Ukrainy // Porivnjajno-analitychne pravo - elektronne fakhove vydannja jurydychnogho fakul'tetu DVNZ «Uzhghorodskij nacionalnyj universytet». 2014. № 8. URL: http://www.pap.in.ua/8_2014/8.pdf. (data zvernennja 30.01.2019).

Статтю надіслано до редколегії 27.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.06.2019 р.

УДК 94 (485) "19"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-109-116>

Олеся Коваль

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

«Держава загального добробуту» та «шведська модель»: історико-теоретичний аналіз понять

Анотація. У статті проаналізовано класифікації та типи держав благоденства, характерні риси, спільне та відмінне «держави добробуту» та «соціальної держави», сформульовано узагальнюючий зміст поняття «держави загального добробуту». Оскільки першою державою, яка здійснила розбудову «держави добробуту» та до сьогодні зберігає власну модель такої політики, є Швеція, у статті детально характеризується термін «шведська модель» як один з типів «держави загального добробуту». Зважаючи на те, що основи «шведської моделі» були закладені ще у 30-х рр. XX ст., у дослідженні охарактеризовано витоки та зміст ідеї «дому для народу», яка згодом трансформувалась у стратегічну програму побудови «шведської моделі» держави благоденства.

Ключові слова: держава добробуту, соціальна держава, шведська модель, Швеція, соціал-демократи, третій шлях.

В умовах реформування соціальної сфери в Україні актуальним стає пошук ефективних моделей державного управління з метою забезпечення економічної та політичної стабільності, суспільної злагоди. Гострою необхідністю є вивчення передового європейського досвіду у

.....
питаннях сталості національної моделі соціальної держави, якою Україна є і прагне бути згідно ст.1 Конституції України. Тому перед науковцями стоїть першочергове завдання проаналізувати світові моделі таких держав та визначити ключові елементи побудови «держави загального добробуту».

Серед найбільш розвинених «держав добробуту» є сучасна Швеція, що виділяється високим рівнем соціальної гармонії, налагодженим правовим механізмом управління державою. Ця країна до сьогодні залишається монархією, але це дозволяє їй бути зразком демократичної держави. Устрій та функціонування Швеції до сьогодні вважаються втіленням «держави загального добробуту», а термін «шведська модель» увійшов до кола найбільш обговорюваних політичних концепцій у світі.

Заявлена тема є малодослідженою в українській історіографії. Тему «шведської моделі» у історико-правовому та економічному розумінні вивчають М.Онуфрик [9], А.Сіленко [11], В.Коструба [6] та ін.

У сучасних дослідженнях нерідко ототожнюються «держава добробуту» з поняттям «соціальна держава», а термін «шведська модель» – зі «скандинавською моделлю». На нашу думку, такий підхід є некоректним, тому враховуючи вищевикладене, вважаємо за потрібне здійснити ґрунтовний аналіз поняття «шведська модель» та «держава загального добробуту», вказати на особливості та характерні риси цих термінів та сформулювати узагальнені теоретичні визначення цих понять.

Ключовим терміном заявленої наукової проблеми є «держава добробуту». За визначенням М.Онуфрика, це концепція державного управління, в якій держава відіграє основну роль у захисті та розвитку економічного й соціального благополуччя своїх громадян. Вона заснована на принципах рівних можливостей, справедливого розподілу багатств і відповідальності суспільства за тих, хто не може забезпечити собі мінімальні умови життя [9, с.28].

Одними з перших теоретиків «держави загального добробуту» були німецькі філософи і правознавці Лоренс фон Штейн і Роберт фон Моль. На першому етапі ідея такої держави виникла як альтернатива марксизму і як засіб спасіння від соціальних потрясінь [7].

Власне термін «держава загального добробуту» набув широкого застосування у 1960-ті роки, хоча економічні та політичні засади такої держави розвивались найбільш активно після закінчення Другої світової війни. Під досить абстрактним поняттям «загальний добробут» розуміють конкретні напрями діяльності держави щодо організації системи освіти, охорони здоров'я та забезпечення житлом (соціальні служби), боротьби проти бідності і соціального відторгнення, ліквідації будь-яких форм дискримінації тощо.

Науковці небезпідставно вважають, що держава загального добробуту виникла на межі капіталізму та соціалізму в їх класичному розумінні. Часто цю форму держави називають «третьої шлях», який був прийнятий західноєвропейськими державами і був абсолютно відмінний від капіталістичного шляху США та соціалістичного устрою СРСР [17, с.46].

Концепція держави загального добробуту сьогодні розглядається як одна з теоретичних та практичних складових третьої хвилі модернізації на Заході та формування постмодерного суспільства. Саме з виникненням «welfare state» почався процес гуманізації політико-державної сфери, повернення її до інтересів та потреб людини [1, с.144].

У міжнародних порівняльних дослідженнях про стан загального добробуту країн зустрічається розуміння того, що «держава загального добробуту» прирівнюється до інститутів «соціального забезпечення» або «соціального захисту», та інших фінансованих державою «соціальних послуг» [17, с.28]. Ми вважаємо такий підхід помилковим, оскільки поняття «держава загального добробуту» є набагато ширшим за змістом та охоплює не лише соціальну сферу. Для означення діяльності інститутів соціального захисту варто використовувати термін «welfare sector» або ж сектор добробуту, який існує в кожній державі, незалежно від її устрою.

Серед досліджень, що розглядають проблеми формування і зміцнення держави загального добробуту, особливо варто виділити працю А. Хігса, Дж. Місри, Т.Н. Нга. Ці автори здійснили дослідження державних програм соціального захисту у 20-ті рр. XX ст. з метою визначення головних шляхів формування ранньої держави загального добробуту, вивчали процес зміцнення соціальних програм у 15 індустріальних країнах у 20-х рр. XX ст. [11, с.136].

У результаті досліджень було виявлено три основні комбінації умов формування держави загального добробуту:

- поєднання патріархальної державності з високою мобілізацією робітничого класу, некатолицьким урядом й не унітарною демократією (Австрія, Німеччина, Італія).
- поєднання ліберального уряду, мобілізації робітничого класу і унітарної демократії з некатолицьким урядом (Данія, Швеція, Великобританія).
- поєднання католицького уряду, патріархальної державності, унітарної демократії з неліберальним урядом (Бельгія, Нідерланди) [11, с.136].

Серед типологій держав добробуту найбільше визнання отримала класифікація, запропонована Г. Еспінг-Андерсеном. Він розглядає відмінності між державами в реалізації концепції загального добробуту з різних поглядів, а саме: типів взаємозв'язку між державою, ринком і сім'єю; відповідних моделей стратифікації; особливостей соціальних прав і свобод громадян. [15, с.133]. На цій основі Г. Еспінг-Андерсен виокремлює три типи держав загального добробуту:

1) ліберальні, в яких держава виконує тільки регулюючу функцію та гарантує мінімальні доходи громадянам, при цьому застосовується принцип адресності, який полягає в тому, що соціальна допомога надається лише на підставі перевірки нужденності;

2) корпоративістські, в яких рівень соціальної стратифікації є високими, державне втручання здійснюється у вигляді безпосереднього фінансового забезпечення та регулювання ринків, держава втручається в питання забезпечення добробуту тоді, коли можливості індивіда і сім'ї вичерпано;

3) соціал-демократичні, в яких соціальна стратифікація є низькою, втручання держави здійснюється у вигляді безпосереднього фінансового забезпечення, держава відіграє ключову роль в системі соціального захисту [10, с.357].

Дослідник стверджує, що ці типи відрізняються між собою тим, що кількість фінансів, які виділяють держави на соціальне забезпечення, залежить від того, які політичні сили контролюють уряд. Еспінг-Андерсен наголошує, що моделі не є сталими, вони розвиваються та змінюються, так само змінюється зміст соціальної політики, передовсім під впливом демографічних чинників та уявлень стосовно гендерних ролей.

У науці виділяють ще одну модель держави – Беверіджа, яка започаткована у 1942 р. головою комітету соціального страхування та соціальних служб Великої Британії. У Беверіджом, який запропонував ввести в країні систему соціального захисту. В основу моделі покладено принцип національної солідарності та ідея «держави загального добробуту», відповідно до якої людиною мають опікуватися суспільство і держава [8, с.221].

Дослідник Ф.Кофман вважає, що передумови виникнення держави загального добробуту пов'язані з проблемами соціальної інтеграції та узгодженості. Це справедливо, оскільки соціальна політика передбачає існування політичної спільноти як орбіти солідарності та взаємності населення і політичних еліт, які зацікавлені у мирному співіснуванні. Проривам в галузі соціальної політики часто передують ситуації політичної кризи, такі як війна, економічна криза, соціальні заворушення, або серйозний трудовий конфлікт. Соціальна політика стає привабливою для політичних еліт, якщо вони прагнуть добитись більшої прихильності громадян [17, с.31].

Дослідник І.Грішин стверджує, що навіть в умовах розвинутої демократії, модель держави добробуту в перспективі поєднана з багатьма складними проблемами, викликаними недостатньою гнучкістю її структур в епоху постіндустріалізму та індивідуалізації, уповільненою реакцією на зміни у суспільстві [3, с.83].

Народження та розвиток держави загального добробуту відображає неминучий факт: свобода та рівність конфліктують одна з одною, але водночас тісно пов'язані між собою, оскільки обидві цінності є невід'ємною частиною ідеї демократії. Демократичні принципи закликають до організації суспільства так, щоб обидві цінності були реалізовані якнайбільше. Але можливості для державного патронажу, що не підриває свободу та рівність усіх громадян, вельми обмежені. У цьому й полягає парадокс, властивий демократії, і завдання політиків – займатися протиріччями, які він викликає [14].

Державу загального добробуту називають також соціальною державою, підкреслюючи ту важливу роль, яку має виконувати держава для вирішення й регулювання соціальних проблем. Це держава, найважливішим напрямом діяльності якої є забезпечення добробуту і розвитку усіх своїх громадян [15, с.128]. Нині відсутня єдина, цілісна модель соціальної держави (дедалі частіше вживається термін соціальна модель); вона проявила себе як поліваріантна концепція. За останні роки виділено низку режимів добробуту – моделей, які відрізняються обсягом пільг та обґрунтуванням права на їх отримання, за фінансуванням і організацією [12, с.618].

У дослідженні В.Коструби розглядається співвідношення понять «соціально-правова держава» та «держава добробуту», виявлено їх відмінність та спорідненість, а саме: не дивлячись на змістовну близькість понять «соціально-правова держава» і «держава добробуту», розвиток кожного з них та їх співвідношення з часом зазнали певних змін, які відображають об'єктивні умови цивілізаційного розвитку та національну практику державного будівництва; з посиленням соціальної ролі держави та висуненням суспільством вимог щодо підвищення ефективності соціальної політики формуються нові уявлення про соціально-правову державу як механізм зняття протиріч між законами ринку та соціальними цілями [6, с.14].

Держава, як і раніше, є засобом порятунку і в кризових ситуаціях, що виникають у результаті розгулу стихійних сил ринку, і у повсякденних проблемах суспільства.

Всесвітньовідомий дослідник постіндустріального суспільства Д.Белл писав: «лише декілька класичних лібералів наполягають на тому, що держава не повинна втручатись в економіку, і лише декілька серйозних консерваторів вважають, що держава загального добробуту – це «шлях до рабства»...Сьогодні серед інтелігенції в загальних рисах досягнуто певної згоди: отримала визнання держава загального добробуту, бажаність децентралізації влади, змішана економіка і політичний плюралізм. У цьому значенні ідеологічна епоха завершена» [4, с.22].

Вивчаючи скандинавський досвід, у наукових працях часто зустрічається термін «шведська модель» як одна з форм «держави загального добробуту». У вітчизняній історіографії він зазвичай тлумачиться у економічному або юридичному розумінні. Але поняття «шведська модель «держави загального добробуту» є більш ширшим та охоплює усі сфери функціонування держави та суспільства.

Термін «шведська модель» пов'язується з формуванням і зміцненням Швеції у 30-60-х рр. ХХ ст. як однієї з найбільш розвинутих у соціально-економічному аспекті країн, характерною особливістю якої є поєднання належного врядування, політичної стабільності, стійкого економічного зростання, високого рівня соціального захисту та гідного рівня добробуту суспільства. Становлення та розвиток шведської соціально-економічної системи не були позбавлені як негативних впливів світових економічних криз, так і внутрішніх соціально-економічних суперечностей. Проте уряду щоразу вдавалося знайти прийнятний компроміс між інтересами найманих працівників і роботодавців, між потребами збереження високого рівня зайнятості та оплати праці, з одного боку, і постійного підвищення конкурентоспроможності національної економіки – з іншого [13, с.9].

Поняття «шведської моделі» сформувалось на основі програми «Дому для народу», що була проголошена та реалізована лідером шведських соціал-демократів та прем'єр-міністром Пером Альбіном Ханссоном напр. 1920-х рр. Ця програма мала зламати на той час бар'єри між привілейованими та збіднілими шарами населення, уникаючи націоналізації, шляхом реформування соціальної структури за рахунок особливої системи податків. Ідея «народного дому» як комфортної держави, де все збудовано на рівності прав та обов'язків, стала однією з найбільш часто використовуваних в політичних дискусіях. Метафоричний образ «дому для народу», який наприкінці 1920-х був лише ідеєю, а не доктриною, був сприйнятий як досяжна ціль. До створення шведської держави благоденства соціал-демократи прямували більш ніж півстоліття, увесь цей час з перервами перебуваючи при владі.

Одним з основоположних юридичних документів, який заклав основи шведської моделі держави добробуту, стала угода Сальтшобад (Saltsjöbadsavtalet), укладена у 1938 р., між роботодавцями та працівниками. Угода сприяла встановленню духу співробітництва між сторонами. Це стало початком для встановлення добрих стосунків між соціал-демократичною партією та провідними колами великого бізнесу Швеції. У науковій літературі цей факт отримав назву «історичного компромісу між працею та капіталом». Соціал-демократи відмовились від позиції усупільнення засобів виробництва і прийняли вимоги промислових кіл щодо структурних перетворень заради збільшення прибутку. Завдяки тому, що соціал-демократи обрали стратегію втручання держави в ринкову економіку шляхом її регулювання, їм вдалося уникнути безперервних криз та зростання безробіття [19, с.5].

Європейські журналісти та соціологи визначають шведську модель як «середній шлях», «модель для світу» і «найбільш модернізоване суспільство у світі» [16, с.111]. Власне термін «шведська модель» з'явився наприкінці 1960-х рр., коли іноземні спостерігачі стали відзначати успішне сполучення у Швеції швидкого економічного зростання з політикою реформ на тлі відносної соціальної безконфліктності в суспільстві. Вже тоді «шведська модель» відзначалась надзвичайно високою часткою ВВП, яка розподілялась через бюджет (понад 50%), а соціальна політика була тісно пов'язана з державним регулюванням економіки, що мало чітко виражену соціальну спрямованість [8, с.224]. Вчені зауважують, що необхідною попередньою умовою функціонування скандинавської моделі стало високоорганізоване суспільство, побудоване на основі відданості принципам суспільства добробуту [12, с.621].

Шведська модель «держави загального добробуту» досягла свого максимального розвитку в сер. 1960-х рр., що виразилось у вдосконаленні системи страхування, пенсійних виплат, соціальних пільг для певних категорій населення. Ряд ознак відрізняють шведську модель держави від інших соціальних держав Західної Європи. По-перше, цілісна модель держави загального добробуту в Швеції реалізується набагато довше, ніж у будь-якій іншій країні. Навіть коли соціал-демократи втрачали лідерство у Риксдазі, розбудова держави добробуту залишалась пріоритетним напрямком державної політики. По-друге, заснована на принципах солідарності, вона різко відрізняється від інших прикладів соціальних держав, які базуються на індивідуалістських принципах за відсутності потужного соціального законодавства і відносно слабкої ролі руху профспілок у громадсько-політичному житті країни. По-третє, держава добробуту широко представлена у законодавстві країни, так як закріплена у більш ніж

20 актах, на відміну від Данії і Норвегії, де переважна частина соціальних питань вирішується колективно-договірним шляхом [7].

В.Коструба у своєму дисертаційному дослідженні доходить висновку, що крім звичайних ознак, характерних для будь-якої соціальної держави, шведській моделі «держави загального добробуту» притаманні певні особливості, зокрема: рекордний строк перебування при владі Соціал-демократичної робітничої партії Швеції; надзвичайно сильний і впливовий профспілковий рух; механізм розв'язання конфліктів на ринку праці; соціал-демократична концепція держави як «дому народу»; поєднання повної зайнятості з низькою інфляцією, стабільним зростанням та рівним розподілом доходів завдяки активній політиці держави на ринку праці; дієва, широкомасштабна, всеохоплююча система соціального забезпечення; політика солідарності в сфері заробітної плати; високий рівень оподаткування; досягнення рівноправ'я між статями; змішана економіка [6, с.10].

За визначенням К.Горохової, шведська модель являє собою сукупність якісних особливостей економічного і соціально-політичного розвитку країни, серед яких варто виділити ряд наступних:

Поєднання приватної власності на засоби виробництва з широкою соціалізацією сфер розподілу, споживання та послуг. Згідно концепції соціал-демократів, перехід до нового суспільства, який вони часто називають «третім шляхом», можливий через усупільнення, але не засобів виробництва, а споживацької сфери.

Ефективно діюча державна система забезпечення високої зайнятості і надійність соціальних гарантій.

Система демократичних інститутів, яка дозволяє кожному члену суспільства впливати на рішення всіх питань, які стосуються його життя, що створює своєрідний соціально-психологічний клімат в країні, відчуття власної приналежності до вирішення державних питань.

Перетворення суспільства не через радикальну і революційну його перебудову, а шляхом реформ, через парламентську систему.

Окрім того, уряд та профспілки країни активно впливають на стосунки між працею і капіталом, на рівень оплати праці і зайнятості. У соціально-політичній сфері існує перевірена роками система переговорів та довготривалих договорів між різними політичними і соціальними силами. До них відносять організації підприємців та профспілки, урядові відомства та кооперативні союзи, уряд і опозиційні партії, державні та громадські організації [2, с.7].

До сьогодні шведська модель, як і скандинавська загалом, може існувати лише за умови високого рівня довіри серед населення. Ефект універсальної системи добробуту полягає в тому, що люди вчаться довіряти одне одному, а сектор добробуту стає відображенням довіри населення [18]. Шведську модель часто ототожнюють зі скандинавською. Однак таке уподібнення є помилковим. Відмінною ознакою шведської моделі, до прикладу, є те, що жодна скандинавська країна, окрім Швеції, не реалізувала досвід боротьби з бюрократією у держсекторі.

Шведи переконані, що Швеція з ряду причин є унікальним поєднанням добробуту, росту і рівності. Важливу роль в цьому відіграли певні умови: насамперед, менталітет народу, гомогенність населення. Також в розбудові держави добробуту у Швеції знаковою була політика нейтралітету або, так звана, політика «подвійних стандартів».

Швеція залишилася осторонь від Другої світової війни, а після її завершення проводила миролюбну політику нейтралітету, що дозволило уникнути надмірних витрат на оборону та спрямування фінансових ресурсів на розбудову «сектору добробуту» в державі. У 50-60-х рр. уряд провів множинні реформи в соціальній політиці і на ринку праці. Економічне зростання цього періоду призвело до значного підвищення рівня життя в країні. Головним принципом шведської зовнішньої політики після Другої світової війни стало «неприєднання до військово-політичних блоків у мирний час з метою зберегти нейтралітет на випадок війни» [5, с.116-117].

Отже, поняття «держава загального добробуту» та «шведська модель» можна сформулювати так:

«Держава загального добробуту» – це вища форма соціальної держави; це концепція управління, у якій держава перебирає на себе обов'язок забезпечення соціальних послуг для населення на принципах рівності та всеохпності, адаптує ринок до соціальних вимог та конструює гнучкий сектор добробуту.

«Шведська модель» – це один зі складників «скандинавської моделі» та соціал-демократичний тип «держави загального добробуту»; це комплекс соціально-економічних і політичних заходів в країні з метою забезпечення високого рівня життя громадянина. Характерними рисами цієї моделі є дієвий механізм роботи профспілок, високий рівень оподаткування та гарантій соціальної безпеки індивіда, а також політика «подвійних стандартів», що забезпечує відстороненість від воєнних конфліктів та високий рівень обороноздатності країни.

Реальний суспільний успіх функціонування шведської моделі полягає в тому, що «дім для народу» перетворився у соціальний стереотип, що проявився впевненістю шведів у правильності обрання «третього шляху». Такий автостереотип констатує факт втілення успішної політичної стратегії, що увійшла до кращих практик будівництва держави благоденства у світі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бульбенюк С. Держава «загального добробуту» і цінності постіндустріального суспільства. Людина і політика. 2001. № 5. С. 144-147.
2. Горохова К. Г. "Государство благосостояния": шведская модель. Москва: Знание, 1989. 62 с.
3. Гришин И. Социал-демократия Швеции: трудное расставание с прошлым. Мировая экономика и международные отношения. 2000. №9. С.72-84.
4. Иноземцев В.Л. Постиндустриальный мир Д.Белла. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – Москва. 1999. 788 с.
5. Коваль О. Шведська політика «подвійних стандартів» та її значення у розбудові «держави загального добробуту». Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції м.Житомир, 20 листопада 2015 р. Житомир: Полісся, 2015. С.115-117.
6. Коструба В.В. Шведська модель соціально-правової держави (історико-теоретичний аналіз): автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01.Київ,2010. 18с.
7. Лашенко П. Концепция государства всеобщего благоденствия в отечественной и зарубежной науке и его реализация на примере шведской экономической модели. Научный журнал КубГАУ. 2013. №93(09). URL: <http://ej.kubagro.ru/2013/09/pdf/72.pdf>
8. Михненко А. Світові моделі соціальної політики: уроки для України. Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. 2011. Вип. 2. С. 219-227.
9. Онуфрик М. С. Фінансово-економічні передумови утвердження України як держави добробуту. Формування ринкових відносин в Україні. 2013. №10. С. 28-33.
10. Семигіна Т. В. Класифікація держав загального добробуту Гости Еспінг–Андерсена і подальший розвиток теоретичного обґрунтування соціальної політики. Гілея: науковий вісник. Київ, 2014. Вип. 86. С. 356-360.
11. Сіленко А. Від держави загального добробуту до держави можливостей. Людина і політика. 2002. № 3. С. 120-128.
12. Хома Н. Типологія моделей соціальної держави: аналіз основних підходів. Держава і право. 2012. Вип. 56. С. 618-623.
13. «Шведська модель»: стислий огляд становлення, здобутків і проблем. Національна безпека і оборона. 2009. №1 (105). С.9-22.
14. Шнаппер Д. Крихіткі основи держави загального добробуту. День. 2004. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/krihki-osnovi-derzhavi-zagalnogo-dobrobutu>.
15. Яценко В. Гендер і «держави загального добробуту» в країнах Західної Європи. Політичний менеджмент. 2008. №3. С.128–140.
16. Hancock M. The Swedish welfare state: prospects and contradictions. The Wilson Quarterly. 1977. P. 113–126.
17. Kaufmann F. Variations of the Welfare State: Great Britain, Sweden, France and Germany Between Capitalism and Socialism. Springer :Verlag-Berlin-Heidelberg, 2013. 262 p.
18. Rozworski M. Beyond the Swedish Model Sweden shows the promise and limits of the welfare state. 2015 URL: <https://www.jacobinmag.com/2015/02/sweden-welfare-social-democracy-socialism/>
19. Stjärnhagen O. Ekonomisk tillväxt i välfärdskapitalismen En jämförande studie av BNP per capita-tillväxten i rika OECD-länder 1970-2000 : Sociology 112. Lund, 2015. 168 p.

Олеся Коваль

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
аспирант (Украина)

«Государство всеобщего благосостояния» и «шведская модель»: историко-теоретический анализ понятий

Аннотация. В данной статье проанализировано существующие классификации и типы государств благоденствия, содержание понятия «государство всеобщего благосостояния», определены его особенности в сравнении с понятием «социальное государство», сформулировано обобщенное содержание термина «государство всеобщего благосостояния». Ввиду того, что первым государством, которое осуществило реализацию «государства благоденствия» и до сегодня сохраняет собственную модель такой

политики, есть Швеция, в статье подробно характеризуется термин «шведская модель» как один из типов «государства всеобщего благоденствия». Принимая во внимание то, что основы «шведской модели» были заложены еще в 30-х гг. XX века, в исследовании описаны истоки и содержание идеи «дома для народа», которая со временем трансформировалась в стратегическую программу создания «шведской модели» государства благосостояния.

Ключевые слова: государство благосостояния, социальное государство, шведская модель, Швеция, социал-демократы, третий путь.

ABSTRACT

Olesia Koval

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University,
postgraduate student (Ukraine)

“Welfare state” and “Swedish model”: historical-theoretical analysis of concepts

Despite the relevance of studying exemplary European experience in the issues of sustainability of the national model of a social state, in the article analysis relevant classifications and types of welfare states, common and distinctive features in concepts “welfare state” and “welfare sector”. Describes the risks and advantages of implementing this concept of state administration in modern conditions, formulates the general meaning of the concept of “welfare state”.

According to international rating studies of the level of development of the world, demonstrating the progress or regress of states in their development, the most successful world “welfare states” are Scandinavian countries - Denmark, Norway and Sweden. Sweden is the first state, which develop the “welfare state” and retains its own model of such a policy to this days. Given this fact, the article describes in detail the term “Swedish model” as one of the types of “state of welfare” with a description of its main features, the prerequisites for the formation and features of implementation.

Taking into account that the foundations of the “Swedish model” were laid down as early as the 1930's, the study described the origins and content of the idea of a “People's Home”, which was later transformed into a strategic program for constructing the “Swedish model” of the welfare state. The study also provides an explanation of the meaning of the “third way”, which is sometimes identified with the “Swedish model”. The analysis of key elements of the Swedish model reveals the factors contributing to the success of the welfare state in Sweden, and the risks that periodically threaten its existence. Ukraine during the reform of the social sector should turn to the historical experience of building a “welfare state” in Sweden and to create its own “People's Home”.

Key words: welfare state, welfare sector, Swedish model, Sweden, social democrats, Third way.

REFERENCES:

1. Buljbenjuk S. Derzhava «zagaljnogho dobrobutu» i cinnosti postindustrialjnogho suspiljstva. Ljudyna i polityka. 2001. № 5. S. 144-147.
2. Gorokhova K. G. "Gosudarstvo blagosostoyaniya": shvedskaya model. Moskva: Znanie, 1989. 62 s.
3. Grishin I. Sotsial-demokratiya Shvetsii: trudnoe rassstavanje s proshlim. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnie otnosheniya. 2000. №9. S.72-84.
4. Inozemtsev V.L. Postindustrialniy mir D.Bella. Bell D. Gryadushche postindustrialnoe obshchestvo. – Moskva. 1999. 788 s.
5. Koval O. Shvedsjka polityka «podvijnykh standartiv» ta jiji zachennja u rozbudovi «derzhavy zagaljnogho dobrobutu». Materialy VIII Volynsjkoi Vseukrajinsjkoi naukovoi istoriko-krajeznavchoji konferenciji m. Zhytomyr, 20 lystopada 2015 r. Zhytomyr: Polissja, 2015. S.115-117.
6. Kostruba V.V. Shvedsjka modelj socialjno-pravovoji derzhavy (istoriko-teoretychnyj analiz): avtoref. dys. ... kand. juryd. nauk : 12.00.01. Kyjiv, 2010. 18 s.
7. Lashhenko P. Konceptyja ghosudarstva vseobshhegho blaghotenstvija v otechestvennoj y zarubezhnoj nauke y eghe realizacyja na prymerе shvedskoj ekonomycheskoj modely. Nauchnyj zhurnal KubGhAU. 2013. №93(09). URL: <http://ej.kubagro.ru/2013/09/pdf/72.pdf>
8. Mykhnenko A. Svitovi modeli socialjnoji polityky: uroky dlja Ukrainy. Visnyk Nacionaljnoji akademiji derzhavnogho upravlinnja pry Prezidentovi Ukrainy. 2011. Vyp. 2. S. 219-227.
9. Onufryk M. S. Finansovo-ekonomichni peredumovy utverdzhennja Ukrainy jak derzhavy dobrobutu. Formuvannja rynkovykh vidnosyn v Ukraini. 2013. №10. S. 28-33.
10. Semyghina T. V. Klasyfikacija derzhav zagaljnogho dobrobutu Ghosty Espingh–Andersena i podaljšhyj rozvytok teoretychnogho obgruntuvannja socialjnoji polityky . Ghileja: naukovyj visnyk. Kyjiv, 2014. Vyp. 86. S. 356-360.

11. Silenko A. Vid derzhavy zaghajnogho dobrobutu do derzhavy mozhlyvostej. Ljudyna i polityka. 2002. №3. S. 120-128.
12. Khoma N. Typologhija modelej socialnoji derzhavy: analiz osnovnykh pidkhodiv. Derzhava i pravo. 2012. Vyp. 56. S. 618-623.
13. «Shvedsjka modelj»: styslyj oghljad stanovlennja, zdobutkiv i problem. Nacionaljna bezpeka i oborona. 2009. №1 (105). S.9-22.
14. Shnapper D. Krykhki osnovy derzhavy zaghajnogho dobrobutu. Denj. 2004. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/krihki-osnovi-derzhavi-zagalnogo-dobrobutu>.
15. Jashhenko V. Ghender i «derzhava zaghajnogho dobrobutu» v krajinakh Zakhidnoji Jevropy. Politychnyj menedzhment. 2008. №3. S.128–140.
16. Hancock M. The Swedish welfare state: prospects and contradictions. The Wilson Quarterly. 1977. P. 113–126.
17. Kaufmann F. Variations of the Welfare State: Great Britain, Sweden, France and Germany Between Capitalism and Socialism. Springer :Verlag-Berlin-Heidelberg, 2013. 262 p.
18. Rozworski M. Beyond the Swedish Model Sweden shows the promise and limits of the welfare state. 2015 URL: <https://www.jacobinmag.com/2015/02/sweden-welfare-social-democracy-socialism/>
19. Stjärnhagen O. Ekonomisk tillväxt i välfärdskapitalismen En jämförande studie av BNP per capita-tillväxten i rika OECD-länder 1970-2000 : Sociology 112. Lund, 2015. 168 p.

Статтю надіслано до редколегії 26.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.06.2019 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477.4) «1914/1917»(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-117-119>**Юрій Зінько**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, професор (Україна)**Олена Зінько**Вінницький національний технічний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: Повсякденна історія: монографія / Т. Ю. Герасимов. – Вінниця, ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 436 с.**

Анотація. У статті прорецензована монографія, в якій висвітлено повсякденне життя міст Правобережної України в період Першої світової війни. У монографії Герасимова Т. Ю. проаналізовано вплив воєнної доби на суспільну свідомість городян, рівень їхнього життя, становище житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури.

Ключові слова: повсякденність, Перша світова війна, міська інфраструктура Правобережної України, житлово-комунальна сфера, девіантна поведінка, військовополонені, військовослужбовці.

Монографія Герасимова Т. Ю. – є дослідженням повсякденного життя міст Правобережної України в період Першої світової війни, яке дає можливість реконструювати трансформацію поведінкових практик міського населення Правобережної України, пов'язаних з адаптацією до воєнної доби. Книга має вступ, чотири розділи (14 підрозділів), додатки.

У вступі автор звертає увагу на актуальність обраної теми, аналізує історіографію проблеми повсякденного життя Правобережної України в 1914-1917 рр. Автор доводить, що дослідження міської повсякденності не входило до числа пріоритетних напрямків наукової діяльності більшості істориків радянської доби, які більше уваги приділяли економічним та суспільно-політичним передумовам приходу більшовиків до влади. Тому комплексне дослідження наявної джерельної бази дало можливість автору окреслити пріоритетні напрямки подальшого вивчення зазначеної проблематики сучасними науковцями.

Розділ 1. «Міста Правобережної України напередодні Першої світової війни» має три підрозділи: 1.1. Особливості розвитку міст українського Правобережжя на початку ХХ ст.; 1.2. Трансформація світогляду міського соціуму та його морально-психологічний стан у передвоєнну добу; 1.3 Правобережні міста на порозі Великої війни: кінець нормативної повсякденності.

Герасимов Т. Ю. зазначає, що в Російській імперії статус міста не отримало чимало населених пунктів унаслідок відсутності чіткої класифікації поселень на міські та неміські, а також не було визначено юридично статус такої категорії поселення, як містечко. Тому, відповідно до класифікації міст за кількістю мешканців, напередодні війни на Правобережній Україні нараховувалося одне велике (понад 100 тис.), 22 середніх (20-100 тис.), 19 малих (менше 20 тис.) міст. Особливостями розвитку міст були: невідповідність між темпами та рівнем урбанізації; залежність від географічного чинника; контрастність.

Автор пояснює, що у передвоєнну добу відбувався процес формування сучасного, «буржуазного», модерного типу суспільства, що означало кінець нормативної повсякденності. Темпи розбудови міської інфраструктури регіону були не однаковими, бо залежали від фінансових можливостей міст. Окремо виділявся Київ, який перетворився на один з провідних соціально-економічних та культурно-освітніх центрів у Російській імперії.

Розділ 2. «Вплив Великої війни на свідомість міського населення Правобережних губерній» має підрозділи: 2.1 Сприйняття верстами міського населення воєнної доби; 2.2 Прояви девіантної поведінки в міському соціумі Правобережжя; 2.3. «Прийшли люди» у правобережних містах: окупанти, іноземні військовополонені, евакуйовані в тил поранені та хворі військовослужбовці російської армії, біженці; 2.4. Загострення національного питання: у пошуках внутрішнього ворога.

Герасимов Т. Ю. зазначає, що війна вплинула на індивідуальну та колективну свідомість жителів міст Правобережної України. Підняті на початку війни патріотичні почуття закінчилися суспільною депресією. Причиною була психологічна неготовність соціуму до тривалої війни. Звичайний довоєнний світ перестав існувати, суспільство прагнуло радикальних змін. Воєнна

.....
доба скоротила кількість людей, які категорично не бажали змін та радикалізувала тих, хто їх прагнув.

Події 1914-1917 рр. спричинили появу великої кількості «прийшлих людей» до міст. Автор зазначає, що це призвело до формування негативного образу війни у свідомості місцевого населення, а також загострювало національне питання. Пошук винних у негараздах за етнічним критерієм, призвів до зміни політичного керівництва імперії Романових.

Розділ III. «Хліб» та «Видовища» міської повсякденності» має підрозділи: 3.1. Продукти харчування та предмети першої необхідності; 3.2. Перебіг антиалкогольної кампанії; 3.3 Дозвілля жителів міст.

Автор звертає увагу на те, що однією з умов існування політичного режиму – є спроможність населення забезпечувати себе найнеобхіднішими продуктами життєдіяльності. Прямий зв'язок між продовольчим питанням та суспільними настроями населення стосувався всіх учасників війни. Невирішеність соціально-економічних проблем зводили нанівець старання влади воювати до переможного кінця. Зубожіння народних мас призвели до падіння авторитету правлячого режиму.

Невід'ємним елементом способу життя людини було дозвілля. Відсутність цікавого дозвілля сприяло поширенню пияцтва. Табу на продаж спиртних напоїв під час «антиалкогольної кампанії» призвело до зацікавленості іншими способами проведення вільного часу. Зростала зацікавленість до театру, кіно, читання, азартних ігор. Але видовище витісняло мистецьку складову і стало одним з форм тогочасної військової пропаганди.

Розділ IV. «Проблеми житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури Правобережжя» має підрозділи: 4.1. Квартирне питання; 4.2. Проблеми житлово-комунальної сфери; 4.3. Становище міського транспорту та зв'язку; 4.4. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування городян.

Герасимов Т. Ю. твердить, що особливості міської житлової сфери визначалися режимом воєнного стану, який призвів до занепаду житлового будівництва, реквізиції приміщень для військових потреб, напливу до міст переселенців з окупованих територій. Це створювало підґрунтя для протистоянь у сфері найму житла. Використання енергоресурсів у оборонній промисловості призводило до недостатнього освітлення міських вулиць, браку водопостачання, транспорту, навантаження на засоби зв'язку – телефону та пошти. Дефіцит медичного персоналу, медикamentів та лікарняних ліжок ставав причиною підвищення санітарно-епідемічної небезпеки серед населення міст.

Підсумовуючи, автор робить висновок, що досліджуваний період є важливим через наявність великої кількості паралелей між сьогоденням та подіями сторічної давнини. Якщо в 1915 році під контролем іноземних військ перебувала частина Західної Волині, то через 100 років, у 2015 році – Кримський півострів та окремі райони Донецької й Луганської областей. У значної частини населення відбулася трансформація традиційної повсякденності. Тому, дослідження покликане на осмислення минулого, має на меті допомогти зрозуміти теперішнє.

Юрій Зинько

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історических наук, професор (Україна)

Елена Зинько

Винницький національний технічний університет
кандидат історических наук, доцент (Україна)

**Герасимов Т. Ю. Города Правобережной Украины и Первая мировая война:
Повседневная история: монография / Т. Ю. Герасимов. – Винница, ТОВ
«Меркьюри-Подолье», 2017. – 436 с.**

Аннотация. В статье прорецензирована монография, в которой рассматриваются особенности повседневной жизни городского населения Правобережной Украины накануне Первой мировой войны. В монографии Герасимова Т. Ю. проанализировано влияние военного периода на общественное сознание городских жителей, уровень жизни, состояние жилищно-коммунальной отрасли и городской инфраструктуры.

Ключевые слова: повседневность, Первая мировая война, городская инфраструктура Правобережной Украины, жилищно-коммунальная сфера, девиантное поведение, военнопленные, военнослужащие.

ABSTRACT
Yurii Zinko Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD (History), Professor (Ukraine)**Olena Zinko**Vinnytsia National Technical University,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)**Gerasimov T. U. Cities of the Right-Bank Ukraine and the First World War:
Daily Story: Monograph / T. U. Gerasimov - Vinnitsa LLC
«Mercury-Podillia», 2017. - 436 pp.**

The article is analyzed monograph is devoted to the study of the main aspects of the daily life of the urban population of Right-Bank Ukraine in the conditions of the World War I. On the basis of wide involvement of the initial base, a comprehensive analysis of the daily life of the urban population of the Right-bank Ukraine was carried out, the course of which was caused by the First World War. The peculiarities of towns development of Right-bank Ukraine and daily life of their inhabitants on the eve of the World War I taking into consideration the geographic location specialties, economic and worldview modernization processes and military preparations of the Russian empire for war with the States of the Triple Alliance are elucidated.

The influence of the World War I on the consciousness of Right bank town population in the way of investigation of social mood evolution of townspeople during 1914–1917 and the revealing of the most spreading show of abnormal behavior in town social status, the character of penetration consequence of foreign and Russian military men, refugees and also the national problem worsening in the region in the context of the tsarist repressive policy against the Austro-German and Jewish population are elucidated in detail in the dissertation.

A great attention is paid to the ability of Right-bank townspeople to fulfill their physical and spirit needs in the way of analysis of product state in towns and the change of life level of their inhabitants, the influence on town daily life of antialcohol company and leisure-time sphere.

The problems of housing and communal sphere and town infrastructure of the Right-bank are examined in detail in the investigation. They are noted to be caused by economical, mobilized, migration, military and cultural-moral factors, clearly showing the total influence of the World War I on the system of vital activity security of the Right-bank Ukraine towns.

Key words: *Everyday life, First World War, Urban Infrastructure of Right Bank Ukraine, housing and communal sphere, deviant behavior, prisoners of war, servicemen.*

Статтю надіслано до редколегії 30.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.06.2019 р.

УДК 94(477)«1985/1991»(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-119-121>**Олександр Криворучко**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**Даниленко В.М. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії.
– Київ: Інститут історії НАН України, 2018. – 278 с.**

Анотація. *У статті прорецензовано монографію, в якій досліджуються зміни у соціально-економічній, суспільно-політичній та культурно-духовній сферах суспільного життя радянської України в період горбачовської перебудови, аналізуються етапи кризи партійно-радянської системи, характеризуються основні закономірності та рушійні сили процесів, які призвели до відновлення державної незалежності українського народу.*

Ключові слова: *Україна, перебудова, демократизація, гласність, багатопартійність, суверенітет, відродження, незалежність.*

Монографія доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Даниленка В.М. присвячена дослідженню соціально-економічних, суспільно-політичних та національно-культурних процесів в Україні у період горбачовської перебудови, висвітлено основні етапи кризи компартійної системи та становлення незалежності Української держави.

Головними сюжетними лініями дослідження є соціально-економічні передумови проголошення незалежності, зростання політичної активності українського суспільства, національно-культурне піднесення, відновлення української державності та перші кроки України на шляху незалежності.

У першому розділі монографії автор характеризує стан радянської економіки другої половини 1960-х – 1980-х рр. На основі проведеного кропіткого аналізу значного масиву загальних і спеціальних праць з окресленої проблеми, широкого фактичного матеріалу, дослідник переконливо обґрунтовує закономірний висновок, що системна криза командно-адміністративної системи призвела до економічного виснаження державного організму, занепаду соціальної сфери життя суспільства.

Другий розділ присвячений аналізу кризи компартійної системи та розгортання в Україні національно-демократичних процесів. Автор досліджує як започатковане реформування політичної системи, послаблення карально-репресивної активності судових і правоохоронних органів, лібералізація суспільно-політичного життя призвели до різкого зростання громадсько-політичної активності широких народних верств, пробудженню національної самосвідомості, створенню незалежних від влади неформальних громадсько-політичних організацій та об'єднань, які згодом стали основою для становлення багатопартійної системи.

Значна увага приділена автором аналізу впливу Чорнобильської катастрофи на активізацію суспільно-політичного руху в Україні. Дослідник наголошує, що спішне і неякісне будівництво Чорнобильської АЕС є яскравим свідченням колоніального становища республіки. Трагедія не лише збурила суспільство, але й мобілізувала його на захист національних інтересів.

Третій розділ розкриває деструктивні наслідки національної політики радянської держави для національно-культурної сфери України, зародження процесу подолання панівних комуністичних цінностей та формування нового культурного курсу розвитку українського суспільства. Автор акцентує увагу на тому, що оновлення національної культури передовсім проявилось у розширенні сфери вживання української мови, відновленні національної історичної пам'яті, відродженні народних звичаїв і традицій, зростанні ролі церковно-релігійного чинника в житті суспільства.

Розкриваючи історичний контекст відновлення української державності, дослідник глибоко аналізує кризу тоталітарної системи в СРСР, посилення суперечностей між владною верхівкою і суспільством.

У заключному четвертому розділі монографії автор характеризує передумови проголошення, етапи становлення та юридичне закріплення належності України, її міжнародне визнання, утвердження політичного та економічного статусу, процес розбудови Збройних сил.

Заслуговує на увагу висвітлене питання діяльності консервативних сил, які чинили опір прагненням республік до суверенітету. Переконаливим є твердження дослідника, що на початок 1990-х рр., попри зовнішні та внутрішні загрози, Україні вдалося закласти фундамент державності, що призвело до провалу спроб ДКНС втримати республіку в орбіті московського центру.

У післямові монографії автор не лише узагальнює викладений матеріал і підсумовує результати дослідження, а подає концентрований аналіз проблем і перспектив українського суспільства на сучасному етапі його розвитку.

Автор успішно поєднує події історичного минулого і сучасності, що дає можливість повною мірою прослідкувати складний процес суспільно-політичних трансформацій – передумови, етапи становлення та перспективи розвитку української державності.

Так, монографія Даниленка В.М. є вагомим науковим доробком у дослідження новітньої історії України, прикладом толерантного ставлення до історичного минулого та об'єктивного його осмислення і може бути рекомендована фахівцям, політичним і громадським діячам, здобувачам вищої освіти, усім, хто цікавиться вітчизняною історією сучасного періоду.

Александр Криворучко

Винницький государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Аннотация. В статье прорецензировано монографию, в которой исследуются изменения в социально-экономической, общественно-политической и духовно-культурной сферах общественной жизни советской Украины в период горбачевской перестройки, анализируются этапы кризиса партийно-советской системы, характеризуются основные

.....
 закономерности и движущие силы процессов, которые привели к восстановлению государственной независимости украинского народа.

Ключевые слова: Украина, перестройка, демократизация, гласность, многопартийность, суверенитет, возрождение, независимость.

ABSTRACT

Olexandr Kryvoruchko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
 PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Danylenko V.M. Ukraine in 1985–1991: the last chapter of Soviet history.

- K.: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2018. - 278 p.

The article is devoted to a monograph devoted to the changes in the socio-economic, socio-political, cultural and spiritual spheres of the social life of Soviet Ukraine during the period of the Gorbachev perestroika, analyzes the stages of the crisis of the party-Soviet system, describes the basic laws and driving forces of the processes that led to restoration of state independence of the Ukrainian people. The main subjects of the study are the socio-economic preconditions for the proclamation of independence, the growth of the political activity of Ukrainian society, the national-cultural uplift, the restoration of Ukrainian statehood and the first steps of Ukraine in the path of independence.

The author successfully combines the events of the historical past and the present, which enables to fully observe the complicated process of socio-political transformations - preconditions, stages of formation and prospects of development of Ukrainian statehood. Monograph Danilenko V.M. is a significant scientific research in the study of modern history of Ukraine, an example of a tolerant attitude to the historical past and its objective comprehension, and it can be recommended to specialists, political and public figures, applicants for higher education, all who are interested in the national history of the modern period.

Key words: Ukraine, reorganization, democratization, publicity, multiparty, sovereignty, revival, independence.

Статтю надіслано до редколегії 02.05.2019 р.
 Статтю рекомендовано до друку 14.06.2019 р.

УДК 94 (477) (049.32)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-121-124>

Ігор Мазило

Вінницький національний аграрний університет
 кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**Україна на розломі цивілізацій / Автор-упорядник О. Домбровський.
 – Вінниця, 2018. – 174 с.**

Анотація: У статті прорецензовано наукове видання «Україна на розломі цивілізацій» науковця , політика Олександра Домбровського. Автор – людина авторитетна, добре володіє матеріалом і знає предмет свого дослідження. Відтак, його твердженням і висновкам можливо довіряти. Текст книги складається з вибраних статей спрямованих на власну інтерпретацію етапних сторінок українського минулого і сьогодення, запропоновано нове бачення окремих подій історії України і як на них впливав релігійний фактор. Сформульоване власне бачення нинішнього геополітичного вибору України. Можливо стверджувати, що автор долучився до вирішення складного завдання, яким переймаються інтелектуали і частина політикуму, – вироблення певних принципів побудови нової моделі розвитку нашого суспільства.

Ключові слова: Україна, Церква , цивілізація, історія, християнство , православ'я, глобальний світ.

Україна як в милому, так і на початку третього тисячоліття постала перед цивілізаційним вибором. Відповідь на це питання шукають політики і експерти. Власний варіант напрямку розвитку новітньої держави Україна, через аналіз культурних, історичних і внутрішньополітичних процесів запропонував науковій громадськості автор вищезгаданого видання.

Перший розділ книги має доволі оригінальну назву – «Україна на розломі цивілізацій», зміст якого висвітлює окремі сторінки національної історії не лінійно, а через пошук відповідей на запитання: хто ми і чому ми такі ?

Можливо, це данина сьогоднішньому часу, коли Україна виборолла свою помісну церкву (до речі в контексті цих подій Архієпископ Кіпру Хрисостомос II заявив, що кожна держава має право на автокефалію), вона є інститутом фундаментальним, тому автор справедливо наголошує, що для нинішньої державності важливим цивілізаційним фундаментом є християнство у всіх його проявах, що протягом двох тисячоліть слугує підґрунтям сучасного західного світу й нашого життя. Погоджуючись з автором, варто зауважити, що для більшості українців саме християнство східного обряду було і є духовним, культурним стрижнем, адже православ'я в кордонах України існує давно, впливає на формування духовної і матеріальної культури нашого народу, школу і виховання, побут і сім'ю. Віра в Христа Спасителя посилює молитву, спонукає до благих справ і захисту Вітчизни.

Навіть такий суспільний феномен як інтелігенція закоріненний частково в православ'я, житті св'ятих, схимників і великомучеників.

Оригінальною є теза автора, що народ України, особливо в середньовіччі, перебував під тиском « бермудського трикутника » (авторська редакція) між трьома потужними державними утвореннями – Російською і Османською імперіями та Великою Польщею, що спричинило до розломів: «горизонтального» (зіткнення між християнством та ісламом) і «вертикального» (зіткнення між східним і західним християнством). Перший призвів до перетворення частини території в Дике поле, стан якого стисло передано словами Генріха Сенкевича: «Останні ознаки осілого життя на південь по Дніпру обривалися невдовзі за Чигирином, а по Дністру – відразу за Уманню; далі – до самих лиманів і до моря – лише степ, ніби двома річками облямований .

А в самому Полі ніхто не жив, хіба що по берегах , ніби островки серед моря, деінде траплялися. Скільки в тих краях битв відгриміло, скільки народу полягло – ані злічити, ані згадати .

На людей у травах полювали, немов на вовків чи на сагайдаків . Полював хто хотів. Злодій у дикому степу ховався від закону, озброєний пастух стеріг стада. Лицар шукав пригод, лихий чоловік – здобич. Козак – татарина, татарин – козака» .

За лінійною логікою перебігу історичного процесу це вже давно в минулому, як в минулому історія вищезгаданих імперій. Але автор сміливо заявляє, що розлом «вертикальний» нікуди не зник, лише пом'якшав і, що політичний вплив Росії, Європи чи Туреччини на нашу державу продовжується. Вони втягують Україну до сфери свого цивілізаційного поля, продовжуючи її розривати .

Також автор наголошує, що російський фактор впливу обумовлений не тільки сторіччями спільного історичного минулого, а й генотипом сильної російської держави, виплеканий на полях історичних битв, який сотнями років передавався десяткам поколінь. Він зберігся в російському менталітеті донині. Його не зламав навіть радянський період, який додав свої особливості.

Також духовними підвалинами Росії була і є православна церква як її фундамент. І духовний відрив України від Росії, а саме українського православ'я від російського катастрофічно послабить силу і міць не тільки Росії, а й вплив православної цивілізаційної культури в світі. Правда, окремі російські автори дещо декларативно стверджують, що Росія і Україна розташовані у стратегічному центрі Європи, на важливому геополітичному стику і його злам загрожує тектонічними розломами усього європейського материка.

Автор книги стверджує, що не лише правлячий український політикум зорієнтований на Європу, остання також має інтереси в Україні і він є прагматично – егоїстичним. Як і Росія, Європа стає все більше зацікавленою в трудових ресурсах і багато чому ще в Україні .

Не новою, але відверто висловленою, в контексті дослідження є думка автора про розрізненість українських еліт, що сильно послаблює позиції України як в минулому, так і на сучасній міжнародній арені. Книга гарно ілюстрована численними додатками, де відображено динаміку територіальних змін в Україні від часів Б. Хмельницького і до втрати Криму та частин території Донецької і Луганської областей.

Автор в коментарях до додатків демонструє знання окремих сторінок історії українських регіонів. Так, в поясненні до зображення адміністративної карти України 1944-1945 рр., відзначив, що після звільнення Закарпаття Червоною армією в жовтні 1944 р. на цій території проголосили самостійну державу – Закарпатську Україну зі своїм урядом – Народною Радою. Це державне утворення проіснувало до липня 1945 р., коли відбулося возз'єднання з УРСР. Додамо, що останній крок став можливий як внаслідок визволення, так і у відповідності з волею населення краю висловлену на зібранні 663 делегатів з'їзду Народних комітетів 26 листопада 1944 р., і проголосованого ними Маніфесту про акт возз'єднання з Радянською Україною, і договору між урядами Радянського Союзу і Чехословаччини від 29 червня 1945 р. На території

Закарпаття деякий час перебували і уповноважені чехословацького уряду, і дислоковані військові частини 18-ої радянської армії, і органи НКВС.

Певний інтерес викликає порівняльний додаток № 2 про взаємини між Україною, Росією, Польщею і Туреччиною у 1410-2016 рр. Констатується, що у 1955 р. СРСР і Польща утворили організацію Варшавського договору, який закріпив біполярну модель світу на 35 років. Також стверджується у 1991 р. факт визнання незалежності України Польщею, Росією та Туреччиною. А через два десятиліття перемога Революції Гідності стає поштовхом до анексії Криму Росією. Остання, не обмежуючись загарбанням півострова, розпочинає вторгнення на Донбасі, підтримує сепаратизм і незаконні військові формування на Сході України.

Автор у післямові наголосив, що ця книга не є фундаментальним науковим дослідженням щодо минулого і проблем сучасної України, а лише першою спробою такого аналізу. Вважаємо, що запропонований автором дослідження підхід і пояснення окремих складних сторінок історії й нагальних проблем сучасної України зацікавить науковців і широкий читацький загал.

Игорь Мазыло

Винницкий национальный аграрный университет,
кандидат наук, доцент (Украина)

**Украина на разломе цивилизаций. / Автор-составитель А. Домбровский.
– Винница, 2018. – 174 с.**

Аннотация: В статье прорецензировано научное издание «Украина на разломе цивилизаций» ученого и политика Александра Домбровского. Автор – личность авторитетная, достаточно глубоко владеет материалом и хорошо знаком с предметом своего исследования. Значит его утверждениям и выводам возможно доверять. Текст книги составлен из избранных статей направленных на авторскую интерпретацию этапных страниц украинского прошлого и настоящего времени. В книге сформулирован новый подход к анализу отдельных страниц истории Украины и роли религиозного фактора в событиях прошлого и настоящего. Представлено собственное видение геополитического выбора Украины.

Ключевые слова: Украина, Церковь, цивилизация, история, христианство, православие, глобальный выбор.

ABSTRACT

Ihor Mazylo

Vinnitsia National Agrarian University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**Ukraine on the Breakdown of Civilizations. / Author of the compiler O.Dombrovskiy.
– Vinnytsia. 2018. – 174 p.**

The scientific publication “Ukraine on the Breakdown of Civilizations” by scientist and politician Oleksandr Dombrovskiy is patended in this article. The author is a very authoritative person who perfectly knows the material and the subject of his research. His statements and conclusions can be trusted. The text of the book consists of selected articles, the content of which is directed to comprehend certain historical stages of the Ukrainian past and present. He applied a new approach to the analysis of certain events due to the influence of the religious factor. The latter is very relevant. The Church in modern Ukraine is becoming more popular the spiritual life of society. Parish grows, churches are built, monasteries are opened. The long-standing struggle for autocephaly has been successfully completed.

The study rightly states that the religious factor caused a split in Ukrainian society during the Middle Ages. The confirmation is the conclusions of scientists and the words of the Great Kobzar that the Union of Cossacks with the poles were put up and if not Jesuits, they might not have been cut. The author claims that Ukrainians inherited a complex history. Each region has its own cultural, linguistic, ethnic and religious peculiarities. The researcher emphasizes that the Church of Christ is capable of uniting people through faith in one God on the principles of trust, love and mutual respect. In this way, the Christian church reminds citizens of their spiritual unity.

It can be affirmed that the author has partly joined the solution of the difficult task that the intellectuals and the thinking part of the Ukrainian politics are working on - the elaboration of certain principles for the development of a new model of social development. He states that Ukraine has a unique national potential: its own extraordinary and rich culture and spiritual tradition, faith. The grace

of holy baptism spread to many peoples in the Kiev land. There is a good reason that Kiev City was called the Second Jerusalem. Having a glorious past, a thousand-year church tradition, a state-building potential, Ukrainians are rightly striving for a better future

Key words : *Ukraine , church , civilization , history ,Christianity , orthodox . world world*

Статтю надіслано до редколегії 03.05.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.06.2019 р.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Журнал «**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія**» входить до переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar та виходить 4 рази на рік.

Редакційна колегія запрошує Вас взяти участь у формуванні його випусків.

До друку приймаються статті докторів наук, кандидатів наук, молодих науковців (ад'юнктів, аспірантів, здобувачів), а також інших осіб, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редколегія забезпечує внутрішнє та зовнішнє рецензування статей. Вона залишає за собою право на редагування, скорочення і відхилення статей. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Передрук матеріалів журналу дозволяється тільки з дозволу автора і редакції.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті, відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 705/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; в наступній стрічці звичайним шрифтом вказуються навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (в разі відсутності – посада, країна (в дужках); через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (**6-10 слів**); після цього через 2 інтервали – основний текст; в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту заголовка «ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА», формування списку здійснюється в **ручному режимі** у стовпчик; через 2 інтервали анотація (**не менше 1800 знаків**) та ключові слова російською мовою (**6-10 слів**). Після цього подається реферативний огляд статті, що включає в себе: англійську анотацію (**не менше 1800 знаків**) з ключовими словами (**6-10 слів**) та транслітерацію списку використаних джерел та літератури. В анотаціях вказуються ім'я та прізвище автора, а також назва статті;

- обсяг авторських рукописів: статті – 12-24 сторінок; рецензії – до 6 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту -14 кеглів, стиль «нормальний» («звичайний»); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів;

- посилання на джерела та літературу в тексті подаються за таким зразком:[6, с. 12], де 6– номер джерела за списком використаних джерел, 12 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв]. В дужках ставляться нерозривні пробіли (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел «ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1 інтервал) в **алфавітному порядку** відповідно до стандартів бібліографічного опису (див.: **Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015**). Слова «там само», «там же» - не використовуються. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання. При формуванні списку **не застосовується функція автоматичного нумерованого списку**;

- Обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І.І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – друкувати через нерозривний відступ (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

- Згідно нових правил, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (References) в романському алфавіті (harvard reference system), повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94(477.08)-058.232.6.:338.3

Максим Марков

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Роман Марков

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Олег Марков

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Архітектура батуринських урядових будівель XVIII ст.

Анотація. У статті досліджується розвиток цивільної архітектури України-Гетьманщини на прикладі архітектури батуринських урядових будівель XVIII ст., особливості їх розташування та побудови; встановлено розміри адміністративних споруд, охарактеризовано систему опалення та інтер'єр, досліджено допоміжні господарські та особливі будівлі, проаналізовано будівельні матеріали використані для спорудження адмінуктанов, а також окреслено перспективи подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: Батурин, архітектура, урядові будівлі, земський суд, сотенна канцелярія, будівельні матеріали.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті позначаються арабськими літерами за формою [2, с. 154].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Давыдов А.Ю. Кооператоры советского города в годы нэпа. Между «военным коммунизмом» и социалистической реконструкцией. Санкт-Петербург : Алетей, 2011. 216 с.
2. Держархів Вінницької області. Ф. Р–29. Оп. 1. Спр. 15. 49 арк.
3. Дудчак А.В., Маначинский А.Я. Третья мировая «демократическая» война, как механизм ненасильственного передела мировых ресурсов. Киев : Прогресс, 2011. 293 с.

Максим Марков

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Роман Марков

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Олег Марков

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
аспирант (Украина)

Архитектура батуринских правительственных строений XVIII в.

Аннотация. В статье исследуется развитие гражданской архитектуры Украины-Гетманщины на примере архитектуры батуринских правительственных зданий XVIII в., особенности их расположения и построения; установлены размеры административных зданий, охарактеризована

.....
 система опалення і інтер'єр, досліджені допоміжні господарські і особі будівлі, проаналізовані будівельні матеріали використані для спорудження адмінучреждений, також намічені перспективи подальшого дослідження проблеми.

Ключевые слова: Батурин, архітектура, правительственные будівлі, земський суд, сотенная канцелярія, будівельні матеріали.

ABSTRACT

Maxim Markov

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
 Dr (History), Professor (Ukraine)

Roman Markov

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
 PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Oleh Markov

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
 postgraduate student (Ukraine)

Architecture of baturyn government buildings of XVIII century

The article examines the development of civil architecture in Ukraine-Hetmanate on the example of Baturyn architecture government buildings of the eighteenth century, features of its location and construction. At Hetmanate period there was extensive construction of buildings of different functional types, including civil or administrative buildings, which eventually played an increasing role compositional central city squares. In XVIII century there was marked by the fact that along with the construction of them local landmarks – churches and bell towers, massively built office buildings, city councils, town halls, shelves and Centesimal Office of the Courts. Of that time massive urban development was mainly manor, wooden, onestory, with a predominance popular types of housing. The best examples of wooden construction were in those places where rampant carpentry and had their masters. As Ukrainian wooden building played an important role style, there were two: classic and illusional.

Urban wooden building arose under the influence of social and economic relations, so the building was different from agriculture. General location plan and external forms of urban homes had the most features masonry construction of the Renaissance. In Ukraine in XVII-XIX centuries. widely used construction method foursquare log cabins – cage.

Certainly interesting for researchers is building of Baturyn centesimal office. Scientists believe that it was similar to Chernihiv centesimal office and belonged to the category of buildings, which were divided into five chambers: porch, hallway, office, and prysudstvenna prison. But Baturyn prison facilities were separate, and in the office, which was to be a prison - was a place reserved for the archive. In terms of building Baturyn centesimal office – square, divided into three parts: in the center of the hall, the left and right wing cross fingering is divided in two partitions each. It was heated by twostoves that were probably covered with tiles, like the vast majority of contemporary stoves in gross and government buildings. This study established the administrative structures described heating and interior, studied business and special auxiliary buildings, analyzes building materials used to construct adminustanov and outlines the prospects for further study of the problem.

Key words: Baturyn, architecture, government buildings, district court, squadron office, building materials.

REFERENCES:

1. Davydov A.Yu. Kooperatory sovetskogo goroda v gody nepa. Mezhdru «voennym kommunizmom» i sotsialisticheskoy rekonstruktsiey. Sankt-Peterburg : Aleteyya, 2011. 216 s.
2. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. F.R–29. Op. 1. Spr. 15. 49 ark.
3. Dudchak A.V., Manachinskiy A.Ya. Tretya mirovaya «demokraticheskaya» vojna, kak mekhanizm nenasilstvennogo peredela mirovykh resursov. Kyiv : Progress, 2011. 293 s.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО АВТОРА

Прізвище, ім'я, по батькові	
Науковий ступінь, вчене звання, посада	
Місце роботи	
Контактний телефон	
E-mail	
Поштова адреса (за зразком: відділення №5 Нової пошти в Києві)	

Наукове видання

УДК 93/94(06)

Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 29. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 128 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2019-29

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

Видання індексується в Index Copernicus та Google Scholar

Головний редактор Мельничук О.А.
Заступник головного редактора Зінько Ю.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мурашова О.П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 30.08.2019 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 12,1. Умовн. друк. арк. 11,3. Обл.-видавн. арк. 13,6.
Наклад 300 прим. Зам. №3954/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825 м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: tvor@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>